Kandidátusi értekezés

SEYYED LOQMÂN *KIEGÉSZÍTÉSE* ÉS A PERZSA TÖRTÉNETI EPOSZ AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN

Írta:
Nyitrai István

Budapest
1995

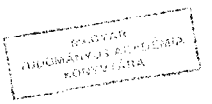

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Elhunyt egykori professzorom, Telegdi Zsigmond legendás sokoldalúsága ösztönzött, hogy igyekezzem a témát több irányból megközelíteni. A munka során Jeremiás Éva türelmes, ugyanakkor fáradhatatlan ébersége sarkallt a disszertáció véges határidőn belül történő befejezésére. TMB vezetőtanárom, Hegyi Klára segítsége nélkül adminisztratíve lehetetlen lett volna munkám elkészítése. A számtalan részlet megfelelő figyelemben részesítéséhez Fodor Pállal és Dávid Gézával történő, aligha felbecsülhető értékű konzultációk során kaptam sok-sok hasznos instrukciót és rengeteg szakirodalmat. A paleográfiai és értelmezési nehézségek megoldásában Németh Ágnes volt a segítségemre. Harmatta János jóleső biztatása kitartásra és további kutatásra ösztönzött. A feleségem áldozatos türelme biztosította a nyugodt munkakörülményeket.

Köszönet érte.

TARTALOM

Magyarázat 4
A perzsa, török és arab szavak átírása 5

I. RÉSZ: A MŰFAJ
Az epikus költészet Iránban
Az újperzsa epikus költészet kezdetei 7
Az újperzsa történeti eposz 11
A perzsa nyelvű történeti eposz az Oszmán Birodalomban 23
Az Oszmán Birodalom hivatalos történeti panegyristái: a *şehnâmeci*k 33
Seyyed Loqmân élete és művei 42
Muṣṭafâ ᶜAlî véleménye a *şehnâmeci*kről 56
A perzsa történeti eposzköltészet hatása az oszmán irodalomra: török nyelvű *şehnâme*-verselők az Oszmán Birodalomban 66

II. RÉSZ: SEYYED LOQMÂN-E AŠURI: SZULEJMÁN SZULTÁN ESEMÉNYEINEK KIEGÉSZÍTÉSE
A mű forrásai 69
A *Kiegészítés* fontosabb történeti adatai 75
Szulejmán mint új Nagy Sándor: egy idealizált muszlim uralkodó és környezete portréja 112
A *Kiegészítés* és a *Šâhnâme*. Verselés, nyelv és stílus 165
A kézirat és miniatúrái 182

FÜGGELÉK: SEYYED LOQMÂN: SZULEJMÁN SZULTÁN ESEMÉNYEINEK KIEGÉSZÍTÉSE
(Az eposz prózai magyar fordítása) 189
A *Kiegészítés* tartalma 191
A paradicsomi lakhelyű szultán Szulejmán kán – béke poraira! – padisah eseményeinek kiegészítése. Írta: Loqmân, a szolga 197
Bibliográfia 509

Magyarázat

A háromszögletű zárójelben < > lévő szó a pontosabb fordításhoz tartozik, szabadabb értelmezésben inkább elmarad.

A kerek zárójel ( ) kiegészítést fog közre.

A négyszögletű zárójel [ ] olyan kiegészítést jelent, amelyet a magyarázat indokol, és nem a fordítás része.

A pontozás ..... olvashatatlan – szakadt vagy sérült – szövegrészt jelöl.

A csonka négyszögletes zárójel ⌈ ⌉ azt jelenti, hogy a szó részben olvashatatlan.

A perzsa, török és arab szavak átírása

	Perzsa	Török	Arab
ا	a, e, o, â, an	â, e, ı, i	a
ب	b	b	b
پ	p	p	(nincs)
ت	t	t	t
ث	s̲	s̲	t̲
ج	j	c	t
چ	č	ç	(nincs)
ح	ḥ	ḥ	ḥ
خ	x	ḫ	x
(a خوا -t és a خوی -t nem jelöljük külön: xâ, xi)			
د	d	d	d
ذ	z̲	z̲	d̲
ر	r	r	r
ز	z	z	z
ژ	ž	j	(nincs)
س	s	s	s
ش	š	ş	š
ص	ṣ	ṣ	ṣ
ض	ż	ż	ḍ
ط	ṭ	ṭ	ṭ
ظ	ẓ	ẓ	ẓ
ع	ʿ	ʿ	ʿ
غ	ġ	ğ	ġ
ف	f	f	f
ق	q	ḳ	q

ک	k (kéziratunkban g is)	k/g	k
گ	g	g	(nincs)
ل	l	l	l
م	m	m	m
ن	n	n	n
و	o, u, ou, v, va, vo, ov, u, ou, av, o	v, o, ü	w, u
ه	h, -e	h, -e	h
ی	i, ey, y, á (alif maksūra), -ye, i, ey, ay	y, i, î, ı	y, î

A perzsa szavak átírása a modern perzsa kiejtésen alapul. Modern perzsa átírásban adom a szerző nevét: Seyyed Loqmân. A névnek az oszmanisztikai szakirodalomban elterjedt török alakja Seyyid Lokmân.
Az oszmán-török személyneveket és kifejezéseket a modern török ortográfia alapján, de a megfelelő diakritikus jelekkel ellátva adom, hogy az eredeti arab betűs szöveg egyértelmű legyen. A nem perzsa helynevek átírása a török szavak átírását követi: Szicília (Çiçilye). Földrajzi nevek és egyes tisztségek esetében a magyarban használatos alak után zárójelben közlöm oszmánli eredetijének átírását, pl.: Chios (Sâkız), Szent Elmo (Santarma), baglio (balyos). Mohamed próféta nevét ebben a megszokott formában írom. A név perzsa átírása Moḥammad, gyakorta törökös alakban Meḥmed. Ilyen módon "következetlen" a "magyaros" Ali: arabosan ʿAlī, perzsásan ʿAli, törökösen ʿAlî.

Arab átírást – a klasszikus nyelv alapján – a néhány előforduló arab nyelvű idézet, arab hely- és tulajdonnév (pl. Yaṯrib, Riḍwân) esetében alkalmaztam.

Ha a perzsa, török, vagy arab terminusnak van a magyarban használatos megfelelője, akkor magától értetődően azt használtam, az eredeti alak feltüntetése nélkül: Korán, pasa, aga, vezír, csaus, szpáhi stb. A török szultánok nevét természetesen magyar formájában adom (Bajezid, Szulejmán).

I. RÉSZ: A MŰFAJ

Az epikus költészet Iránban
Az újperzsa epikus költészet kezdetei

Az arab hódítás okozta megrázkódtatást követően a kisdinasztiák korában, egészen pontosan a sâmânida dinasztia (875–1005) időszakára az uralkodóház törekvéseitől függetlenül egyrészt már önmaguktól kialakultak, illetve másrészt politikai, azaz saját legitimizációs igényeitől vezéreltetve maga a dinasztia tudatosan létrehozta azokat a feltételeket, amelyek az úgynevezett iráni nemzeti eposz létrejöttéhez elengedhetetlenül szükségesek voltak. Először is kialakult az újperzsa irodalmi nyelv.[1] A fennmaradt töredékek tanúbizonysága szerint a X. század első felére nemcsak a költők száma gyarapodott, hanem a perzsa nyelvű költészet is számottevő fejlődésen ment keresztül.[2] Ez önmagában is azt a történeti tényt igazolja, hogy az iráni kisdinasztiák udvarai számára megszűnt az Abbászidák kalifátusának vonzereje. Másodsorban ebben a korban már beszélhetünk egyfajta ízlésről az irodalmi kifejezés területén. Harmadrészt pedig, a sâmânidák balkhi eredetű, tehát genuin iráni dinasztiája tudatosan ébresztgette a mindig is jelen lévő érdeklődést a dicső múlt iránt – a látens nemzeti érzés erősítésével politikai erőt kívánt kovácsolni az arab hódítás előtti nagyság felidézéséből, saját legitimációs igényeinek alátámasztására. Néhány forrás tanúbizonysága szerint maguk a sâmânidák nem kisebb személyiségtől, mint Bahrâm Čôbin nemes szászánida kori családjától származtatták magukat – a lehető legszorosabb legitimációs érdekük fűződött tehát a nemzeti kontinuitásnak az első embertől a szászánida dinasztiával bezárólag történő ábrázolásához. Az iszlám hódítás előtti Irán verses történetének megírásával megbízott

[1] Az újperzsa nyelv legrégibb autentikus emléke három héber betűs felirat Közép-Afganisztánból, feltehetőleg 135/752–53-ból, vö. Henning 1957. (A dátumozáshoz ld. még Rapp 1967 is.) Az első ismert perzsa költemény egy qaszída 193/809-ből, ld. Lazard 1975 p. 595.
[2] Lazard 1964

Daqiqi, illetve a halála után a munkát folytató Firdauszi csak egy volt a számos X. századi költő, történet- vagy énekmondó közül, akik megkísérelték fenntartani az ókori Irán letűnt napjainak emlékét, olyan eposzokban, amelyek a meglévő iráni hagyomány ébrentartásával, abból táplálkozva, valószínűleg éppen a töretlen hagyomány költői nyelvének hatására tudatosan kerülték az arab eredetű, mind nagyobb hullámban beáradó jövevényszavak használatát. Ezen érdeklődés legkiemelkedőbb teljesítményének Firdauszi *Šâhnâméja* bizonyult.[3]

A hagyománynak Firdauszi korában három vonulata létezhetett:[4] az eredetileg különböző helyekről származó, de a költő számára rendelkezésre álló forrásokban csak részben elkülönülő nemzeti, népi, illetve (zoroasztriánus) papi tradíció. A *Šâhnâmé*ban legerőteljesebben a nemzeti hagyomány érződik – fő forrása az elveszett szászánida kori udvari krónika, a *Xvadây-nâmag* volt, amely Firdauszi korára már arab fordításban is rendelkezésre állt. További forrásai közé sorolhatók a korábbi, számunkra csupán címükből ismeretes *Šâhnâme*-verziók,[5] és egyéb mondai szövegek (pl. Esfandiyâr hőstettei), amelyek a populáris tradíciót tükrözték. A zoroasztriánus hagyomány csak töredékeiben, inkább csak sejthetően, szinte a felismerhetetlenségig tompítva van jelen (elemeiben érződik a dualizmusnak némi nyoma). Firdauszi a sokféle kútfőjéből összeálló óriási anyagot, azaz epikus jellegű elbeszéléseket és gyűjteményeket, legalább részben belefoglalta saját művébe, kiválogatva azt, amit fontosnak tartott. Művének témája az irániak története a mondai őskezdetektől az arab hódításig, s ily módon két fő részre tagolódik: a mitikus történetre és a történeti korokra. Az ősi királyok, a kozmo-

[3] A X. századból két verses *Šâhnâme*-kompozícióról van tudomásunk. Masʿudi Marvazi munkájából mindössze három bejt maradt fenn (ld. alább „A *Kiegészítés* és a *Šâhnâme*. Verselés, nyelv és stílus" című fejezetet), az is rossz szöveghagyományozásban. A csekély maradványból, illetve az arab irodalomban található utalásokból következtethetően átfogta az emberiség egész történetét az iráni mítoszok első emberétől (Gayumars) a szászánidák bukásáig. Daqiqi, csakúgy mint a munkáját folytató Firdauszi, a mára elveszett középperzsa krónika, a mondai és történeti anyagot egyaránt tartalmazó *Xvadây-nâmag* alapján dolgozott.

[4] Grunebaum 1953

[5] A fenti jegyzetben említett verses kompozíciókon kívül három X. századi prózai műről van közvetlen tudomásunk: Abu 'l-Moʿyyed Balxi és Abu ʿAlî Balxi művéről, valamint arról a könyvről, amit Abu Manṣur ibn ʿAbd ul-Razzâq sâmânida hadvezér sugallatára állítottak össze (Osmanov 1958).

gónia, az első ember és az emberiség fejlődése, Irán és Turán ellenségeskedése, Rusztam története, Goštâspnak és fiának, Esfandiyârnak a harcai a zoroasztriánizmus javára mind a mitikus történethez tartoznak. Ezt követi Dârâb és Dârâ királyok története, majd Nagy Sándor kora. Az Aršakidák, azaz a párthus kor érintőleges említése után a cselekmény Ardaširtől, vagyis a szászánida birodalom megalapítójától kezdődően fő vonalaiban, de szabadabban és anekdotikusabban, a misztikus eseményeket sem nélkülözve, a történeti események általunk ismert menetét követi. A qâdisiyyai csata (637) leírása, majd az utolsó szászánida király, III. Yazdagird (632–651) menekülésének és megrázó halálának ábrázolása után a művet rövid zárófejezet rekeszti be.

Firdauszi műve azokat az emlékeket és ideákat hangsúlyozza, amelyeket a sâmânida, illetve a ġaznavida korban felmerülő égető kérdésekkel, problémákkal lehetett kapcsolatba hozni, de az azokra adott válasza sokkal szélesebb perspektívájú volt annál, hogy csupán saját korának partikuláris igényeit elégítse ki. Az „egyetemes" iráni hagyományok széleskörű feldolgozásával gyakorlatilag lefektette a nagyobb Irán földrajzi-gondolati határait, olyan geográfiai kiterjedést felvázolva, amely többszörösen meghaladta az arab hódítást követő néhány évszázad helyi kisdinasztiáinak politikai határait, s amely gyakorlatilag megegyezett a Szászánidák letűnt birodalmának kiterjedésével. Honfitársai előtt felvázolta a közös múlt nagyszerűségét, felismertetve és lehetővé téve mindannyiuknak, hogy közösen osztozzanak abban. Ily módon azáltal, hogy egyesítette a nagyobb Irán lokális hagyományait, és felidézte a közös múltat, az egységesség érzetét keltette Irán különböző részeinek lakóiban. A mondákban mindenki megtalálhatta a saját jól ismert hozzájárulását, amely a századok múlásával csak a filológusok által felismerhető részekből összeálló egységes egésszé ötvöződött, és kialakult, illetve újjáéledt a nagy Irán egységének érzete. Végeredményben tehát Firdauszi műve bevonta helyieket a nemzet átfogó entitásába.

Firdauszi eposza óriási hatást gyakorolt a perzsa epikus költészetre, s akarva nem akarva a műfaj további történetének útját is kijelölte. A XI–XII. század folyamán utánzóinak hosszú sora támadt,[6] akik részben

[6] Ezeket részletesen felsorolja Mohl 1876, LIX–LXXVII és Ṣafâ 1333, 283–342. Minden esetben ezekre, különösen a sok iráni adatot tartalmazó utóbbira utalok. A modern tudományosság igényeit kielégítő irodalmtörténeti értékelés mindmáig nem született – Ṣafâ említett

újra feldolgozták, részben kiegészítették a *Šâhnâme* mitikus történetét, feldolgozva azt az orális hagyományt, amely Firdauszi eposzából „kimaradt" (mitikus eposzok) – de szándékuk kizárólag csak az olvasók szórakoztatása volt, anélkül, hogy bármiféle egyéb céljuk is lett volna az ábrázolással. Ilyen módon ezeknek a műveknek az értékét össze sem lehet hasonlítani Firdausziéval.

A mitológiai téma „kimerülésével" megjelentek a történeti és a vallási eposzok. A történeti eposzoknak külön fejezetet szentelek. A vallásos eposzokról annyit jegyeznék meg, hogy a perzsa vallásos eposz egyben mindig siíta is, így akár siíta eposznak is nevezhetnénk. Témájukat tekintve Mohamed próféta, Ali, illetve az *iṯnā ᶜašariyya* sía 12 imámjának, a „tiszta imámok"-nak a történetét mesélik el – természetesen siíta felfogásban (ld. pl. a *nur-e moḥammadi* tanát). Az ilyen vallásos eposzoknak korai példája Moulânâ Moḥammad ebn Hešâm ol-Din (Ibn Hišâm, megh. 875/1470) *Xâvarân-nâmé*ja, amely Alinak a khorászáni Xâvarânba tett utazását, s ottani harcait ábrázolja (830/1424). A téma nem korlátozódott Irán határain belülre,[7] de a történeti körülményekből, azaz a síának 1501-ben történő államvallássá válásából adódóan Iránban lett a legelterjedtebb. A műfajcsoport a XVI. század második felétől, közelebbről Ṭhmasp sah uralkodásával kezdődően terjedt el. Nâder sah uralkodása idején törést szenvedett, de ettől az átmeneti közjátéktól eltekintve zavartalanul fennmaradt. Több siíta epos keletkezett a múlt században is.

művét is beleértve. A katalógusokból meríthető adatokon kívül ezekről az eposzokról semmi sem ismeretes.

[7] Ld. pl. az Indiában keletkezett *Ḥamle-ye Ḥeydarit*, ld. Ṣafâ 1333 pp. 379–383.

mány szálaihoz is kötődik.[10] Régóta ismeretes, hogy a szászánida kori Iránban Nagy Sándorról két különböző eredetű tradíció létezett.[11] Az egyik a makedon uralkodót mélyen elítélő genuin helyi hagyomány – a pehlevi irodalom egyenesen a „gonosz uralmá"-ról beszél. E hagyomány elemei maradtak fenn véleményem szerint Gardizi *Zeyn ol-axbâr*jának Nagy Sándorra vonatkozó részeiben. A másik szál végső soron görög eredetű: Pseudo-Kallisthenés fennmaradt szír nyelven született fordítása – 629 utánról – azt valószínűsíti, hogy a mű eredetije pehlevi nyelvű volt, nem görögből fordították.[12] A helyi iráni hagyomány s a regényes történet keveredik Firdauszi *Šâhnâmé*jának Nagy Sándor történetében. A téma jól ismert volt a IX–XII. század folyamán, mint ezt Dīnawarī (megh. talán 895), Balʿami (megh. 974), Ṭurṭūšī (más néven Ibn Abī Randaqa, megh. 1126 vagy 1131) és Ġazâli (1058-1111) prózai műveinek ide vonatkozó részei mutatják.[13] A legelső prózában írt önálló perzsa Nagy Sándor történet a XII–XIV. századból való.[14] Az első, aki a perzsa költészetben önálló munkát szánt Nagy Sándor történetének, Neẓâmi volt (1141?/1146?–1180?/1217[15] – *Esqandarnâmé*járól[16] a későbbiekben még részletesen lesz szó). A perzsa irodalomban őt követte az Indiában élő Amir Xosrou Dehlavi[17] (1253–1325), a mára jóformán teljesen ismeretlen Jamâli,[18] Jâmi (1414–1492)[19] és a csak a nevéről ismert Hedâ-

[10] A Nagy Sándorhoz kötődő keleti és nyugati hagyományokról összefoglalóan ld. Kostjuxin 1972.

[11] Nöldeke 1890, Abel 1966.

[12] Nöldeke fenti művén kívül újabb bizonyítékot ld. Harmatta 1995, p. 92–93.

[13] A művekről részletesebb felvilágosítást ld. Bertel's 1948, pp. 13–14 (Dīnawarī, *Kitāb al-axbār al-ṭiwāl*, kiad. W. Guirgass, Leiden 1888; előszó, index stb. I. Kratchkovsky uo. 1912), Bertel's 1948, pp. 38–53 (*Ṭurṭūšī, Sirāj al-mulūk*), i.m. pp. 43–49 (Ġazâli, *Al-tibr al-masbūk*)

[14] A mű első pár lapja hiányzik, így eredeti címét nem lehet tudni. *Eskandarnâme* címen kiadta Afšâr 1343.

[15] A dátumok mindmáig bizonytalanok (vö. Chelkowski 1993, p. 79).

[16] Bertel's 1948 pp. 49–77 (Neẓâmi, *Šarafnâme, Eqbâlnâme*). A művek keletkezésének időpontja szintén nem világos. Talán 1191 után, de elképzelhető az is, hogy 1197 után, vagy valamikor 1211–1217 között (vö. Chelkowski 1993, p. 81).

[17] *i.m.* pp. 77–100 (Amir Xosrou, *Â'ineyeEskandari* 1300-ból).

[18] A Timur, illetve a Timuridák időszakában élt Jamâlitól fennmaradt Neẓâmit utánzó *Xamsé*ja. Ennek utolsó része volt egy Nagy Sándor történet, azonban az egyetlen ismert kézirat olyannyira rongált, hogy a címe sem olvasható ki (ld. Ethé 1903, p. 735, No. 1284/5).

[19] Ld. Bertel's 1948, pp. 100–120 (Jâmi, *Xeradnâme-ye Sekandari* 1484–90 között).

yatollâh Râyi[20] a XVI. századból, Ṭahmâsp és I. Abbâs sáh idejéből. Az említett művek közül a fennmaradtak mutaqārib versmértékben írott fejedelmi tükrök, s szerzőik az ideális uralkodó vonásait igyekeznek felvázolni. Ugyanebbe az iráni körbe tartozik a csagatáj nyelvű Navâ'i,[21] aki maga Jâmi tanítványa volt. Kései mű Badr ol-Din ᶜAbd ol-Salâm XVI. századi iráni költőnek a Šeybânida Abu al-Ġâzi Bahâdur kán tiszteletére írott *Qeṣṣe-ye Zu-l-Qarneyn*je.

Az első ismert, nem Nagy Sándor személyének szánt történeti eposz Moᶜayyad ol-Din Nasafinak (XIII. század eleje) a Moḥammad Xârazmšâhhal kapcsolatos, közelebbről ismeretlen témájú *Šâhanšâhnâme-ye Pâyizi* című elveszett műve.

A mongol korra a perzsa történeti eposznak lényegében minden fent említett tematikai műfajcsoportja kialakult. A Firdauszi utáni legjelentősebb történeti eposz Moṣṭoufi Qazvininak (megh.750/1349) Firdauszi *Šâhnâméjá*t folytató, 15 évi munkával elkészített monumentális, 75 000 bejtnyi terjedelmű *Ẓafarnâmé*ja.[22] A mindmáig kiadatlan mű három részben az arabok (a Próféta, az első négy kalifa, Ḥasan, az Umayyád és az Abbászida kalifátus), az irániak (Ṣaffâridák, Ġaznavidák, Ġuridák, Daylamiták, a nagy Seljuqok, a rúmi Seljuqok, a Khwârazmsáhok, az iszmáiliták, a Salġurida atabegek, a Qarakhitajok) valamint a törökök és a mongolok történetét tárgyalja, időben 735/1335-ig, azaz a mű lejegyzéséig előrehaladva. Az eposz részletessége, s szerzőjének a korabeli eseményekre vonatkozó ismeretei miatt történeti szempontból is figyelmet érdemel. A mongol kor másik legjelentősebb történeti eposza Aḥmad Tabrizi szintén kiadatlan *Šahanšâhnâme* című munkája 738/1338-ból, a mongolok mitikus története a kezdetektől Abu Saᶜid (1316–1335) haláláig.[23] A Kurtidák, e helyi haráti dinasztia története képezte a tárgyát Ṣadr ol-Din Rabiᶜi Pušangi (szül. 671/1273) *Kort-*

[20]Hedâyatollâh Râyi nevét és *Eskandarnâme* című művét a valaha is készült legterjedelmesebb perzsa költői életrajzgyűjtemény, Aḥmad ᶜAlī-xân Hâšemi Sandile'i *Maxzan ol-ġarâyeb* című, a múlt század elejéről származó műve említi (ld. Sachau-Ethé 1889, p. 394, valamint a II. köt. p. 1679).

[21] Navâ'i *Sadd-i Iskenderî*, vö. Bertel's 1948, pp. 123–186.

[22] Ṣafâ 1333, pp. 354–357.

[23] Ṣafâ 1333, pp. 357–358.

nâme című, 250 bejt kivételével elveszett művének.[24] Az ilkhánida Ġâzân kán (694–703/1295–1304) életének eseményeit taglalja a Nur ol-Din ebn Šams ol-Din-féle *Ġâzânnâme*, amely fél évszázaddal később tekint vissza az uralkodó életére (bef. 758/1357). Harát városának a kurtida Moḥammad Sâm által történő védelmét beszéli el Seyf ol-Din Moḥammad ebn Yaʿqub ol-Haravi töredékekből ismert *Sâmnâméje*.[25]

Amennyire a rendelkezésre álló adatokból megállapítható – a művek túlnyomó többségének kiadatlansága miatt Ṣafâ,[26] Storey[27] és általában a könyvtári katalógusok adataira kellett támaszkodnom – a kortárs uralkodó történetét tárgyaló művek sora Hâtefî (megh. 927/1521) *Šâhnâméjával* kezdődik (927/1521). A szerzője halála miatt befejezetlenül maradt mű I. Esmâʿil (907–930/1501–1524) szafavida uralkodóról szól. Hâtefi neve alatt fennmaradt egy 1500 körül keletkezett *Timurnâme*[28] című eposz is – ennek megírását egy évszázad választja el címszereplőjének korától. A szerző azonban láthatóan készült feladatára, mert igényes történeti művet akart írni – ráadásul saját szavai szerint éppen a Nagy Sándor regény volt a mérce, amelyet munkájának írása közben szem előtt tartott. A *Timurnâme* bevezetőjében azt állítja,[29] hogy műve, s a Nagy Sándorról szóló, Keleten elterjedt históriák között az óriási különbség az, hogy míg Nagy Sándor a legendák hőse – „hazugsággal teli mese", mondja Hâtefi –, addig ő Timurját történeti személyiségként ábrázolta a hivatalos, „hazugság nélküli" krónika, a *Ẓafarnâme* alapján. A lényeg igaz, bár – jórészt azért, mert a *Ẓafarnâme* maga is fennmaradt[30] – Hâtefi *Timurnâméjának* történeti becse nem valami nagy.

Úgy gondolom, hogy a másik szálon, tehát a Nagy Sándor regény képviselte régi hagyomány mellett, a *Šâhnâme*-költészetnek Hâtefi, illet-

---

[24] Ṣafâ 1333, pp. 358–359.
[25] Ṣafâ 1333, p. 359.
[26] Ṣafâ 1333
[27] Storey 1970 és Storey 1972
[28] más néven *Tamurnâme* vagy *Ẓafarnâme*, kéziratait ld. Storey 1970, 289. Nyomtatásban megjelent *Ẓafarnâme-ye Hâtefî*, Lucknow 1869.
[29] a perzsa szöveget idézi Rieu 1881, 654.
[30] Šaraf ol-Din ʿAlî Yazdi, *Ẓafarnâme*, kiad. Moḥammad ʿAbbâsi, I–II, Tehrân, 1336/1958. Faximile kiadását ld. A Urunbajev, Taškent, 1972.

ve nem sokkal később Gonâbâdi[31] nevével fémjelzett megújulása mögött Iránban a törökség hatása keresendő. A Szafavidák udvari nyelve, legalábbis a dinasztia időszakának elején, a család azerbajdzsáni eredete, és katonáik török származása miatt a török volt. Az a szokás, hogy a hős tetteit hosszú eulógium formájában énekeljék meg, a sztyeppei nomád török művelődés hagyományában gyökerezhetett, azoknak az énekmondóknak a tevékenységében, akik a győztes csata, dús zsákmányt hozó portya, jól sikerült rablóhadjárat után a lakomán a hadvezért magasztalták. Ezekből az időkből néhány emlék korunkig fennmaradt. Ilyen például a *Kör-oğlu*[32] című hőseposz, vagy *Dede Korkut könyve*.[33] Ezekben könnyűszerrel lehet állításomat alátámasztó idézeteket találni, amelyek a hőst, hadi vállalkozását, fegyverzetét és lovát éneklik meg.[34] Ilyesfajta epikus költészet persze majd minden népnél megtalálható. Úgy tűnik azonban, hogy ezek szoros kapcsolatban állván a népek történetével, a kulturális fejlettség bizonyos fokához kötődnek, s azt túlhaladva elenyésznek.

Jeles eseményekről, nevezetes személyekről megemlékeztek persze az arabok is. Az óarab qaṣîdákon kívül a prózai Antar-regény ismeretes, amelyektől nem idegen ugyan a dicsőítés, de azon kívül, hogy nem epikus darabok, felmerül a kérdés: miért éppen az arab hódítás után 800 esztendővel lenne érzékelhető a hatásuk?

---

[31] Mirzâ Qâsemi Gonâbâdi három történeti eposznak is szerzője: Az I. Ṭahmâsp sahnak (1501–24) ajánlott (1) *Šâhroxnâméja* Šâhrox (807–950/1405–1446) Timurida uralkodó története 950/1544-ből. *Šâhnâméja* két részből áll. Az első (2) a *Šâhnâme-ye navvâb-e aʿlâ* az említett I. Ṭahmâsp szafavida uralkodónak a története 967/1560-ig (Storey 1970, 292 – az adat a hiányos British Museumban őrzött kéziraton alapul), részletezve a II. Bajezid és I Szulejmán török szultánokkal kapcsolatos eseményeket. A másik (3) a 940/1534-ben befejezett *Šâhnâme-ye mâžî*, amely I. Esmâʿil sah (1524–76) uralkodását tárgyalja. Ez utóbbi nyomtatásban is megjelent (Bombay, 1287/1870).

[32] Több modern török nyelven is, ld. például a türkmén nyelvű (Görogli' 1983) és az azeri változatot (Koroglu 1982).

[33] ld. Dede Korkut 1954.

[34] Ilyen pl. Görogli' 1983, 59 – a Grúziába igyekvő hősök; 91–92 – Gir atnak, a felbecsülhetetlen értékű paripának a dicsérete; 129–130 – Görogli'nak, az eposz főhősének a dicsérete: „Termeted, mint a hegyi platán / Arcod mint a gránátalma / A türkmén és az özbek vetélkedőkre hasonlítasz." Egy másik példa Övez dzsan önmagáról: „Övez dzsánnak mondják a nevem, / A világok tüzemben égnek." A műfaj jellegzetessége itt is, mint mindenütt, az egyes szám első személyű hangvétel.

Timurral és a Timuridákkal, illetve a Szafavidákkal viszont az uralkodói udvarban jelentek meg a sztyeppei törökség művelődésének hagyományai, és megkezdődött a török szavak tömeges beáramlása a perzsába.[35] Az egyes uralkodók történetének szentelt történeti eposzok a *Šâhnâme* perzsa nyelvén, metrumán, költői képein és hasonlatain túl tehát a másik szálon az énekmondóknak azt a szerepét vették át, hogy népies módon, mesébe hajló túlzásokkal örökítsék meg a nemzetségfők, a vezérek, az uralkodók tetteit. Nem véletlen, hogy ez a műfaj lényegében az uralkodó személyére korlátozódott – csak ő, családja, illetve legszűkebb környezete volt török, volt átitatva a sztyeppei hagyományokkal, volt fogékony az efféle költészetre, s lehetett helyzeténél fogva költők bőkezű mecénása.

Hősi énekek jóformán minden nép irodalmában megtalálhatók. Anonymus *Gesta Hungarorum*a szerint az Aquincumba bevonuló Árpád seregei nagy lakomát csaptak „Attila palotájában", ahol „a tekerőlantok, az édes szavú kobzok és sípok valamennyien megszólaltak és az énekmondók (ioculator) is éneküket mind előadták".[36] Az énekmondók művészetét később is megbecsülték. Galeotto Marzio *Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásairól és tetteiről* című műve szerint Mátyás király asztalánál is énekeltek a nagy király hőstetteiről szóló énekeket – majdnem öt évszázaddal a magyar államalapítás után. Itt éppen a törökökkel vívott háborúk szolgáltak legalábbis részben a megéneklésre méltó hősi eseményekkel. Toldy Ferenc véleménye szerint ezen énekek egyike lehetett a II. Mehmed által építtetett Szabács várának ostromáról és bevételéről szóló *Szabács viadala.* (A műnek mellesleg történeti értéke is van: az ostrom máshonnan nem ismert részleteiről is beszámol.) A honfoglalással kapcsolatosan az Árpád korban, illetve azt követően nálunk is léteztek hősi énekek,[37] melyeket az énekmondók hagyományoztak tovább. Valószínűleg ilyesféle dicsőítő énekek emlékét őrizhetik a magyar királyi kancelláriai adománylevelek árengáinak egy bizonyos korra jellemző eulógiumábetétei is (a XIII. századtól), amelyek – mivel

[35] Doerfer 1965–1975

[36] Az „*et omnes simphonias atque dulces sonos cythararum et fistularum cum omnibus cantibus ioculatorum habeant ante se*" mondatban a *simphonia* szó helyes 'forgó- vagy tekerőlant' fordításáról ld. Váczy 1981, p. 56.

[37] Jakubovich 1931.

nincs európai párhuzamuk – feltételezhetően szintén a nomád sztyeppei múlt örökségei.

„A megadományozott, ha harctéren szerezte a babért, rettenthetetlen hős, aki a királyért kockára tette az életét, sebesülésének árán párviadalban megölte ellenfeleit, ha diplomáciai megbízásokat hajtott végre, vagy a kormányzásban volt urának segítségére, bölcsességben, tapintatban eszességben bizonyult felülmúlhatatlannak... Dicsekvés, amely nem ismeri a mérsékletet és a szerénységet, a történetnek egyéni tettekben való feloldása. felszínesség, amely képtelen a lényeget megsejtetni, jellemzi a ... stílust."[38]

Nagy kár, hogy az ide vonatkozó Oszmán Birodalombeli költészetről olyan keveset tudunk. Az oszmán-török népköltészet darabjainak gyűjtése csak a múlt században kezdődött meg. (Éppen a magyar Kúnos Ignácz révén.[39]) Annyi ismeretes, hogy a politikai eseményeket, háborús és hőstetteket, a kiemelkedő személyiségek emlékezetes cselekedeteit a török népköltészet műfajai közül a *destân*ok örökítették meg. A *destân* tíz-húsz, vagy sokszor tetszés szerint még több strófából álló, leginkább 11 szótagos verslábból álló hosszabb költemény. A darabokat gyakorta zenészek (*çalgıcı*) adták elő.[40] Az Oszmán Birodalom régmúltjából csak kevés adatunk van efféle költemények előadására, pedig biztosan közismertek voltak. Az egyik ilyen közvetlen bizonyíték a II. Murád drinápolyi szultáni udvarát 1433-ban megjárt Bertrandon de la Broquière lovag leírása a Furlinoi Benedek milánói követ első kihallgatását követő lakoma leírásáról:

„...az étszekrény mellett elhelyezett zenészek [húros hangszereiken] játszani kezdtek. Zenéjök mellé pedig a törökök híres hadi tényeiről szóló dalokat énekeltek. Ha a csarnokban levők valami nekik tetszőt hallottak, rettenetes ordítozásban törtek ki."[41]

Az ilyen típusú, illetve stílusú költészet eltűnése Iránban véleményem szerint a sía elterjedésével hozható összefüggésbe. A költészet

[38] Mályusz 1967, 68

[39] Kúnos Ignácz, *Oszmán-török népköltési gyűjtemény*, I–II., Budapest 1887–1889.

[40] Spies 1963, p. 390.

[41] Bertrandon de la Brocquière utazása, ld. Szamota 1891, p. 65.

a szafavida korban a propoganda eszközévé vált – a dinasztia legitimizálásának céljával. A síizmus államvallássá válása vallási-politikai jelentőségén messze túlmenően az irodalmi élet terén is éreztette hatását. Különösen jelentős változásokkal hozható összefüggésbe az eposzköltészet területén. Az egyik a Hâtefi és Gonâbâdi nevével fémjelzett, a kortárs uralkodót dicsőítő történeti eposznak a XVI. század közepe táján bekövetkező eltűnése Iránból. (Kivételnek számít az a néhány mű, amellyel a nem síita – sőt, a siizmusnak a szunnizmusba való beintegrálásán fáradozó – Nâder sahot (1736–1757) dicsőítették, s amelyek uralkodása rövid időszakára korlátozódó átmeneti kor termékeinek bizonyultak.) A másik fontos újítás a síita vallásos eposznak ugyanezidőtájt bekövetkező felvirágzása volt. Ennek az időszaknak a gyümölcse a szafavida korszak ismert stilisztikai újítása is, miszerint az előszó kötelező, Allahot és a Prófétát illető eulógiuma után Aliról, Mohamed unokaöccséről emlékezik meg a költő. A szafavida dinasztia eredetét – költött genealógián keresztül – a Prófétára vezette vissza. Így természetes volt az az igény, hogy önmaguk közvetlen, és meglehetősen átlátszó népszerűsítése helyett a siita imámok jámbor eulogizálását részesítették előnyben – ami a „kimutatott" közös leszármazás tudatában még hatásosabb módja lett a propagandának.

Az I. Esmâ'il (1501–1524) sahot dicsőítő történeti eposzok mutatják, hogy neki még semmi kifogása nem volt a személyének szóló eulógium ellen – sőt egyenesen elvárta azt. Egy Šâhi nevű költőt éppen azért végeztetett ki, mert nem magasztalta személyét eléggé.[42] A műfaj virágzásán Esmâ'il sah alatt nem is csodálkozhatunk, hiszen a szafavida monarchia a kelet-anatóliai nomád türkménekre, mint társadalmi bázisra támaszkodva, a sahhal, mint szektafőnökkel, a „szúfik útitársá"-val,[43] a *qızılbaš* vallás legfőbb fejével az élen, a mohamedán hívek vezetését igényelve teokráciaként lépett fel. A szafavida propaganda az iszlám előtti türkmén vallás főbb tételeit az iszlám ruhájába öltöztetve szélsőséges siíta, voltaképpen pszeudo-muszlim tanokat hirdetett. Az említett eszméket a szúfizmus tanításaival összeegyeztetni kívánó doktrína három központi terminusa a *tejellî* (az istenség megjelenése emberi alak-

[42] Az epizódról ld. Hammer GOD II. 444

[43] Gandjei 1959, **20**/2. A következőkben a **kövérben** szedett első szám Gandjei kiadásának verssorszámozását, míg a per jel utáni normál betűtipussal írt szám az idézett verssort jelenti.

ban), a *tanasṣuḥ* (lélekvándorlás) és a *maẓhar-i allâh* (Allah megtestesülése emberi formában) volt;[44] a hittételek következménye pedig az uralkodó iránti megkérdőjelezhetetlen, abszolút, vak odaadás. A szafavida vezetőt alattvalói ʿAlî inkarnációjának, az Isten emberi formában való megjelenésének tartották. A korai Szafavidák vallási nézeteinek egyetlen, s egyben első kézből való autentikus forrása a dinasztia első uralkodójának, Esmâʿil sahnak a díványa. A díván első huszonnégy verse vallási jellegű, s alkalmas arra, hogy röviden bemutassuk az uralkodó hitvallását.[45] Miként a versekből kiderül, van egy újjászületési láncolat Ádámtól kezdve, az iszlám elismert prófétáin és a siita imámokon keresztül egészen Esmâʿil sahig, ahol a test különbözik, de a lélek ugyanaz. E lélek nem más, mint maga a Teremtő (*kerdegâr*). A megtestesülések között kivételes helyet foglal el ʿAlî, a próféták legnagyobbika,[46] a legyőzhetetlen,[47] a teremtés oka,[48] Isten páratlan lényének megtestesülése (*maẓhar*):[49] „Istennek tudd, ne hívd embernek".[50] A lélekvándorlás következtében a siíta iszlám minden nagy egyénisége tulajdonképpen ʿAlî megtestesülése.[51] Esmâʿil sah maga egy test, de a lelke ʿAlî:[52]

> „Az az ʿAlî vagy, aki a te formádba jött: «Vajon nem akkor jött-e az emberiség ʿAlîja, amikor a korból nem volt semmi említésre méltó?»[53]"[54]

---

[44] Mélikoff 1975, p. 50.

[45] Az ezoterikus vallás modern formájában, alevita (*ʿalevî*) néven Törökország anatóliai részén ma is megtalálható, ld. a róla szóló monográfiát (Kehl-Bodrogi 1988).

[46] Ganjei 1959, **15**/1.

[47] *i.m.* **11**/3.

[48] „A mennyek érte alkotnak oszlopcsarnokot,
akinek lakhelyéül jött létre a világ" (*i.m.* **15**/11)

[49] *i.m.* **11**/8.

[50] *i.m.* **15**/5.

[51] *i.m.* **17**.

[52] *i.m.* **22**/1.

[53] Az idézett vers a Korán 76:1-nek a siíta értelmezése. A tradicionális arab szöveg a következő: *hal atá ʿalá 'l-insāni ḥīnun min al-dahri lam yakun šay'an maḏkūran* „Vajon nem volt-e egy olyan időszaka az embernek, amikor nem volt semmi, ami említésre méltó?" (Simon Róbert Korán-fordítása). A szöveg azonban két apróbb, a vokalizálást illető változtatással ʿAlîra is vonatkoztatható – úgy, ahogyan a siíták értik, s miként a szövegösszefüggésből világosan kiderül, Esmâʿil sah is értette: *hal atá ʿalī 'l-insāni ḥīna min al-dahri lam yakun šay'an*

Ő maga az iszlám vezetője, „az a sah, aki Isten megtestesülése:"[55]

„Jóllehet külsőleg emberi formád van,
téged szemlélve nem helyénvaló azt mondani, hogy ember vagy."[56]

„Hitetlen az, aki azt mondja, különböző Istentől,"[57] ezért Esmâ'il sahnak kijár a hívek leborulása személye előtt.[58] E karizma – illetőleg ennek háttere, a vázolt *qızılbaš* vallás – az irániakra nézve oly gyászos kimenetelű csaldiráni ütközetig (920/1514) teljes fényében tündökölt. Egyes harcosok páncél nélkül mentek a csatába, mivel teljes mértékben meg voltak győződve arról, hogy Esmâ'il megvédi őket az ellenség fegyvereitől.

A *qızılbaš* vallásból következően I. Esmâ'il, a dinasztia későbbi uralkodóival szöges ellentétben még az irodalom, pontosabban amennyire tudjuk, egy speciális irodalom, a panegyrikus költészet barátjának bizonyult – amiben elképzelhető módon az is közrejátszott, hogy talán nem akart lemaradni oszmán és transzoxániai üzbég (tehát szintén török) riválisai mögött, akik ugyancsak az irodalom lelkes patrónusai voltak. Tudunk arról, hogy I. Esmâ'il propagandisztikus céllal költeményeket rendelt meg,[59] sőt, miként említettem, ő maga is írt oguz török (azeri) dialektusban vallásos, önéletrajzi és szerelmes témájú költeményeket.[60]

---

maḏkūran „Vajon nem akkor jött-e az emberiség 'Alîja, amikor a korból nem volt semmi említésre méltó?".

[54] Gandjei 1959, **11**/2.

[55] *i.m.* **6**/1.

[56] *i.m.* **4**/11.

[57] *i.m.* **4**/8.

[58] *i.m.* **20**/1. A prosternáció az ortodox iszlám véleménye szerint csak Istennek jár ki (ld. a szunnita özbek 'Ubaydullah kánnak 1529-ben Ṭahmâsp sahhoz írott levelét, id. Minorsky 1942, p. 1026a). Ugyanez a felháborodás tükröződik a Loqmân-féle *Kiegészítés* 51b/6–10 verssoraiban.

[59] Kadkani 1981, p. 168.

[60] Dívánjának legjobb gyűjteménye (Gandjei 1959) a legrégibb ismert kézirat, az 1541-ből való párizsi kiadása. A többi kiadás kritikájáról ld. Mélikoff 1975, p. 51, lábj. 1. Verseinek témáiról vö. Minorsky 1942.

Később azonban az iráni eulogikus költészet gyakorlatilag megszűnt, s a Qâjâr korban a szó szoros értelmében újjá kellett éleszteni.[61]

Az eulógiumokkal kapcsolatos hivatalos attitűd Esmâ'il utóda, I. Ṭahmâsp (930–984/1524–1576) sah idején változott meg. Eskandar Beg Monšinak a *Târix-e ʿâlam-ârâ-ye ʿAbbâsi* (*A világot díszítő Abbász története*) című krónikája őrizte meg számunkra azt a tanulságos kis anekdotát, amely szerint Moulânâ Moḥtašam Kâši írt egy-egy qaṣîdát (dicsverset) Ṭahmâsp sah illetve kedvenc leánya, Pari Xân Xânom tiszteletére, s elküldte nekik. Pari Xân Xânom megmutatta azt Ṭahmâsp sahnak, aki megjegyezte:

„Nem kívánom megengedni a költőknek azt, hogy az én dicsőítésemmel szennyezzék be a nyelvüket. ʿAlî és a többi csalhatatlan imám eulógiumát írják meg. Mondd meg neki, hogy jutalmát először az imámok szent lelkeitől várja, csak azután reméljen tőlem fizetséget. Túlzó metaforákat és erőltetett hasonlatokat használ, s azokat a legkevésbé sem helyénvaló módon a királyokra alkalmazza. Ha ezeket a metaforákat és hasonlatokat a szent imámokra alkalmazta volna, nem használhatott volna túlzó kifejezéseket magas rangjuk leírására."[62]

Így aztán Moulânâ Moḥtašam nem kapott jutalmat qaṣîdájáért. Ez az oka annak, hogy az utolsó, kortárs uralkodót dicsőítő történeti eposz paradox módon éppen Ṭahmâsp sahról szól; nevezetesen Gonâbâdi *Šâhnâme-ye navvâb-e aʿlâ*ja. A háttérben nyilván az uralkodó mítoszának végleges leáldozása, s ennek következtében a *qızılbaš* vallással kapcsolatos megváltozott attitűd, azaz az említett hittételek elhagyása, és a mérsékelt, tizenkettes síával való azonosulás áll.

Az újperzsa történeti eposz többi témája igen népszerűnek és hosszú életűnek bizonyult. Máig nem tűnt el, sőt éppen századunkban felelevenedni látszik egy régi téma – megújult köntösben. Míg a XX. századig az eposzok tárgyát Irán története,[63] vagy legalábbis a hozzá kapcsolódó szomszédos, vagy őket leigázó népek története (pl. a Xârazmšâhok, mongolok) adta, addig Mirzâ Ḥoseyn ʿAli Širâzi *Mikâdo-*

[61] Kadkani 1981, p. 168.
[62] Savory 1978, 274–275.
[63] Ld. a Ṣafâ 1333, pp. 363–376-on felsorolt 9 művet.

*nâmé*jának[64] a japán császárság dicsőítése és az 1905-ös orosz-japán háború, Adib Pišâvari *Qeyṣarnâmé*jának pedig a visszavonult Vilmos német császár élete a témája, tehát az irániakat, illetve általában a muzulmán világot érdeklő nemzetközi esemény.[65] Az 1960-as években pedig, az amerikai-iráni jó viszony tetőpontján egy *Linkolnnâme* című munka keletkezett – Abraham Lincoln tevékenységéről.

A perzsa eposzköltészet köréből a történeti eposz az, amely Perzsia, sőt a perzsa nyelvterület határain kívül is leginkább művelőkre talált. A vallási eposznak is megvannak a határokon túli képviselői, de szám szerint jóval kevesebben. Mind Indiában,[66] mind Közép-Ázsiában[67] létezett perzsa nyelvű történeti, sőt vallásos (siíta) epikus költészet is.

[64] A mű Indiában nyomtatásban is megjelent (hn., én.)

[65] Különösen az orosz–japán háborúban aratott japán győzelem visszhangzott erősen a mohamedán Keleten, mert ez volt az első eset, amikor egy ázsiai ország győzelmet aratott egy európai gyarmatosító hatalom felett.

[66] Hardy 1960

[67] Samojlovič 1934

A perzsa nyelvű történeti eposz az Oszmán Birodalomban

A kéziratkatalógusok tanúbizonysága szerint[68] Firdauszi *Šâhnâméja* a korai időktől kezdve ismert volt az Oszmán Birodalomban. A Topkapı Sarayı Müzesi első kézirata 731/1331-ből való (persze nyilván későbbi szerzemény). Igazi népszerűségét azonban az 1480-as évektől kezdődően a XVI. század folyamán érte el.[69] Ugyanebbe az intervallumba esnek a *Šâhnâme* verses és prózai török fordításai,[70] valamint néhány *Šâhnâme*-szótár.[71] Sa'di, Háfiz és Rúmi, Törökországban a három legnépszerűbb perzsa költő fennmaradt kéziratainak időbeni megoszlása ugyanezt mutatja.[72] Jellemző adat az is, hogy Iraj Afšâr számításai szerint a fennmaradt, dátummal ellátott 196 ismert *Šâhnâme*-kézirat közül 40 isztambuli könyvtárakban található.[73]

---

[68] Karatay 1961

[69] Az isztambuli Topkapı Sarayi Müzesi jelenleg 53 *Šâhnâme* kéziratot őriz (Karatay 1961, no. 332–384). Ezek közül 3 példány XVI. sz.-i. (no. 332–334). 14 darab XV. sz.-i (no.335–348), amelyek közül bizonyosan csak egy származik a század első feléből, míg 10 a század nyolcvanas, illetve kilencvenes éveiből való. 31 kézirat XVI. sz.-i (no. 349–379), s 5 darab XVII. sz-i (no. 380–384).

[70] Vö. Karatay 1961, no. 2153–2158; Rieu 1888, 154 skk.; Gibb 1902, 390;

[71] Vö. Karatay 1961a, no. 2073–2074.

[72] Sa'di műveiből összesen 49 kézirat található a szultáni gyűjteményben (ld. Karatay 1961, no. 530–578): 2 közülük XV. sz. végi (no. 530–531), 38 XVII. sz.-i (no. 532–546, 549–555, 563–578), 4 XVII. sz.-i (no. 547, 556, 557, 559), 2 XVIII. sz.-i (no. 548, 560) és 1 XIX. sz.-i (no. 562).

Háfiz-kézirat 31 van (no. 627–647), amelyek közül 5 XV. sz.-i (no. 627–631 – egyetlen egy a század első feléből!), 12 XVI. sz.-i (no. 632–643), 2 XVII. sz.-i (no. 644, 645), s 1 XVIII. sz.-i (no. 646) – a többi ismeretlen korú.

Jalâl ol-Din Rumi *Masnavi*jából 20 példány lelhető fel (no. 503–522): 10 XV. sz.-i (no. 503–512) – bizonyosan csak 2 a század első feléből! 3 a XVI. sz.-ból (no. 513–525), 5 a XVII. sz.-ból (no. 517–520, 522), 1 a XX. sz.-ból és 1 ismeretlen korú.

[73] Elhâme-Vahâb 1374/1995, p. 347.

A török területen legnépszerűbb négy perzsa költő kéziratos műveinek másolási időpontja azt mutatja, hogy az Oszmán Birodalomban a perzsa nyelvű irodalom a XV. század második felében terjedt el, s virágkora II. Bajezid (1512–1520), I. Szulejmán (1520–1566), II. Szelim (1566–1574) és III. Murád (1574–1595) szultán uralkodásának idejére, azaz megközelítően arra az időszakra esett, amit az Oszmán Birodalom virágkorának szoktak nevezni. Az alsó időhatárt tehát az 1480-as évek kezdetére, azaz a *Šâhnâme*-kéziratok megsokasodásának idejére, míg a felső határt az 1590-es évek közepére tenném. Az 1596-ban leváltott Loqmân Murád-trilógiája volt az utolsó, a şehnâmeci-hivatal keretei között készült perzsa nyelvű történeti eposz az Oszmán Birodalomban. Megjegyzem, hogy az utolsó általam ismeretes, Törökországban készült perzsa nyelvű történeti eposz szintén Loqmânnak tulajdonítható.[74]

Firdauszi *Šâhnâmé*jának a Sa^{c}diéval legalábbis vetekedő népszerűségére jellemző, hogy az Oszmán Birodalomban a hivatásos mesemondók[75] között a XV. századtól fogva perzsa mintára *Šâhnâme*-recitálók[76] egész sora működött, akik hallgatóságuk szórakoztatására a kávéházakban és az előkelők palotáiban emlékezetből szavalták a szöveg hosszú részleteit.[77] Ilyen ismert *meddâḥ* volt az egyik burszai kávéházban működő, Evliyâ Çelebî által megörökített[78] Şerîf Çelebî a XVI. század végéről, aki „Firdauszi *Šâhnâmé*ját recitálva Firdauszi királyait dicsőítette",[79] Mehdî a XVII. század 80-as éveiből,[80] vagy a ruméliai Ḥamdî[81] (megh. 1694) ugyanennek a századnak a végén.

Perzsiai származású költők, a perzsa nyelvű irodalom törökországi elterjedésével párhuzamosan, a XV. századtól kezdve bukkantak fel az Oszmán Birodalomban. Megjelenésük a mindenkori személyes indít-

---

[74] Seyyed Loqmân, *Šâhanšâhnâme-ye Solṭân Moḥammad*, az 1600-as évek legelejéről, ld. később. II. Oszmán és IV. Mehmed is íratott még *şehnâmé*kat, minden valószínűség szerint azonban már törökül, ld. Woodhead 1983, 163.

[75] török szóval *meddâḥ*

[76] törökül *şehnâme ḫân*ok '*Šâhnâme*-recitálók' vagy *ḳıṣṣa ḫân*ok 'történetmondók'. Két rokonértelmű szó, mivel a történetet szokás szerint Firdauszi *Šâhnâmé*jából vették.

[77] Köprülü 1966.

[78] Evliyâ Çelebî, *Siyâhatnâmesi*, II.

[79] idézi Küprülü 1966, 382.

[80] İnalcik 1962, 162–163.

[81] Hammer GOD, III. 569.

tatás mellett koronként különböző politikai okok függvénye volt.[82] Fiatal költők tanulni jöttek (ld. pl. Ferdî, Zelâlî, Laṭî fî),[83] híres embereknek szultáni meghívót küldtek (pl. ᶜAbd ol-Raḥmân Jâminak [1414–1492], a neves perzsa poétának – az más kérdés, hogy nem kapta kézhez). Tudunk arról, hogy a szultán levelet küldött Aḥmad Taftâzâni (1322–1389 v. 1390) és Jalâl ol-Din Davvâni (1427–1501) részére. A terdzsáni (Otlukbeli) ütközet (1473) után már II. Meḥmed (1451–1481) küldött fogságba esett tudósokat és képzett embereket Isztambulba. Saᶜdi egyik kései leszármazottja volt például a II. Bajezid korabeli, perzsául és törökül egyaránt verselő Ḥamdî, és tudunk hasonló esetekről I. Szelim perzsiai hadjáratának idejéből (1514) is.[84]

Sokan menekültek el Perzsiából a Szafavidáknak Iránban aratott győzelme után (1502) akár egyénileg, mint az Aq Qoyunluk egykori kancellárja, az egyébként kurd származású Idris-i Bitlîsî, akár emigráns fejedelmek társaságában: ez utóbbi csoportba tartozott például a későbbi şehnâmeci, Aflâṭun. Mecénást keresve már korábban is több költő hagyta el szülőhazáját. Ilyen volt példának okáért II. Meḥmed udvari költője, az iszfaháni származású Ḥamidi. A későbbi I. Szelim, még trapezunti kormányzó korában Esmâᶜil sah elől menekülő Aq Qoyunlu és Qara Qoyunlu családoknak adott menedéket.[85]

A síizmusnak a Szafavida dinasztia hatalomra kerülésével bekövetkező hivatalos államvallássá válása emigránsok özönét zúdította az Oszmán Birodalomra. Šâh Moḥammad Qazvînî költői életrajz-gyűjteménye külön fejezetben sorolja fel I. Szelim szultán korának 80 perzsa nyelvű költőjét,[86] akik közül nem kevesen voltak perzsiai származásúak. Kivándorlásuknak két fő oka volt: egyrészt az, hogy miként már említettük, a síizmus lett az államvallás (a lakosság túlnyomó többsége még hosszú ideig szunnita maradt – a kurdok máig is), másrészt pedig a Ṭahmâsp sah korábban idézett véleményében tükröződő hivatalos attitűd, melynek eredményeképpen a XVI. század közepére Perzsiában megszűnt az igény az uralkodók személyes dicsőségét zengő történeti

[82] Sohrweide 1970, 265 skk.
[83] im. 272
[84] uo.
[85] Celâl-zâde Muṣṭafâ, ld. Uğur 1985, 147.
[86] Hekmat 1945, 359–409.

eposz iránt. Ennek következtében számos, a műfajra specializálódott költő kénytelen volt bőkezű támogatótól függő megélhetését külföldön – az Oszmán Birodalomban és Indiában keresni. Az 1555-ös amásziai békekötésnek köszönhetően javultak a török-perzsa kapcsolatok, s ez az utazás nagyobb szabadságában is kifejezésre jutott.

A perzsiai hátteret illetően közismert, hogy a Szafavidák valósították meg egységes, tagjait tekintve török eredetű vezetés alatt Irán teljes politikai és vallási függetlenségét (síizmus). A szafavida dinasztia képviselői, a dinasztia első uralkodója Esmâ'il után, összehasonlítva Timurida elődeik, illetve Qâjâr utódaik érdeklődésével, sokkal kevésbé vonzódtak a költészet, illetve általában az irodalom iránt.[87] A jelentős társadalmi, politikai és intellektuális változások ellenére, vagy inkább azok mellett, szafavida kori Iránban a perzsa irodalom teljesítménye hanyatló ágba került. Semmiféle jelentős irodalmi újítás nem történt – azt, hogy a bevezetőben a Próféta kötelező eulógiuma után 'Alîról is meg kellett emlékeznie a költőnek, nem teljesen irodalmi jellegű invenció. A perzsa nyelv és irodalom fő patrónusává a Mogul királyi udvar vált, s ezzel párhuzamosan a perzsa szépirodalom központja Indiába helyeződött át (ún. indiai stílus). Perzsa oldalról, irodalomtörténeti szempontból mindezidáig teljesen ismeretlen a korabeli Oszmán Birodalom perzsa nyelvű irodalmi életének egy viszonylagosan jelentős darabja, amely zárványként fenntartott egy Iránban keletkezett irodalmi műfajcsoportot annak szülőhazájában való megszűnte után is: a perzsa nyelvű, kortárs uralkodó dicsőségét zengő epikus költészetet.

A perzsa eposzköltészet törökországi képviselőiről nagyon keveset tudunk. Úgy tűnik, hogy a kortársak műveik perzsa nyelve miatt inkább perzsa költőket láttak bennük, ennek következtében kevésbé voltak ismeretesek. Ezt jól mutatja kéziratuk sorsa: Şehdî műve elveszett, 'Ârefé csonka, Aflâṭuntól semmi sem maradt ránk, s a többi szerző műveinek többsége unicum kéziratként ismeretes, szétszóródva a világ különböző pontjain. Azt hiszem, mindebből nem túlzás nagyfokú érdektelenségre, vagy méginkább az érdeklődés teljes hiányára következtetni, ami ezeket az alkotásokat már saját korukban is övezte. A közöny nem kizárólag a perzsa nyelvet, vagy az önkényes szultáni akarat által létre-

[87] Morrison 1981, 164.

hozott produktumokat illette. Úgy látszik, az egész műfajra vonatkozott, mert ugyanez mondható el mind a korai, mind a késői, török nyelven, ugyanebben a stílusban alkotó epikusok műveinek kéziratairól is. Költőink tehát már eleve a török irodalmi élet perifériáján mozogtak. Irodalmi ízlés és teljesítmény befolyásolására még a szultáni akarat sem volt képes. Mindezt csak tetőzte a szerzőink által használt perzsa nyelv, amely minden kulturális hatás ellenére mégiscsak idegen nyelv volt az Oszmán Birodalomban. Ezzel a marginalizmussal magyarázható, hogy az oszmánli költői biográfiák csak elvétve említik őket – vonatkozik ez különösen perzsiai születésű képviselőikre. Jelentéktelen utalásoktól eltekintve három török munka taglalja bővebben ezeket a szerzőket. Az egyik a perzsa származású, de 960–971/1552–1563 között Isztambulban tartózkodó ᶜAhdî ibn Şemsî Baġdâdînak az 1564-ben összeállított török nyelvű, *A költők rózsáskertje (Költők életrajza)* címet viselő életrajzgyűjteménye.[88] A másik ᶜÂşıḳ Çelebî 1568-ban összeállított munkája, a *Költők érzékletei.*[89] A harmadik Muṣṭafâ ᶜAlî 1591–1599 között készült *A történetek lényege* című munkája,[90] amely valamennyi közül a legrészletesebb. Véleményével külön fejezetben foglalkozom majd.

Kevés utalás található a közép-ázsiai *taẕkirá*kban is. Költőink többsége túl fiatalon elkerült otthonról ahhoz, hogy nevét szülőhazájában számon tartsák. A XVI. századi Oszmán Birodalomban zajló irodalmi életről a kortársak közül egyedül Mîr ᶜAlî Şîr Nevâ'î *Ma jâlis al-nafâ'is* című csagatáj nyelvű költői életrajzgyűjteménye XVI. századi perzsa fordítójának, a már említett Šâh Moḥammad Qazvininek volt fogalma.

Az Oszmán Birodalomban jelen volt a Nagy Sándor regény verses változata is – nyilvánvalóan az iráni hagyományokból táplálkozva. Az első ismert ilyen munka Aḥmedî ramal versmértékben írott monumentális *Iskendernâméja*, melyről mint Loqmân művének egyik valószínű eszmei forrásáról a későbbiekben még részletesebben szólunk.[91] Fivére, Hamzavî is írt egy *Iskender ve Ḥamza Ḳıṣṣalar* címet viselő,

---

[88] ᶜAhdî, *Gülşen-i şuᶜarâ (Tezkire el-şuᶜarâ)*, csak kéziratban, ld. ᶜAhdî.

[89] ᶜÂşıḳ Çelebî, *Meşâᶜir üş-şuᶜarâ*, faximilében kiadta Meredith-Owens, ld. Çelebî 1971.

[90] Muṣṭafâ ᶜÂlî, *Künh ül-aḫbâr*. Kéziratát ld. ᶜÂlî.

[91] Bevezetésül ld. Kortantamer 1973, pp. 16–32.

elveszett munkát.[92] Alighanem Aḥmedî utánozta Fiğânî elveszett *Iskendernâme* című munkája is. Kevéssé ismert mű a XV. század második felében élt Ḥayâtî, illetve az 1500 körüli Aḥmed Rizvân *Iskendernâméja*.[93]

A perzsa nyelvű, mutaqārib metrumban írott történeti eposz a XV. sz. közepén jelent meg az Oszmán Birodalomban. Időrendben az első mű Kâšefî (talán jobban ismert török átírásban: Kâşifî) II. Murád (1421–1451) szultánnak az I. Ulászló (1440–1444) magyar király, illetve Hunyadi János elleni 1444-es várnai hadjáratát – a szultánnak a várnai csatában aratott győzelmét, s I. Ulászló halálát – megörökítő *Ġazânâme-ye Rum*ja[94] 1456 körülről. Történeti forrásként sem érdektelen.[95]

Noha mint abszolút monarcha, II. Mehmed (1451–1481) uralkodása során az orthodox szunnita iszlám legfőbb bajnokának mutatkozott, személy szerint érdeklődött a vallási kérdések iránt. Feltehetőleg keresztény anyja és humanista tanácsadója befolyásának köszönhetően tájékozódott a kereszténységről; továbbá érdeklődött a siíta tanok és filozófiák iránt, sőt általában vonzódott minden iránt, ami perzsa.[96] Éppen ezért aligha véletlen, hogy a Moᶜâli költői nevet viselő Seyyed Mir ᶜAli ebn Moẓaffar ol-Tusi a perzsiai Túszból II. Meḥmed (1451–1481) udvarába ment – még Konstantinápoly elfoglalása (1453) előtt –, s töltött ott 21 évet. Nagy valószínűséggel 879/1474-ben befejezett *Xunkârnâméjának* témája II. Meḥmed uralkodásának története Konstantinápoly elfoglalásától 1474-ig, részletesen ábrázolva az Uzun Haszannal vívott harcokat.[97] Az irodalmi szempontból gyenge és értéktelen hőseposz[98] nagy része mutaqāribban íródott, de szép számmal találhatók benne egyéb metrumban (pl. ramalban) készült betétek is.

A gazdag kastamuni török kereskedőcsaládból származó, Kastamuniban született Şehdî[99] ugyancsak II. Meḥmednek ajánlotta *Tavârix-e âl-e ᶜOs̱mân* című, a *Šâhnâme* metrumában írt, címéből következtethe-

[92] Levend 1973, p. 275.
[93] Az említett három műről ld. Levend 1951, pp. 144, 195–201, 143–151.
[94] kéziratát ld. Tauer 1932, 94–95: Yıldız Köşkü, Hususî 936.
[95] Vö. İnalcik 1962, 163.
[96] Babinger 1953, pp. 450–451.
[97] Az unicum kéziratot ld. Karatay 1961, no. 155. A műről bővebben ld. Anhegger 1950.
[98] Ld. Anhegger sommás ítéletét, Anhegger 1950, 149.
[99] A szerzőről ld. Babinger 1927, 27-és Babinger 1953, p. 510.

tően az Oszmán-ház történetét tárgyaló eposzát. A műből a szerző halála miatt csupán 4000 bejt készült el, de ebből mindössze – valószínűleg – az első öt párvers maradt fenn.[100] A mű érdekessége abban rejlik, hogy ez az első, az Oszmán-ház történetét tárgyaló perzsa nyelvű történeti eposz. Úgy látszik, ha elszigetelten is, nyilvánvalóan a szultánnak a perzsa dolgok iránt való vonzódásának köszönhetően, annak hatására, itt merült fel első ízben az igény az Oszmán dinasztia történetének perzsa nyelvű történeti eposz formájában történő megéneklésére. Nagy kérdés, hogy mennyiben tekinthető ez az eposz a későbbi *şehnâmeci*-hivatal keretében alkotott művek esetleges előfutáraul. Minden attól függ, hogy e torzóban maradt munka mennyire volt ismeretes a XVI. század közepén, a hivatal létrehozásának idején. Később, miként azt kéziratainak sorsa világosan mutatja, teljesen elfelejtődött. ᶜÂşıḳ Çelebî XVI. századi *tezkeréje*, miként említettem, még idézi néhány sorát – vélhetőleg ekkor még megvolt. Mindenesetre annyi biztos, hogy a hivatal létrejöttében jó pár egyéb tényező is közrejátszott, többek között I. Szulejmán szultán II. Mehmedéhez hasonló vonzódása a perzsa kultúra iránt. Így akár ismerték a művet, akár nem, nem ez volt a döntő momentum, hanem, II. Mehmed idejéhez hasonlóan, a mindenható szultáni akarat.

A perzsa nyelvű történeti eposz Oszmán Birodalombeli szereplésének ha számra nem is, de funkció szempontjából jelentős fejezetét alkotják a *Selîmnâme* irodalom perzsa nyelvű darabjai. A művek jó része Szulejmán szultán uralkodásának elején keletkezett. A szultán ösztönözte és patronálta a szerzőket. Az egész kérdés irodalmi, illetve történeti összefüggései világosan mutatják, hogy ezek a törökországi perzsa nyelvű munkák keletkezési körülményeiket, mondanivalójukat, tehát nyelvük kivételével minden lényeges vonásukat illetően a török környezet termékei, csak az alapján értékelhetők és magyarázhatók, Iránhoz bizonyos külsődleges formai jegyektől eltekintve semmi közük nincs.

Számunkra ezen művek jelentősége az, hogy funkció szempontjából ezek a művek szolgáltak a *şehnâmeci*-hivatal alkotásainak előfutáraul. A *Selîmnâme* irodalom célja – csakúgy, mint később a *şehnâme-*

[100] Idézi Çelebî 1971, 253b.

*cik*é – jóval több, vagy inkább egészen más volt, mit az események pontos feljegyzése. Szándékuk egy hős alakjának a megalkotása volt, hogy az iszlám elvont értékeinél kézzelfoghatóbban emberi ideált teremtsenek a társadalom számára. Eközben az ábrázolt időszakot inkább elkülöníteni igyekeztek, semmint beletagolni a történelem menetébe. Viszont, mivel az események aránylag frissiben játszódtak le, háttérbe szorulnak a csodás, illetőleg mesés elemek. A *Selîmnâme* irodalom reprezentánsainak egész tevékenysége szorosan összefonódott a propaganda szándékával, ugyanis, mivel a cél Szelim dicsőítése volt, kénytelenek voltak az események közül azokat kiválogatni, amelyek a *Yavuz* jelzővel illetett Szelim szultán jó hírnevét szolgálták. Végeredményét tekintve a szultán hírnevének visszaállítása, vagy inkább jó hírének megteremtése sikerrel járt. A valaha 'gonosz', 'kegyetlen' jelentésű *yavuz* melléknév a modern nyelvben 'hősies', 'eltökélt' értelművé szelídült.[101] A művek értékét tehát elsősorban nem az adja, hogy pontos kortársi beszámolókat tartalmaznak – bár olykor ilyen is akad: Isḥâḳ Çelebî *Selîmnâmé*ja az anatóliai Şâh-ḳûlû-féle felkelés egyik legfontosabb forrása[102] – hanem inkább a valóság, és a róla alkotott kortársi kép kontrasztja. A tények irodalmi interpretációja ugyanis az oszmán-törökök történetszemléletének speciális forrása lehet, s azáltal, hogy egy ideálisnak ábrázolt hízelgő portréját festi le, átfogó képet nyújthat arról, hogyan látta egy korabeli török önmaga helyét a világban.

Mintegy 11 jelentősebb *Selîmnâme* maradt fenn,[103] prózában és versben, jórészt törökül, kisebb részben perzsául. Elsősorban *Hašt Behešt* című hatalmas terjedelmű, mindmáig kiadatlan perzsa nyelvű prózai történeti művéről ismert Edris-e Bedlisi, törökös névformában Id-rîs-i Bitlîsî[104] (megh.1520). *Selîmnâmé*ja[105] prózát és verset is tartalmaz. Két „bevezető" (*moqaddeme)* után két „rész" (*aqsam*) következik, az egyik prózában, a másik versben. A verses rész a *Selîm šâh nâme* címet viseli, s a mutaqārib versmértékben írt, I. Szelim szultán történetét taglaló, a

[101] Uğur 1985, 2.
[102] *i.m.* 10.
[103] A *Selimnâme* irodalomról legújabban ld. Uğur 1985. A művek listáját ld. Tekindağ 1970.
[104] Teljes nevén Moulânâ Ḥâkem ol-Din Edris ebn-e Ḥoseyn ol-Din Bedlisi. A szerzőről és műveiről ld. legújabban Fleischer 1991.
[105] Műveinek kéziratait ld. Storey 1972, II, 1255–1261.

szerző halála miatt befejezetlenül maradt történeti eposz.[106] A műhöz készült bevezetőjében Idrîs-i Bitlîsî kifejti, hogy művének megalkotásával az volt a célja, hogy I. Szelim uralkodásának ábrázolásával a jövő generációk számára bemutassa az uralom modelljét (s ezzel saját nevét is fenntartsa).[107]

Keşfî Meḥmed Çelebî (megh. 931/1524) még tapezunti kormányzóságának idején szegődött a későbbi I. Szelim szultán szolgálatába. 927/1521-ben fejezte be török nyelvű *Selîmnâméjá*t, melynek előszavában említi, hogy már korábban készített egy másik változatot, amely Szelim uralkodását Tabriz elfoglalásáig tartalmazta, s panaszkodik, hogy a török nyelv mennyire alkalmatlan a szépirodalomra. Ebből következően elképzelhető, hogy korábbi művét perzsául írta.[108] Panaszkodásából pedig az az érdekes következtetés adódik, hogy egyéni meggyőződése ellenére készítette törökül a művét. Vagyishogy a megrendelő nem kívánta a perzsát már akkor sem!

Mollâ Moḥammad Adâ'i Širâzi,[109] I. Szulejmán szultán fiának, Musztafának és Sokollu Meḥmed pasa nagyvezírnek a pártfogoltja talán I. Szelim vagy I. Szulejmán idején érkezett Törökországba. Szintén perzsa nyelvű és mutaqārib versmértékben írott *Selîmnâméja* I. Szelim szultán verses története.[110]

I. Szulejmán (1520–1566) uralkodásának elejéről, de még a *şehnâmeci*-hivatal létrehozását megelőző időkből két perzsa nyelvű, a szultán történetét tárgyaló eposzt ismerünk. Ezek tárgyukat tekintve a *Selîmnâme* irodalom folytatásai. Az egyik egy Esmâ'ili nevű költőé, akinek *Fotuḥât-e Soleymâni* című műve I. Szulejmán időszakát – a szultán harcait, isztambuli építkezéseit stb. – tárgyalja 1540-ig.[111]

A másik szerző a török Abdurraḥmân Gubârî[112] (megh. 1566), aki I. Szulejmán parancsára 1551-ben kezdett *Šâhnâméjának* megírásába.

---

[106] Henry Massé lefordította belőle a szíriai hadjáratra vonatkozó részeket, ld. Massé 1939.
[107] Uğur 1985, 8.
[108] *i.m.* 12.
[109] A szerzőről ld. Babinger 1927, 98.
[110] Kéziratai: Tauer 1932, 101–103.
[111] A mű kéziratát ld. Karatay 1961, no. 159.
[112] A szerző életéről és műveiről ld. Parmaksızoğlu 1950.

Műve időrendben éppen megelőzi az első *şehnâmeci*, ᶜÂref tevékenységének kezdetét (az utóbbi az 1550-es évek közepétől). Az eposz I. Szelim iráni (1514) és iraki (1516) hadjáratát, valamint I. Szulejmán uralkodásának első évét tárgyalja Cânberdî Ġazâlî szíriai lázadásáig (leverése: 1521. febr.).[113] Az irodalmilag jelentéktelen mű értéke az, hogy keletkezésének körülményeit tekintve a *şehnâmeci* hivatali tevékenység előfutárának tekinthető: Szulejmán kívánságára létrehozott perzsa nyelvű történeti eposz. Mint ilyen mintegy előrevetítette azok sorsát is: szélesebb, valódi érdeklődés híján feledésre ítéltetett. Azt a tényt, hogy a mű kéziratai nem mára vesztek el, azaz, hogy a mű már saját korában is teljesen ismeretlen volt, mutatja ᶜÂşıḳ Çelebî megjegyzése: „*Šâhnâme* című versében a régiek tudósítása szerint 50–60 ezer bejt találtatott. Legfeljebb 10–15 bejtnyi része pótolja [azaz ennyi van meg belőle], vagyis a többi része elveszett."[114]

[113] A mű egyetlen létező kéziratát ld. Storey 1972, 1264.
[114] Çelebî 1971, 287b.

Az Oszmán Birodalom hivatalos történeti panegyristái: a *şehnâmecik*

Szulejmán országlásának első időszakát, tehát körülbelül az 1520-as és az 1540-es évek között eltelt időszakot a világuralmi törekvések jellemezték.[115] Mint az új Nagy Sándor, a világuralomra predesztináló 'szerencsés csillagzat alatt született' (*sâḥib-ḳırân*) dicsőséges jelzőt viselő Szulejmán, nem utolsósorban a szultán anyjának a feltétlen támogatását élvező Ibrahim nagyvezír ösztönzésére Konstantinápoly és Róma egyesítéséről, egyes korabeli török források szerint ugyanazon *sâḥib-ḳırân* jelzővel felruházott[116] V. Károly keresztény világbirodalmával szemben a római birodalom mintájára az egyetemes világuralom eszméjéről álmodott. Ennek kézzelfogható szimbólumai voltak a nagyvezír által a szultán részére Velencéből megrendelt, Keleten szokatlan hatalmi jelvények, köztük az I. Szulejmán európai ábrázolásain többször feltűnő, különös formájú, aranysisakra rögzített négyes korona, amely V. Károly püspökkoronájára és a pápai tiarára egyaránt emlékeztetve arra utalt, hogy a szultán hatalma önmagában felülmúlja mindkettőjükét. Szulejmán személye misztikus magasságokba emelkedett. A hidzsra szerinti mohamedán időszámítás ezredik évére, azaz 1591–1592-re számították a világvégét, s bár az elképzelések szerint ez nem jelentette egyben a muszlim közösség végét is,[117] a közhangulatra mégis egyfajta lázas várakozás nyomta rá bélyegét. A felcsigázott képzelet a szultánt a vallás megújítójaként, mint a történelem utolsó korszakának uralkodóját festette le, akinek a korában bekövetkezik az iszlám egyetemes győzelme, s az egész emberi történelem dicsőségesen véget ér.

---

[115] Fodor 1993, pp. 49–50.
[116] Ld. Mevlânâ ʿÎsâ *Câmiʿ ül-meknûnât*ját, Flemming 1987, p. 52.
[117] Flemming 1987, p. 5.

Mindez azonban az 1550-es évekre jelentősen megváltozott.[118] A kereszténység feletti, már-már karnyújtásnyira lévő uralom vágyálomnak bizonyult. A hódítások megtorpantak – a szultán képtelen volt olyan jelentős és nagy hatású fegyvertényeket elérni, amelyek összehasonlíthatók lettek volna például az 1520-as években Magyarországon, vagy az 1530-as években Irak területén aratott győzelmekkel. A világuralmi törekvések füstbe mentek, s az uralkodó mind a magánéleti szférában, mind bel- és külpolitikai síkon problémákkal küszködött. 1534-ben meghalt nagy befolyású édesanyja, az energikus Hafsa Sulṭân. Csalódott nagyvezírében, a mindenható Ibrahimban, akit 1536-ban kivégeztetett. Kedvenc feleségének, Hürremnek – a nyugati források Roxolánéjának – és új nagyvezírének, Rüsztem pasának a befolyására 1553-ban kivégeztette a legidősebb fiát, Musztafát. 1558-ban meghalt Hürrem, akinek elvesztése a szultánt rendkívüli módon letörte, s kedélyállapotát alapvetően megváltoztatta. Értékes hangszereit összetörette, megszabadult drága használati tárgyaitól, s a vallás felé fordult.[119] Rivalizálás kezdődött két fia, Bajezid herceg, és a későbbi II. Szelim között. Bajezid herceg Iránba menekült, ahol hosszas diplomáciai tárgyalások után 1559-ben a török hóhér végzett vele. A két kivégzés a már említett külpolitikai kudarcokkal együtt erősen beárnyékolta a mindinkább búskomorrá váló szultán otthoni[120] és külföldi megítélését, komoly felzúdulást váltva ki ellene. A szultán tehát mindinkább szükségét érezhette annak,

[118] Fodor 1993 pp. 50–51.

[119] „Ebben az esztendőben [1557] meghalt Szulejmánnak az a zsidó felesége, akit oly nagyon szeretett, oly nagy szerelemmel, hogy minden szokott és bőségesebb vígságról letett. Aranynyal, elefántcsonttal és gyöngyökkel kirakott, csodálatos szépségű és felbecsülhetetlen értékű hangszereit is egybehordatta a szobájába, és a szeme láttára tüzeltette el valamenyit. De még az aranyos, ezüstös, gyöngyökkel díszített használati tárgyait is rézre cseréltette. Akár szeretetből, akár tettetett magasztos érzületből, akár mind a kettőből, de nagy dolgot művelt; hátralevő éveiben szerénységét, kegyességét, szentségét, istenfélelmét szinte nem is lehetett volna fokozni." (Forgách Ferenc in: *Humanista történetírók* 1977, p. 726.)

[120] Muṣṭafâ ʿÂlî a *Künh ül-aḫbâr*ban 1006/1597–1598 körül a birodalom szétzüllésének három fő oka közül az első helyre teszi Muṣṭafâ herceg álnok meggyilkolását, Rüsztem pasának, a szultán vejének, későbbi nagyvezírnek az intrikájára. A birodalom hanyatlása ʿÂlî szerint folytatódott II. Szelim idején azzal, hogy a szultán veje, Mehmed pasa a magas funkciókat saját hívei számára adásvétel tárgyává tette, és még tovább III. Murad alatt, amikor is Şemsî Aḥmed pasa hatására maga a szultán is kenőpénzre kezdett vágyódni. (*Künh ül-aḫbâr*, leydeni kézirat, előszó, fol. 5b, kiad. Schmidt 1987, p. 32, angol ford. uo. pp 56–57.)

hogy kedvező imázs kialakításával pozitív irányba befolyásolja a róla alkotott képet. Az önmagát ábrázoló pozitív portré kialakításának egyik fontos eszközét a szultán a *šâhnâme* perzsa eredetű „műfajában", a parancsára létrehozott *şehnâmeci* költői hivatal keretei között vélte megtalálni.

Az oszmán szultánok szívesen mutatkoztak irodalom barátjának és bőkezű mecénásának szerepében. Különösen Konstantinápoly dicsőséges elfoglalása után, az új világbirodalmi központ nem nélkülözhette a pezsgő intellektuális életet. Már II. Meḥmed erőteljes politikát folytatott ebben az irányban. Mind ő, mind I. Szelim, mind I. Szulejmán szultán maga is az irodalom lelkes művelője volt – a divánjuk is ránk maradt.[121] A költői hivatal megteremtésével a szultán célja tehát nem utolsósorban az is volt, hogy az uralkodói tekintély szempontjából sem elhanyagolható irodalom grandiózus patrónusaként mutatkozhasson. A hivatal, illetve a szultáni tett fényét gyarapítandó a *şehnâmeci*ket és az őket kiszolgáló személyzetet a Topkapı Sarayıban egy külön e célból emelt épületben helyezték el. A hivatal keretében keletkezett művek célja a harcos szultán – a kor hétköznapjainak valósága által alaposan megtépázott – presztízsének emelése, a „megfelelő imázs"-t biztosító nagyszabású történeti kép festése volt.[122] Az eposzokat gyakorlatilag műremekként, mint értékes tárgyat kezelték. A pazar módon készített, művészi értéküket tekintve túlzás nélkül az oszmán-török miniatúrafestészet csúcspontját jelentő ábrákkal díszített alkotások a szultáni palota könyvtárába kerültek, ahol az illusztris vendégeknek megmutatták azokat. Egyébként csak az oda bejáratos rendkívül szűk körnek álltak rendelkezésére, s éppen műremek voltuk miatt másolásukról, „utánzásukról" alig volt szó. Ez az oka annak, hogy gyakorta csak egyetlen példány ismeretes belőlük – olykor még annyi sem.

Az első hivatalos *şehnâmeci* – vagy törökösített perzsa szóval *şehnâme-guy* – az 1550-es évek közepén kinevezett, az ᶜÂref, vagy ᶜÂrefi melléknevet *(maxlaṣ)* viselő Fatḥollâh Čalabi ebn-e Darviš Čalabi volt

[121] I. Szelim törökül, perzsául és tatárul is írt verseket. Dívánját kiadta Tarlan 1946. I. Szulejmán dívánját a régebbi kiadásban ld. Jacob 1903, újabban Ak 1987.
[122] Woodhead 1983, passim.

(megh. 969/1561)[123] – csillagász, mértantudós, a művészet más ágaiban is jártas képzett kalligráfus.[124] Az iráni török származású ᶜÂrefről a legutóbbi időkig általános volt a feltételezés, hogy – mint korábban Ṭahmâsp sah öccsének, az Isztambulba emigrált Alqâs Mirzânak[125] a nisándzsija – urának kíséretében, a *şehnâmeci* tisztségben őt követő, s szintén a herceg szolgálatában álló Aflâṭunnal együtt, 954/1547-ben érkezett Törökországba. Úgy látszik azonban, hogy ezt az időpontot korábbra, 1545-re, vagy azt megelőző időpontra kell tennünk. Előkerült ugyanis egy 1545. okt. 31-i keltezésű költségjegyzék, amelyből kiderül, hogy akkor már fizetést kapott.[126] Török és perzsa nyelven is írt.[127] Művei közül itt perzsa nyelvű eposzait soroljuk elő.

Fő műve a sokáig elveszettnek hitt epikus világtörténet, a monumentális terjedelmű *Šâhnâme-ye âl-e ᶜOs̱mân*. A mű a kortárs ᶜAlî és ᶜÂşık Çelebî szerint 60 000, ᶜAhdî véleménye szerint 100 000 bejtet tartalmazott.[128] A kötetek a következők:

(1) A teremtés és a korai próféták (Christie's 1976-os londoni árverésén eladva[129])

(2) Az iszlám születése (egyetlen fólió létezik[130])

(3) A régi török uralkodók és a Szeldzsukok (elveszett)

(4) Az Oszmán Birodalom megalapítása (néhány miniatúrája maradt fenn)[131]

(5) *Soleymânnâme* (bef. 965 ramaḍān/1558. június): röviden I. Szelim, majd részletesebben I. Szulejmán szultán története 1520–1555 között.[132] A kézirat szerzőjét nem is olyan túl régen sikerült azonosíta-

---

123 Legrészletesebb forrás Çelebî 1971, 165a–166b. ᶜÂref életrajzát ld. Yazıcı 1990. Ugyanennek török nyelvű változata Yazıcı 1991.

124 Woodhead 1983, p. 177.

125 Személyéről ld. Savory 1979 és Fleischer 1985. Lázadásának kiváltó okairól és történetéről vö. Walsh 1976.

126 BBA, Mᶜ Alîyeden Müdevver 17881. Idézi Fleischer 1986, p. 30, lábj. 46.

127 Sohrweide 1970, 290–292.

128 Levend 1956, 32.

129 Ld. Yazıcı 1991.

130 A kötet a Los Angeles County Museum of Art tulajdona, M. 73.5.446

131 Ld. Yazıcı 1991, 372.

132 Ld. Yazıcı 1991. Egyetlen teljes kéziratát ld. Karatay 1961, no. 160. Az elejét tartalmazó csonka kéziratot ld. Levend 1956, 31–32 *[Šahnâme]*. A teljes szöveget facsimilében kiadta Atıl, 1986.

ni.[133] A kötet a maga mintegy 36 000 párversével a legterjedelmesebb valamennyi közül.

Nem egyértelmű ᶜÂref szerzősége a *Fotuḥât-e jamîle*[134] esetében. A mű Sokollu Meḥmed és Aḥmed pasa 958/1551–1552 évi hadjáratának története. Tárgyának a *Soleymânnâme* megfelelő részével való rendkívüli hasonlósága miatt feltételezhetően abból készült kivonat.[135]

Feltételesen szintén ᶜÂrefnek tulajdonítják a *Selîmnâme* című munkát is. Mivel véleményem szerint nem lehetetlen, hogy ez Loqmânnak tulajdonítható, ezt a művet is az ő neve alatt tárgyalom (ld. később).

A hivatal eredeti rendeltetése az Oszmán-ház történetének perzsa nyelven, Firdauszi *Šâhnâméjának* mintájára történő megverselése volt. A költők ehhez igyekeztek is tartani magukat, de szorgos munkálkodásuk következtében a téma előbb-utóbb nyilvánvalóan kifogyott. Az első *şehnâmeci*nek, ᶜÂrefnek még egyszerű volt a dolga. *Zeyl* – azaz egymás tárgyához kronológiai sorrendben csatlakozó művek – formájában a teremtéstől 1555-ig haladt előre. A problémával már a második *şehnâmeci*nek, név szerint Aflâṭun ebn-e Šeyx Darviš Moḥammad Šervâninak (megh. 977/1569 körül) szembe kellett néznie. Valószínűleg ez az oka annak, hogy egyetlen művet köthetünk a nevéhez – de hogy miképpen oldotta meg a feladatát, az ismeretlen marad, mert művéből annak címén kívül semmi sem maradt fenn. Mint perzsiai menekült a már említett Alqâs Mirzâ udvari költőjeként és könyvtárosaként *(kitâbdâr),* annak kíséretében érkezett Isztambulba. Elődjéhez hasonlóan kalligráfus és művész volt. ᶜÂref halála után – 969/1561 – őt nevezték ki şehnâmecinek, így ő volt a hivatal második betöltője. Mind perzsául, mind törökül írt költeményeket – az előbbieket Asiri, az utóbbiakat Hizânî költői néven.[136] Egyetlen perzsa nyelvű eposza, a 12 000 bejtnyi terjedelmű, 967/1559-ben elkészült *Šâhnâme* vagy *Ġazvnâme* teljes egészében elveszett.[137]

---

[133] Levend 1956 és Sohrweide 1971.

[134] Egyetlen ismert kéziratát ld. Karatay 1961, no. 161.

[135] Sohrweide 1971, 289.

[136] Ld. Sohrweide 1971, 288, lábj. 22 hivatkozásait.

[137] Naxjovâni 1329, 38–39; Ṣafâ 1333, 384.

A sorban a harmadik Loqmân jó ideig semmit sem írt – hogy ezt miként engedhette meg magának, arról életrajza felvázolásakor lesz szó – majd újítani kényszerült. Perzsa nyelvű művei a fenti nagyszabású kísérlet folytatásai voltak, míg a török nyelvűek más irányba törtek utat. Az a tény, hogy a megkezdett dinasztikus történet folytatásán kívül semmit sem tudott anyanyelvén írni, világosan mutatja, hogy a perzsa már akkor sem lehetett különösebben népszerű. Noha Loqmân tudatos, és ami a legfőbb, sikeres kísérletet tett arra, hogy művei bekerüljenek az oszmán irodalom fő áramlatába, neve egyetlen korabeli *tazkirá*ban sem szerepel – a kortársak mint költőt tehát aligha ismerték el. A más forrásokban ránk maradt, az ő személyére vonatkozó adatokkal a következő fejezetben foglalkozom majd.

Részben az ő tevékenységével is összefügg a *şehnâme* török fogalmának kiszélesedése. III. Murád (1574–95) uralkodása alatt műfajra és nyelvre tekintet nélkül már mindazt jelentette, amit a *şehnâmecik* a szultán parancsára írtak. Az ide vezető folyamat a század első felében kezdődött. Celâlzâde Muṣṭafâ (Ḳoca Nişâncî) *Şâhnâmé*nek nevezi 1561 előtt befejezett történeti művét, a *Ṭabaḳât ül-memâlik ve derecât ül-mesâlik*ot.[138] A jól ismert mű I. Szulejmán történetét tárgyalja 1520-tól 1557-ig. A tény, hogy a mű párhuzamosan készült a *şehnâmecik* alkotásaival, s ugyanazt a témát fogta át, arra utal, hogy Celâlzâde versenyezni kívánt azok munkáival, s hogy a török nézetek szerint korábban sem volt kritérium az, hogy egy úgynevezett *šâhnâmé*nak feltétlenül versben, vagy perzsa nyelven kell íródnia. A *Hünernâme* első kötetéhez (1561-ben vagy az előtt) írt bevezetőjében ᶜÂref megjegyzi:

„Amikor elolvastam a perzsa *Šâhnâmé*t, amelynek a szerzője ... Firdauszi, arra gondoltam, hogy az Oszmán-ház szultánjai számára is *Šâhnâmé*t kell versbe szedni; meggyőződésem, hogy azt *Hünernâmé*nak kell nevezni, nehogy összekeverjék Firdauszi *Šâhnâmé*jával."[139]

A dolog fonákja, hogy a *Hünernâme* végső, ránk maradt formájában jórészt oszmán-török próza – török és perzsa versbetétekkel tarkítva (ld. később), vagyis az eredeti terv menet közben megváltozott. Úgy tűnik, a

[138] Kappert 1981, p. 12.
[139] Idézi Elhâme – Vâheb 1374, p. 348.

szó a XVI. század második felében az oszmán dinasztia valamely tagját ábrázoló történeti műveket jelentette, tehát dinasztiatörténetet, udvari krónikát, hadjáratok leírását egyaránt, tekintet nélkül a kérdéses mű közelebbi irodalmi műfajára.

Loqmân utódául a Taᶜlîḳî-zâde néven ismert, a prominens török Fenârî családból[140] származó Meḥmed ibn Meḥmed el-Fenârît nevezték ki.[141] 1590 körül Loqmân segédeként került a şehnâmeci hivatalba. 1596-ban Loqmânt menesztették tisztségéből, s ettől az időponttól kezdve Taᶜlîḳî-zâde volt egyedül şehnâmeci. 1603–1611 között halt meg.[142]

Loqmân még műveinek felét versben és perzsául írta. Taᶜlîḳî-zâde, jóllehet mind perzsa, mind török nyelven írt rövid verset,[143] már csak egyetlen epikus költői művet alkotott, azt is török nyelven. Összes többi munkája török próza. Hivatali idejéből a következő művek fűződnek a nevéhez:[144]

(1) *Şemâᶜîlnâme-i âl-i ᶜOs̱mân* (1593)

Az oszmán szultánok 20 csodálatra méltó tulajdonságát lefestő, félig-meddig életrajzi jellegű mű, török prózában.[145]

(2) *Şehnâme-i hümâyûn* (bef. 1596 elején)

Az 1593–1594-es magyarországi hadjárat története török prózában .[146]

(3) *Egrî fetḥî târîḫî* (bef. 1598 elején)

A mű témája röviden az 1594-es hadjárat, majd Eger 1596-os elfoglalása, végül III. Meḥmednek a mezőkeresztesi csatában (1596. okt. 26.) aratott győzelmének az ábrázolása. A török nyelven és mutaqârib versmértékben írt eposzt Karatay[147] tévesen tartja az 1060/1650-ben elhunyt Ibrâhîm Mülhimî művének. Az eposz Taᶜlîḳî-zâde egyetlen epikus műve. Mint hivatalos şehnâmeci személyesen jelen volt az 1596-os

---

[140] A családról, s az Oszmán Birodalomban betöltött helyéről ld. Welsh 1965.

[141] Pályafutásáról és műveiről részletesen ld. Woodhead 1982 rendkívül alapos és részletes tanulmányát.

[142] Fodor 1996 (?)

[143] Ld. ᶜAlî, *Künh ül-aḫbâr*, id. Schmidt 1987, pp. 13–14

[144] A korábbiakról ld. Woodhead 1982 és 1983, 9–13.

[145] Egy teljes kézirata és egy befejezetlen vázlata létezik, vö. Woodhead 1983, 167.

[146] A mű kiadását ld. Woodhead 1983.

[147] Karatay 1961a, no. 741.

magyarországi hadjáraton, így műve tulajdonképpen a szemtanú leírása – más kérdés, hogy történeti értéke jelentéktelen.

Taʿlîḳî-zâdét kortársai nem mint költőt, hanem mint *kâtib*ot tartották nyilván.[148] Tehát olyasvalakiként, aki mint a kancelláriai gyakorlatban jártas egyén, az oszmán *inşâ* hozzáértő szerkesztője. A hivatali kinevezést nem is perzsa ismeretei, hanem kancelláriai képzettsége, gyakorlata, és ügyes prózairói képessége miatt kapta meg. Muṣṭafâ ʿAlî nem véletlenül kritizálta kinevezését olyan alapon, hogy sem perzsául, sem törökül nem tud jó verset írni.[149] Taʿlîḳî-zâde már egy más korszaknak a gyermeke. A *şehnâmeci* hivatal a XVI–XVII. század fordulójára szorosan összefonódott a hivatalnoki réteggel, s inkább lett egyfajta kancelláriai pozíció, semmint költői hivatal.[150] Hivatalos naplót vezetni – amely alapján a *şehnâmeci*k valószínűleg nyilván tartották az eseményeket – olyan feladat volt, amelyet egy *kâtib* is kitűnően el tudott látni. Ráadásul a *şehnâmeci* név – a *Şâhnâme* hősei – keltette kellemetlen asszociációk nélkül, amelyre egy katonailag meddő időszakban igazán semmi szükség nem volt. A Szulejmán alatti panegyristából III. Meḥmed idejére nem kívánatos személy vált, mert hivatala önmagában a szultánok működésének a kritikáját jelentette. I. Ahmed (1603–1617) alatt pedig a tisztség csendben meg is szűnt.

Az elhunyt Taʿlîḳî-zâde utódját, az ötödik, s egyben utolsó kinevezett şehnâmecit, Ḥasan Ḥükmît[151] (megh. 1046/1636) egy 1012/1603–1604-ből fennmaradt defter a díván *kâtib*jai között, 40 közül sorrendben a 13. helyen tartja számon.[152] Ez a dátum a *şehnâmeci* hivatal utolsó ismert említése a forrásokban. A hivatal formális megszűnését talán az I. Ahmed trónralépését követő időszakhoz lehet kötni.[153] Azon kívül, hogy a *şehnâmeci* tisztséget 1601 decemberétől[154] töltötte be, alig tudunk róla

---

[148] Woodhead 1983, p. 178.

[149] *Künh ül-aḫbâr* f. 604a–b, id. Woodhead 1983, pp. 166–67.

[150] *i.m.* p. 177.

[151] A rá vonatkozó adatokat ld. *Sefînet ül-rü'esâ,* Istanbul 1269/1852, 28–30, illetve Nevʿîzâde ʿAṭâʾî, *Ḥadâ'iḳ el-ḥaḳâ'iḳ fî tekmîlet el-şaḳâ'ik* című művét (ʿAṭâʾî 1989); a mű megfelelő részét az említett *Sefînet ül-rü'esâ* lapszéli kommentárként idézi (p. 29).

[152] Ld. Woodhead 1983, p. 177.

[153] *i.m.* p. 180.

[154] Ld. *Sefînet... 28;* a mű a şehnâmeci hivatali kinevezésre vonatkozó berât nyomán halad. Maga a berât is megvan Sarîʿ Abdullâh *Düstûr ül-inşâ*jában, no. 135, mint erről már Hammer

valamit. A törökül és perzsául egyaránt verselő költőnek az I. Szulejmán hadjáratait *(ġazâ)* megéneklő 60 000 bejt terjedelmű, török nyelvű *Şâhnâméja* már a XVII. század elején sem volt ismert.[155]

A *şehnâmeci*-hivatal tehát kb. 1555-től talán 1603-ig állt fenn. Képviselőik műveik elkészítéséért magas, rendszeres jövedelmet kaptak. ᶜÂref, az első *şehnâmeci*, kezdetben 25 akcse napidíjat húzott, ami később elkészült művei terjedelmének arányában fokozatosan emelkedett, míg elérte a napi 60,[156] végül a 70 akcsét.[157] Loqmân müteferrika lett, és kezdetben 30 000 akcse hozamú ziámet-birtokkal rendelkezett,[158] de jövedelmét többször emelték. III. Murád trónralépésekor ezeken felül egy tímár-birtok hozamát is megkapta.[159] Egy 983 şevvâl 10/1576. január 12-i parancsból arról értesülünk, hogy Nusaybin és Urfa környéki 45 670 akcse hozamú ziámet-birtokából 20 000 akcsényit fia, Aristo kapott meg, míg ő az urfai birtok kiegészítését kérte.[160] A *Selîm Xân nâme* befejezésekor 1 000 akcse, a *Şehinşâhnâme-i Hümâyûn* második kötetének elkezdésekor (989 şevvâl 18/1581. nov. 15.) 10 000 akcse, majd később (talán 991 şevvâl 28/1583. nov. 14.) újabb 10 000 akcse emelést kapott.[161] Muṣṭafâ ᶜAlî tudomása szerint – legalábbis az 1590-es évek bizonyos időszakában – 100.000 akcse jövedelmű hász-birtokkal rendelkezett.[162] 60 akcse volt a napidíja az utolsó *şehnâmeci*nek, Ḥasan Ḥükmînek.[163] Összehasonlításul: Şükrî, aki I. Szelim hőstetteiről írt egy *Selimnâmét*, 20 000 akcse hozamú ziámet-birtokot kapott I. Szulejmán szultántól.[164] 1 000 filori volt az évi jövedelme Nihâlînak (megh. 950/1543), I. Szulejmán egyik udvari költőjének.[165]

GOR IV, 1829, 232 tájékoztat. Az eredetit ld. BOA Yıldız Esas Evraki, no. 36–93–553/363–18, vö. Kütükoğlu 1991, 47, lábj. 22.

[155] Ld. Nevᶜî-zâde ᶜAtâ'î in: *Sefînet*..29, lapszél.

[156] Kütükoğlu 1991, 41.

[157] Woodhead 1983, 160.

[158] *i.m.* 161.

[159] Kütükoğlu 1991, 42.

[160] uo.

[161] *i.m.* 42–43.

[162] ᶜÂlî, *Künh ül-aḫbâr*, fol. 592a/27–30. Id. Schmidt 1987, 12.

[163] Nev'î-zâde Atâî, ld. Sefînet 1269, 29 lapszél.

[164] Laṭîfî, id. Hammer GOD 1837, 452.

[165] im. 236.

Seyyed Loqmân élete és művei

Nehéz helyzetben vagyunk a harmadik *şehnâmeci*re, Loqmânra vonatkozó adatokkal kapcsolatosan. Ugyanis annak ellenére, hogy perzsa eposzok és török prózai művek mellett török nyelvű verses krónikát is írt, a XVI. sz. utolsó harmadára vonatkozó korabeli török *tazkirák* közül egyik sem említi a nevét.[166] Így a szerző életrajzának összeállításakor kénytelenek vagyunk saját műveinek – kiadatlanságuk miatt jobbára csak a kéziratkatalógusokból nyomon követhető – utalásaira támaszkodni.

Teljes neve Loqmân ebn-e Seyyed Ḥoseyn ol-ᶜAšuri ol-Ḥoseyni ol-Ormavi volt. Ormavi: urmiai, azaz ő vagy talán már családja is Perzsiának az Oszmán Birodalommal határos vidékéről került Isztambulba. Mevlânâ Saᶜd el-Dîn védence volt.[167] 1562-ben a Moszul vidéki Harîr kádija.[168] A *şehnâmeci* tisztségre Aḥmed Ferîdûn bég ajánlotta be Sokollu Meḥmed pasánál.[169] 1569[170] és 1595[171] között, tehát II. Szelim

---

[166] A négy tazkira a következő:

(1) Ḥasan Çelebî Ḳınâlîzâde (1546–1603) 1585-ben befejezett, az 1400–1585 közötti időszakot átfogó *Tezkere-i Şuᶜarâ*ja. A mű nyomtatásban is megjelent, ld. Ḳınâlîzâde 1981.

(2) Muṣṭafâ Beyânî (megh. 1597) 1595 körül készült, az 1400–1585 közötti időszak költőit tartalmazó *Tezkere-i Şuᶜarâ*ja. Csak kéziratban, én a Budapesti kézirat, MTA Keleti Gyűjt.Tör. O 267ot használtam, ld. Beyânî .

(3) Meḥmed Riyâżî (1572–1644) 1609-ben készült, az 1400–1609 közötti évekre vonatkozó *Riyâż al-Şuᶜarâ* című műve. Ez is csak kéziratban van meg, a Budapesti kézirat, MTA Keleti Gyűjt.Tör. O 267ot ld. Riyâzî.

(4) Zehîr-i Mârzâde Seyyid Meḥmed Riżâ (megh. 1671) 1640 körül készített, az 1591–1640 közötti évekkel foglalkozó *Tezkere-i Şuᶜarâ*ja, szintén kéziratban.

[167] Ld. *Kiyâfet,* id. Rieu 1888, 53b.

[168] Kiegészítés 13b/8.

[169] Muṣṭafâ ᶜAlî, *Künh ül-aḫbâr*, bevezető (leydeni kézirat)

és III. Murád uralkodása idején hivatásos udvari panegyrista. Ekkortájt műveiben magát „királyok verselőjé"-nek[172] és „királyok panegyristájá"-nak[173] nevezi.

1574. december közepétől 1575. január közepéig[174] az Isztambulban tartózkodó Sokollu Meḥmed pasa magántitkára *(kâtib-i sirr)*, tehát ugyanazt a szolgálatot látja el, mint 1552-től Ferîdûn bég. Az írnoki körökkel való kapcsolata azonban e rövid átmenet után nem szűnt meg, mert 1583. nov. 14-től[175] a szultáni díván *(dîvân-i hümâ-yûn)* írnoka is. 1575. márc. 12-től a szultáni udvar müteferrikájává is kinevezték.[176]

1596. július végén – augusztus elején[177] III. Mehmed Magyarországra induló seregéből visszarendelték Isztambulba, hogy befejezze a megkezdett *Zübdet ül-tevârîḫ*ot. A hadjárat eseményeinek feljegyzésével Ta^{c}lîḳî-zâdét bízták meg, aki meg is felelt feladatának.[178] A hadjáratról visszatérve a szultán a *Zübdet*ben nem találta kielégítőnek a korábban, még trónörökös korában történt események ábrázolását, s így megharagudván Loqmânra felmentette őt a *şehnâmeci*-hivatalból, és defterdárrá nevezte ki.[179] Ezeknek az eseményeknek a fényében tehát nem tartható Loqmân álláspontja, miszerint 1595-ig lett volna *şehnâmeci*. Csak a következő évben, 1596. dec. 22-e után váltották le onnan, mert a szultán csak akkor tért vissza az egri hadjáratról.[180] Igen valószínű, hogy szerzőnk csak az eseményeket akarta szépíteni. Ugyanakkor egyáltalán nem

---

[170] Csak az év biztos, maga Loqmân két különböző dátumot említ: egyszer 976 şevvâl 5/1569 márc. 24-et (ld. Rieu 1888, 53a), másodszor 977 muharrem elejét/1569 júl. 6–15 (ld. Kütükoğlu 1991, 42). Vö. Sohrweide 1986-ot is.

[171] Selâniki (1989, 515) 1004 muḥarrem közepére/1595 szept. 16–25 közötti időpontra teszi Loqmân elbocsátását és Ta^{c}lîḳî-zâde kinevezését. Ez azonban egyáltalán nem biztos, mert ellenkezik a Kütükoğlu (1991, 47) által tárgyalt, hitelesnek tűnő adattal.

[172] *nâẓım-i ḥâḳânî, Kiyâfet,* ld. Rieu 1888, 53b.

[173] *madîḥ-i ḥâḳânî, Şemâ^{c}ilnâme,* ld. Flügel II, 1865, 375.

[174] Egész pontosan 982 ramadán havában, azaz 1574 dec. 15 – 1575 jan. 13 között. Az adatot ld. Kütükoğlu 1991, 43.

[175] 991 şevvâl 28, ld. Kütükoğlu 1991, 43?

[176] 982 zû-l-ḳa^{c}de 29, vö. Kütükoğlu 1991, 43.

[177] 1004 zû-l-hicce elején/1596. júl. 27 – aug 5.

[178] Ez a kiadatlan 1596-os *Egrî fetḥî târîḫi.*

[179] Selâniki 1989, 515; Kütükoğlu 1991, 47.

[180] 1005 cumâdâ-i evvel 2, ld. Shilliter 1991, 981.

biztos az sem, hogy Loqmân teljesítette a szultáni parancsot, és befejezte a *Zübdet ül-tevârîḫot*. (Erről majd később.)

1598-ban Egyiptomban találjuk.[181] Ez az utolsó ismert életrajzi dátuma.

Még hivatali ideje alatt két segédet neveztek ki mellé, akiket szintén megilletett a şehnâmeci elnevezés. Az egyik Nuṭkî volt – egyébként *ḳıṣṣa-ḫân* –, a másik későbbi utóda, Taᶜlîḳî-zâde.

Az 1600-as évek legelején halt meg, de a halálának időpontja ismeretlen: Bursalî,[182] s valószínűleg az ő nyomán Karatay[183] 1010/1601-ről tud, de Babinger[184] szerint ekkor még életben volt.

Az említett egyetlen adaton kívül a *Kiegészítés* semmiféle adalékot nem szolgáltat szerzőnk szűkös életrajzához.

Versben és prózában, perzsául és törökül egyaránt írt. A neki tulajdonított művek körül a szakirodalomban zűrzavar uralkodik.[185] Maga Loqmân saját, 1592-ig írt műveiről a következőket mondja:[186]

---

[181] 1007. Ld. Kütükoğlu 1991, 47.

[182] Bursalî Meḥmed Ṭâhir 1342, 136.

[183] Karatay 1961, 226.

[184] Babinger 1927, 164–167.

[185] A katalógusokban megtalált, s alább felsorolt munkák címein kívül Refîḳ (1332, 54, lábj. 1) ezt írja: Loqmân „főbb művei: *Selefnâme 'Az ősök könyve', Ḫalefnâme 'Az utódok könyve', Muᶜâṣırnâme 'A kortársak könyve', Moğulnâme 'A mongolok könyve'*, a Szultán Szelim herceg és Bajezid kötötti konyai ütközetről szóló *Ẓafernâme 'A győzelem könyve', Selim şâh nâme*". Bursalî Meḥmed Ṭâhir (1342, 146) még a következőkről tud: Muḥammad ᶜAsâri *Mehr o moštari 'A Nap és a Jupiter'* című művének fordítása (*tercüme*); a *Maᶜât ul-anvâr 'A fények útja'* fordítása; *Selefnâme, Ḫalefnâme, Muᶜâṣırnâme, Moğulnâme* (a *Şâhnâme* formájában, mutaqárib metrumban irott 5 kötet történeti mű); *Ẓafernâme* (a konyai ütközetről), *Risâlat el-âlât el-rasadiyya 'Értekezés a megőrzés eszközéről'*.

Meglepő a *Selefnâme, Ḫalefnâme, Muᶜâṣırnâme, Moğulnâme* és *Ẓafernâme* azonos sorrendben történő szerepeltetése. A hasonlóságot tovább növeli, hogy mind a két szöveg egyedül a *Ẓafernâme* tartalmáról ejt szót. Véleményem szerint inkább arra kell gondolnunk, hogy a két szerző ezen művek felsorolásakor közös forrást használt, s nem arra, hogy Bursalî Meḥmed Ṭâhir Aḥmed Refîḳet írta volna ki. Bursalî Meḥmed Ṭâhir műve a későbbi, és jóval részletesebb – jóval több Loqmân munkát sorol fel. Ő említi a *Moğulnâme* tartalmát is, amit Refîk nem, így világos, hogy nem az ő munkáját használta fel.

E munkák közül a *Selefnâme, Ḫalefnâme, Muᶜâṣırnâme*, a *Maᶜât ul-anvâr* fordítás és a *Risâlat el-âlât el-rasadiyya* a katalógusok számára ismeretlen. Így, ha tényleg Loqmân művei – 1592 után kellett hogy keletkezzen valamennyi, különben Loqmân miért ne hivatkozott

Mivel perzsául néhány *šâhnâmét*
befejeztem az idők során,
Több év elmúltával több remek kötetet
végeztem be kitűnően.
Bemutattatott, és az irodalmárok elfogadták
a munkámat, nemes udvariassággal.
Egyik a konyai harc (1), választékos módon,
a salamoni gyűrűjű szultán idejében.
A második kötet a szigetvári győzelem (2)
Ciprus elfoglalása, a *Selîmnâme* a harmadik (3).
Két másik Murád szultán eseményeiről (4–5)
trónralépte és fényes győzelmei.
A harmadik is őt ábrázolja (6),
teli a világ a róla szóló versekkel és elmés gondolatokkal.
Versírás közben találta meg őt a vég gyorsan,
mi jutott neked az ábrázolásából és bearanyozásából?
E hat könyvön kívül török nyelven is
írtam a szultán *(mâleq-reqâb)* parancsára:
A *Hünernâmét* (1), a *Surnâmét* (2), továbbá
a *Şemâ'îl*t (3), a nagyrabecsült genealógiát,
A jól elrendezett *Tevârih*ot (4), röviden
a díszebédet a szultán lakomájáról.

A műveket a szakirodalomban uralkodó zűrzavar miatt ebben a Loqmân-féle sorrendben sorolom fel – amely különben tartalmi szempontból sem teljesen illogikus. Perzsa nyelven íródtak ugyanis I. Szulejmán, II. Szelim és III. Murád időszakát, tehát többé-kevésbé kortárs eseményeket tárgyaló eposzai, míg török nyelvű munkái jóval kisebb egységességet mutatnak: található közöttük egyetemes és dinasztikus történet, a szultánok mindennapi életének bemutatása, portrégyűjtemény. A felsorolás után szögletes zárójelbe tett folyamatos számozással jelzem azokat a műveket, amelyeket szerzőnk 1592 után írt, s melyekről így még nem emlékezhet meg a *Šâhanšâhnâmé*ban.

---

volna rájuk műveinek felsorolásánál a *Šahanšâhnâmé*ban – nem maradtak fenn, s csupán egyetlen, mind Refîḳ, mind Bursalî eḥmed Ṭâhir által használt forrás tesz róluk említést.

[186] *Šâhanšâhnâme*, II, 161v. (Bagdad Köşkü 200). A perzsa szöveget idézi Tauer 1932, 106.

(1) A konyai harc. A műről ez az egy említésünk van. Levend[187] s még inkább Sohrweide[188] meggyőző érvelése óta tudjuk, hogy nem lehet a *Soleymânnâme*. Véleményem szerint azonban szóba kerülhet egy másik, a *Selimnâme*, vagy a *Vaqâye*ᶜ*-e Soltân Bâyazid ma*ᶜ*a Selîm Xân* címet viselő kézirat.[189] A mű I. Szulejmán szultán két fia, a későbbi II. Szelim és Bajezid herceg konyai ütközetét (966 šaᶜban 20/1559. május 28.) tárgyalja. Noha ennek szerzője ᶜÂrefnek nevezi magát, nem olyan egyértelmű, hogy a megnevezés az azonos nevű *şehnâmeci*re vonatkozik. A szerző meghatározásához – miként Sohrweide vélekedik – még további vizsgálatok (stílus) szükségesek.[190] Így a kézirat eredetijének alapos vizsgálatáig fel lehet vetni a lehetőséget, hogy – ha a Loqmân által hivatkozott mű ma egyáltalán még megvan – talán ez azonos szerzőnk munkájával, hiszen ez az egyetlen létező, a konyai ütközetet tárgyaló perzsa nyelvű történeti eposz. Loqmân szavahihetőségében, vagyis hogy készített egy ilyen témájú munkát, nincs okunk kételkedni. A konyai ütközetet tárgyaló Loqmân műről, mint láttuk, említést tett Bursalî Meḥmed Ṭâhir[191] és Refîḳ[192] is.

(2) *Tatemme-ye aḥvâl-e Soltân Soleymân „[I.] Szulejmán szultán eseményeinek Kiegészítése*". A mű I. Szuleymán szultán történetét tárgyalja 1559–1566 között, a Bajezid herceg lázadásának leverését követő eseményektől II. Szelim trónralépéséig. Megírásához Loqmân legkorábban 1577-ben fogott hozzá, azaz vagy 1577–1578 között, vagy csak 1578-ban dolgozott rajta.[193] Befejezésének pontos dátuma 1578. okt. 16.

---

[187] Levend 1956

[188] Sohrweide 1971

[189] Karatay 1961, no. 157; ua. Tauer 1932, 104; másik fennmaradt kéziratát ld. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Muzaffer Özak Gyűjtemény no. 84.

[190] Sohrweide 1971, 289.

[191] Bursalî Meḥmed Ṭâhir 1342, 136. Őszerinte a mű címe *Ẓafernâme* volt. Ez mindenképpen ide tartozik, mert a mű címe, láthatóan nem világos.

[192] Refîk 1332, p. 54, lábj. 1.

[193] Ezt Loqmân kifejezetten nem írja le, de művéből világosan kiderül:

a/ A szerző említi, hogy mikor versét elkezdte, meglátogatta az Isztambul környéki vízvezetékhálózatot (Kiegészítés 22a/20–21), s akkor éppen Dâvud Çavuş volt a vízfelügyelő. Miᶜmâr Dâvud Çavuşról pedig ismert a forrásokban, hogy két ízben töltötte be ezt a posztot: egyszer 1575–1577-ben, majd néhány hónapos megszakítással 1577-től 1582-ig. (Martal 1988, 1636)

Egyetlen ismert kéziratának[194] másolási időpontja 986/1579[195]. A másoló neve Qâsem ol-Ḥoseyni ol-ᶜOreyżi ol-Qazvini) Az unikum kézirat Dublinban található.[196] A kézirat részletes leírását ld. A *Kiegészítés* és miniatúrái című fejezetben.

(3) *Šâhnâme-ye Selîm Xân* vagy *Selîm Xân nâme*,[197] a II. Szelim (974–982/1566–1574) korára vonatkozó események története. (A mű tartalmának részletes ismertetését ld. Tauernél[198].) Loqmân ezt a művét 1581. január 12-én fejezte be, de hosszabb ideig, legalább három éven keresztül írta, ugyanis már 1577–78-ban, a Kiegészítés készítésekor hivatkozott rá.[199] A mű több példányban maradt fenn. A Tauer által ismertetett kézirat a munka vázlata: számos áthúzást, javítást, lapszéli pótlást tartalmaz.[200] A III. Muradnak ajánlott kéziratpéldány[201] miniatúráival Çağman foglalkozott.[202]

(4) Az İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi tulajdonában lévő[203] *Šâhanšâhnâme* című mű valójában egy mára szétszóródott, egy-egy példányban létező trilógia első kötete, amit Loqmân fő patrónusáról, III. Muradról (1574–1595) írt (bef. 989 šavvâl eleje/1581. okt. 29 – nov. 7.).

---

b/ Loqmân elejti azt is, hogy az egyik meglátogatott hidat egy korábbi vízfelügyelőről Meḥmed hídnak nevezték (Kiegészítés 22b/7–9). Miᶜmâr Meḥmed Aga 1577-ben rövid ideig volt vízfelügyelő (Martal 1988, 1636).

Mindebből következik, hogy a munkát a költő legkorábban 1577-ben, esetleg 1578-ban kezdhette el, ebben az esetben azonban legfeljebb tíz hónapja maradt az egész befejezésére. Nincs tehát igaza Woodheadnek, amikor 986/1578–79-ből eredezteti a Kiegészítést (Woodhead 1983, 164–165).

[194] Az Or. 7043 számú, British Library-ban őrzött kéziratot Loqmân *Kiegészítés*ével azonosítani, miként azt Kütükoğlu (1991, p. 43.) teszi, tévedés. Az idézett szám alatt ugyanis a kéziratkatalógus tanúsága szerint (Meredith-Owens 1968, p. 6) a *Selim-nâme* egyik miniatúrákkal díszített kézirata található 1099/1687-ből. (Vö. Meredith-Owens 1962–1963. pp. 33–35, valamint Titley 1977, pp. 118–119)

[195] Kiegészítés 121b/3

[196] Chester Beatty Library, Dublin, MS 413.

[197] Kéziratait ld. Karatay 1961a, no. 788, 789; Meredith-Owens 1968, Or. 7043; Ataşoy-Çağman 1974, 34.

[198] Tauer 1932, 105.

[199] *Kiegészítés* 18b/2

[200] Tauer 1932, 105

[201] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet kitabları, no. 3595.

[202] Ld. Çağman 1973.

[203] F 1404

A három eposz nem szoros időrendben, hanem átfedésekkel illeszkedik egymáshoz.

Az itt említett *Šâhanšâhnâme* című eposz a szultán trónralépését és a 982–988/1574–1580 közötti eseményeket tárgyalja. A kézirat különleges történeti és ikonográfiai értékű miniatúrákat tartalmaz.[204] A mű biztosan Loqmân műve, ʿAlâ ol-Din Mansur-e Širâzinak tulajdonítani tévedés.[205] Ő csak elkezdte a művet.[206]

(5) A trilógia második kötete a *Jeld-e ṯâni-ye Šâhanšâhnâme-ye Murâd-e ṣâleṯ*, azaz *III. Murád Šâhanšâhnâméjának második kötete*, a 989–1000/1581–1592 közötti események története[207] (a másolás bef. 1001 ṣafar 1/1592. nov. 26.). A kézirat a Topkapı Sarayı Müzesi tulajdona.[208]

(6) A trilógia zárókötete a *Jeld-e siyyom-e Šâhanšâhnâme-ye Soltân Murâd*,[209] *„Murád szultán Šâhanšâhnâméjának harmadik kötete"* (bef. 1001 ṣafar 1?/1592. nov. 26.) Muṣṭafâ és Szinán pasa grúziai hadjáratát, és a III. Murád halálát követő 14 napos bánatünnepséget írja le, időrendben, de kronológiailag pontatlanul.

[7] Loqmân a fent közölt felsorolásában nem említheti a *Šâhanšâhnâme-ye Soltân Moḥammad* című[210] egyetlen példányban ismeretes késői eposzát, amely III. Meḥmed uralkodását (1595–1603), többek között Eger 1596-os elfoglalását, és a mezőkeresztesi *(haçovai)* ütközetet részletezi. A mű jelentősége véleményem szerint abban van, hogy ez az utolsó, az Oszmán Birodalomban keletkezett perzsa nyelvű történeti eposz, s ha igaz, hogy Loqmân nevéhez fűződik, akkor ez a mű már költőnknek a şehnâmeci hivatalból való távozása után keletkezett (azaz 1596 után).

---

204 Edhem-Stchoukine 1933, no. III. és Tauer 1932, 105–106.

205 Mint azt Edhem-Stchoukine 1933, no. III. teszi.

206 Elhâme-Vâheb 1374, p. 350.

207 Tartalmának részletes ismertetését ld. Tauer 1932, 106: Szinán pasa iráni hadjárata, Mehmed herceg (a későbbi III. Mehmed szultán) körülmetélésének ünnepe, Ferhad pasa revâni hadjárata, Özdemiroğlu „fáklyás háborúja", nagyvezírsége, szándéka a tabrizi hadjárat megindításával kapcsolatosan.

208 Bagdad 200.

209 Kéziratait ld. Tauer 1932, no. 533–534; Divshʿalî-Luft 1980, no. 29.

210 A kézirat Indiában van, ld. Muqtadir etc. III, no. 265, id. Divshʿalî-Luft 1980, 37.

Török nyelven írt munkái a következők:

(1) Török próza a *Hünernâme* két kötete. Az első kötet 985 z̄ū-l-qaᶜde havában/1578. jan. 10– febr. 9 között készült el.[211] A munkát még ᶜÂref kezdte el, majd Aflâṭun folytatta, de három versben illetve prózában írott fejezet elkészítése után elhunyt. A szultáni díván 985 şevvâl 22/1577. dec. 31-én parancsot adott Loqmân *şehnâmegûy*nak, a Magas Porta müteferrikájának, hogy tájékozódjon a mű által tárgyalt eseményekről, majd annak alapján javítsa ki, fejezze be és *taᶜlîḳ* írással aranyozott papírra írja le a *Hünernâmé*t.[212] Az első kötet az Oszmán Gázitól I. Szelimig részletezett események története, az *Oguznâme,* Neşrî *Cihân-nümây*a, Edres-e Bedlisi *Hašt behešt*je, Rûḥî *Tevârîḫ-i âl-i Oṣmân*ja és a *Tâc ül-tevârîḫ* alapján. A második kötet (bef. valószínűleg 966 ṣafar hó eleje/1588. jan. 1–10. között[213]) I. Szulejmán történetét taglalja[214] oly módon, hogy hadjáratainak eseménytörténete mellett személyiségére is figyelmet fordít. Így értesülünk a szultán kedvenc időtöltéséről, jellemvonásairól, igazságosságáról, valamint költői hajlamairól és képességeiről. Fleischer nem kevesebbet állít, mint hogy a *şehnâmeci* tradíció a XVI. század végén ezzel a művel érte el csúcspontját.[215] A műhöz írt előszó által említett harmadik – terv szerint II. Szelim történetét tárgyaló – és negyedik – III. Murád históriájának szánt – kötet sorsáról nincs tudomásunk.[216] Valószínűleg elveszett.

(2) A híres miniatúrákkal illusztrált *Sûrnâmé*t[217] (bef.991/1583) a vonatkozó szakirodalom nem tartja Loqmân művének, mivel azonban szerzőnk határozottan magáénak tulajdonítja, mégiscsak az ő művei közé kell sorolnunk. A mű a későbbi III. Mehmed körülmetélésének alkalmával tarott két hónapig tartó káprázatos ünnepségsorozat ábrázolása, valójában új irodalmi műfaj.[218]

---

211 Kütükoğlu 1991, 44.

212 A szóban forgó parancsot kiadta Refîḳ 1332, 54; ua. latin betűs kiadás 53–54.

213 Vö. Kütükoğlu 1991, 45.

214 A részletekről ld. Karatay 1961a, no. 688, 689.

215 Fleisher 1985, 908.

216 Elhâme-Vâheb 1374, p. 348.

217 Kéziratát ld. Karatay 1961a, no. 703.

218 A nagy alkalomra legalább négy hasonló munka keletkezett, többek között a Muṣṭafâ ᶜAlî, műve, ld. Fleischer 1986, p. 106.

(3) *Kiyâfet ül-insâniyye fî şemâ'il ül-ᶜoṯmâniyye*[219] (más címén *Şemâ'il ül-ᶜoṯmâniyye* vagy *Şemâ'ilnâme-i âl-i ᶜoṯmân*), az első 12 oszmán-török szultán portrégyűjteménye, rövid életrajzi bevezetőkkel (bef. 987/1579[220]). A mű azon kevés Loqmân munka közé tartozik, amelyiknek van nyomtatott – pontosabban facsimile – kiadása.[221]

(4) A *Zübdet ül-tevârîḫ* (más címén *Mucmil al-ṭumâr* vagy *Nasabnâme*[222] négy részből álló egyetemes történet, szintén török prózában. Tartalma a következő:

1. rész: a világ teremtése (bef. talán 991 şevvâl 28/1583. okt. 14.[223])
2. rész: a próféták
3. rész: Mohamed próféta, a kalifák és az iszlám dinasztiák története
4. rész: az anatóliai fejedelemségek és az oszmánok 991/1583-ig.

A mű, mint látjuk, 1583-ig tárgyalja az eseményeket. Loqmân életrajzából azt is tudjuk, hogy 1596 nyarán éppen ennek a befejezésére küldték haza a szultán Eger felé induló seregéből. Az is ismeretes, hogy a mű első részét, a világ teremtéséről szólót, a szerző már 1583 októberében befejezte.[224] Elképzelhető tehát az is, hogy Loqmân a szultán kifejezett kívánsága ellenére sem fejezte be a művet – azaz nem tárgyalta saját koráig az eseményeket. Ha ugyanis a mű 1583-ban íródott, az azt jelenti, hogy még III. Murád időszakában készült. Az pedig könnyen lehet, hogy bizonyos kortárs események másképpen látszódtak az apa, III. Murád (1574–1595), mint a fia, III. Meḥmed (1593–1603) szemszögéből. Úgy látszik, hogy a *Zübdet ül-tevârîḫ* befejezésére vonatkozó, fentebb idézett parancs azt is jelentette, hogy bizonyos események ábrázolását az új szultán szemszögéből át kell dolgoznia. Ezt azonban Loqmân láthatólag vonakodott megtenni, s ez végül leváltásához vezetett, amelynek leplezetlen megindoklása, mint láttuk az volt, hogy szer-

[219] 8 ismert kéziratát ld. Woodhead 1983a.
[220] Ld. Ataşoy-Çağman 1975, 39.
[221] Loqmân 1987.
[222] 6 fennmaradt kéziratát ld. Woodhead 1983a.
[223] Vö. Kütükoğlu 1991, 43.
[224] A mű elkészültének időpontjáról ld. Woodhead 1983.

zőnk nem ábrázolta „megfelelően" a III. Meḥmed trónörökös korára vonatkozó eseményeket.

Loqmân idézett versében nem említett további művei a következők:

[5] Török nyelvű verses krónika a *Şâhnâme-i âl-i ʿOs̱mân,*[225] a dinasztia története 999/1590-ig. Az eposz 999/1590-ben készült.

[6] A kéziratkatalógusok közül egyedül Flügelnél szerepel egy rövid, cím nélküli munka.[226] A mű a *Tevârîḫ-i âl-i ʿOs̱mân*[227] című kézirat része.[228] Tárgya a Ṣaru Ṣaltuḳdede vezetésével a Duna mentén letelepedett dobrudzsai tatárok története. Loqmân e munkája Ibn Bibinek a rúmi szeldzsukok történetéről szóló perzsa művét kijegyzetelő, Yazicioğlu ʿAlî által írott *Oguznâme* címet viselő török munka kivonata 1008/1599-ből. A mű latin fordítása nyomtatásban megjelent.[229]

[7] Ismeretlen csillagászati műve.[230]

Loqmân működése több tekintetben fordulópontot jelent a *şehnâmeci*-hivatal történetében. Az ugyanis a költészet felől a bürokratizálódás irányába, a dicső múlt megverselése felől a jelen eseményeinek megörökítése felé halad. Ez utóbbi egy írnok számára is alkalmas tevékenység lehet, feljegyzések készítése, napló vezetése nem igényel poetikus tehetséget. Az első két *şehnâmeci* fizetett költő, neves kalligráfus.[231] Az utolsó két képviselő egyértelműen bürokrata, a díván embere, *kâtib.* Loqmân az átmenet. Személyében a kettő egyesül. Mint láttuk, 1562-ben még kádi. 1569-től *şehnâmeci.* Közben egyidejűleg 1574–75 fordulóján Sokollu Meḥmed pasa nagyvezír magántitkára, majd 1583-től a szultáni díván írnoka. Az első *şehnâmeci* tehát, aki előzőleg a bürokráciában vállalt szerepet! Muṣṭafâ ʿAlî kifejezetten azt írja, hogy költőnk, e „a

---

225 Egyetlen ismert kéziratát ld. Rieu 1888, 186–187 (British Library, Add. Ms. 7931).
226 Flügel 1865, II, 225.
227 *i.m.* no. 1001.
228 uo. fol. 109v – 117r.
229 Ld. Lagus 1854.
230 Babinger 1927, 165.
231 ʿÂrefet Muṣṭafâ ʿAlî *Künh ül-aḫbâr*jában a „*dîvânî* írás legkiválóbb kalligráfusá"-nak, s olyan embernek nevezi, akit az iráni udvari gyakorlat és protokoll jó ismerőjeként tartanak számon. (id. Fleischer 1986, 30.)

kádik testületéből való ügyetlen beszédű ember lett váratlanul a szultáni şehnâmeci."[232]

Az első két udvari költő idején a hivatal nyelve egyértelműen a perzsa. Az utóbbi kettő nyelve már a török. Loqmân irodalmilag termékeny időszaka a *şehnâmeci* hivatalban III. Murád uralkodásának korára esik. Valószínűleg nem véletlen, hogy a hivatal épp ekkor kezd nagyszámú török művet is produkálni. I. Szulejmán még perzsa verseket is írt. III. Murád viszont úgy tűnik, hogy nem tudott perzsául. A szúfizmus iránt mélyen érdeklődő szultán ugyanis megbízta Muṣṭafâ ᶜAlît azzal, hogy fordítsa le törökre Moḥammad Pârsâ *Faṣl ol-xeṭâb ('A döntő szó')* című eredetileg perzsául készült naksbandi hagiográfiai művét.[233]

ᶜÂref és Aflâṭun hivatali idejében csak verset írt. Taᶜlîḳî-zâde idejére a *şehnâme* fogalma annyira kitágult, dezintegrálódott, hogy vers és próza, perzsa és török mű egyaránt belefért. Minden, amit a szultánok csak rendeltek a *şehnâme* nevet viselte.

Mindezek a változások, amelyek részben a műfaj válságát, részben a megújítására tett kísérleteket fejezik ki, Loqmân idejében kezdődnek. Ő az, akivel egy korszak lezárul, s egy új megkezdődik. Loqmân, mint láttuk 1569-ben, II. Szelim uralkodásának elején lett *şehnâmeci*. A hivatalt több mint egy negyed századon keresztül, 1596-ig töltötte be, szemtanúja, és szenvedő alanya volt hát minden bekövetkező változásnak, s ezekre a változásokra meg kellett tennie a megfelelő lépéseket. Loqmân hivatalviselésének első évtizedében az 1568-ban kinevezett Sokollu Meḥmed pasa volt a nagyvezír, aki 1579-ben bekövetkezett meggyilkolásáig folyamatosan, tehát I. Szulejmán halála után II. Szelim idején, és III. Murád uralkodásának első négy éve alatt töltötte be ezt a tisztséget. Személye, úgy látszik, bizonyos fajta mérsékelt kontinuitást jelképezett a birodalom „assszonyuralom"-nak *(kadınlar salṭanatı)* nevezett időszakában. II. Szelim és III. Murád trónralépése nem hozott alapvető változásokat az oszmán török hivatali hierarchia legfelsőbb szintjén. II. Szelim uralkodásának kezdetén változatlan maradt a nagy-

---

[232] Muṣṭafâ ᶜAlî, *Künh ül-aḫbâr*, Bevezető, 6b, leydeni kézirat, kiad Schmidt 1987, p.38.

[233] Amit ᶜÂlî 1577 november-december hónapjában fejezett be, s nyújtott át a szultánnak. A mű török fordítása a meglévő autográf kézirat tanúsága szerint a *Ḥılyet ül-ricâl ('A férfiak éke')* címet viseli, ld. Fleischer 1986, 75. Uo. kéziratainak lelőhelye is.

vezír[234] és a kapudân-i deryâ[235] személye, miközben megváltozott a janicsár aga,[236] a reîs ül-küttâb[237] és a bâşdefterdâr,[238] valamint elhalálozott a nisándzsi.[239] III. Murád trónraléptekor csak a janicsár aga és a fődefterdár változik. Uralkodásának első négy éve alatt azonban Sokollu Meḥmed nagyvezír egykor szinte korlátlan befolyása erőteljesen hanyatlott. A belpolitikában III. Murád anyjának, Nûr Bânûnak, a szultán kedvencének, Ṣafîyének, valamint a szultán udvaroncainak és eunuchjának a befolyása érvényesül. Sokollu bizalmasait félreállítják: Ferîdûn béget eltávolítják a fővárosból, Kantakusenost kivégzik. Végül maga a nagyvezír sem kerülhette el a sorsát – 1579-ben, egy évre rá, hogy Loqmân befejezte a *Kiegészítés*t, meggyilkolták. Nem kétséges, hogy Sokollunak volt belelátása, pontosabban beleszólása a hivatal ügyeibe. Loqmânnal személyes kapcsolatban állt: ő nevezte ki, s költőnk átmenetileg magántitkárként is dolgozott nála, még *şehnâmeci* időszakában. Míg ő posztján ült, költőnk helyzete szilárd maradt. Kinevezésétől, 1569-től 1578-ig Loqmân saját bevallása szerint is csak egyetlen művet produkált. Az 1578-ban készült *Kiegészítés* majdnem annyira Sokollu Meḥmed dicsérete is, mint Szulejmán szultáné. Nem lehetelen, hogy költőnk legalább részben, a nagyvezír megtépázott tekintélyének helyreállítására is szánta a művet. Nem véletlen, hogy Loqmân oly hízelgő képet fest róla a szigetvári hadjárat idején játszott szerepéről, a *Kiegészítés* című művében. Feltehetően igen sokat köszönhetett neki kinevezése után is.

A műveket a szultáni akarat hozta létre – a hivatal addig maradt fenn, amíg azt a szultánok jónak látták. I. Szulejmánnak szüksége volt a hősi múlt felemlegetésére – előnyös szerepben tetszeleghetett általa. A szultán halálával a *şehnâmeci*t létrehozó és fenntartó igény, a teremtő kontextus megszűnt, de a hivatal még egy ideig változatlan formában tartotta magát, noha produktuma egyre kellemetlenebbé vált. A hősi múlt egyszerű felidézése ugyanis nemkívánatos görbe tükröt tartott a csatatéren kevésbé jeleskedő utódok számára. III. Meḥmed számára

[234] Öztuna 1989, II, p. 953.
[235] *i.m.* p. 993.
[236] *i.m.* p. 981.
[237] *i.m.* p. 1004.
[238] *i.m.* p. 1040
[239] *i.m.* p. 1002.

például kimondottan kínos lehetett akár harcias elődeivel, akár a Firdauszi féle *Šâhnâme* hőseivel történő. Loqmân *Kiegészítése* éppen ezt a fordulópontot jelzi. Közvetlenül megírásának idején még aktuális volt – erről alább részletesen lesz szó – de szinte pillanatokon belül teljesen elveszítette funkcióját, sőt mi több, azt mondanám, a gyorsan változó udvari erőviszonyok közepette szerzője ambíciói számára igen könnyen kimondottan hátrányossá válhatott. Loqmân azonban ügyes műfaji váltással, és *kâtib*bá történő kinevezésével tartani, illetve függetleníteni tudta magát.

Ezzel megkezdődött a hivatal bürokratizálódása. Loqmân utóda, Ta'lîqî-zâde már eleve, kinevezésének első percétől kezdve bürokrata, *kâtib* volt. Ezzel párhuzamosan elkezdődött a hivatal hanyatlása, amely mint láttuk, így is messze túlélte önmagát.

A şehnâmeci hivatalban bekövetkező fontos változások csak III. Murád időszakában, jórészt Sokollu halála után mentek végbe. Loqmân stílusváltással, és nem utolsó sorban szorgos munkával III. Murád alatt még fenn tudta tartani magát mint *şehnâmeci*, de a III. Mehmed trónralépését követő nagyarányú tisztogatás – minden fent említett tisztviselő egy év leforgása alatt távozik – 1595 és 1596 folyamán egymás után két nagyvezír és hat fődefterdár követte egymást! – őt is elsöpörte.

Loqmân műveit szinte kivétel nélkül III. Murád időszakában írta. A *šâhnâme*írásnak az eredeti szellemű töretlen folytatását jelzi, tehát egy-egy harcos uralkodó képét felfestő történeti elbeszélés a Szulejmán szultán történetéhez irott *„Kiegészítés"*-e, s az ezt folytató *Šâhnâme-ye Selîm Xân.* Ugyanebbe a csoportba tartozik még a *Şehnâme-i âl-i ʿOs̱mân* és a *Zübdet ül-tevârîḫ* is – tehát török és perzsa művek egyaránt. Bizonyos kronológiai következetlenséget kockáztatva azt mondhatnánk, hogy ezek a művek tartoznak Loqmân első alkotói periódusához. Ezzel a szakaszolással azonban igen óvatosan kell bánni, mert nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy szerzőnk megrendelésre, azaz szultáni parancsra dolgozott, valamint azt, hogy kortárs uralkodók történetét is megírta, amikor is az elkezdett nyelv, illetve forma és stílus kötelezte. A *Hünernâme* két kötetével (992/1584 és 996/1588) új irányvonal kezdődik. A *Hünernâme,* a *Sûrnâme,* s talán lehet azt mondani, hogy általában török nyelvű művei, talán mert kevésbé kötötte szerzőnket a megkezdett téma és a forma bilincse, a történész számára mintha több információt

adnának a korhű környezetrajz ábrázolásához. Egyik munkájában például egy csillagvizsgáló leírása található, s a török csillagászat történetéről szóló műbe éppen szerzőnk leírása alapján került bele, mert máshonnan nem ismeretes. Loqmân műveinek kategorizálásával ismereteink mai állása szerint rendkívül óvatosan kell bánni. Műveinek csak töredéke van kiadva, a kéziratok szétszóródtak, s egy részük egyetlen példányban maradva fenn, igen nehezen hozzáférhető. Ennek következtében még nem akadt olyan kutató, aki valamennyi művét elolvasta volna.

Muṣṭafâ ᶜAlî véleménye a *şehnâmeci*kről

[6b/20] „Mivel a sors eseményei ilyen módon nyilvánultak meg, az írni-olvasni tudás szintjét éppen elérő bűnözők, ártatlanságukat igényelve 'művészek' néven léptek fel. Először egy bizonyos Loqmân nevű, aki egyáltalán nem értette meg [annak a mondásnak] a tartalmát, hogy *'nincs vers értelem nélkül'*, [s] akiből teljesen hiányzott a vers és a próza teljes megértése [azaz lényegének megértése], [ez] a kádik testületéből való ügyetlen beszédű ember lett váratlanul a szultáni şehnâmeci. [7a/1] Sőt a történetírók egyike aláírásával látta el rendet nélkülöző verseit, mondván: 'Bravó, loqmâni bölcsesség!' Utóda, bizonyos Nuṭḳî nevű, egy beszélő állat, szintén méltónak mutatkozott a *şehnâmeci* tisztségre. A költők fejedelmének posztját egy ilyen csepűrágó szélhámosnak, egy ilyen történetmesélőnek, ilyen született hitvány alaknak, egy ilyen, minden otrombaságával perzsának tartott faragatlan parasztnak a trónra ültetésével sározták be, mint ő. Azt követően annak a mondásnak az értelmében, hogy *'ha egy dolog kétszer megtörténik, megesik harmadszor is'*, a şehnâmeci méltóság a dicséretes cselekedetű bizonyos Ibn-i Taᶜlîḳî Meḥmed Çelebîvel háromszorozódott meg [azaz harmadjára őt nevezték ki], s az a szellemes és mesterségbeli tudásában járatos férfiú a *şehnâmeci* boldog tisztségében világhírűvé vált.

Most, amikor a három híresség közül ketten a szenvedély levegőjének magaslatán repülnek, mint a varjú meg a kánya, és pusztán csak azért, hogy tudásukat fitogtassák, az evilági halandók számára ártalmas piacon hollókönyvet vásároló mohó vevőknek hazudják magukat, arra mutatván rá, hogy hiányzik tehetségük és [szellemi] tőkéjük (*biżâᶜa*) a *'Tíz madár meséjé'*-nek megértésére, minden nemes és valamennyi nemtelen számára [azaz mindenkinek] nyilvánvalóvá tették, hogy mindent félreértenek, és lassú a felfogásuk, óvatosan és kecsesen lépdelőként, a vers és prózaírás terén növekvő dicsfényben emelkedve, csak Taᶜlîḳî-zâde látszott kitárni képességeinek szárnyát a bűn levegőjében.

A szerző verse

Talán mert a világhódító szultán magas pozíciójából
csöppnyi figyelmet sem fordított rájuk,
Úgy képzelte, mindegyik képes a verselésre,
sőt tiszta hanggal ügyes a [próza] szerkesztésben.

Azért közeledett feléjük a szultáni megelégedettség,
mennyi figyelmességet és jótéteményt adományozott nekik!
Ketten közülük a kor ziámet-birtokosai lettek,
végül közülük Nuṭḳî a kor megvetettjévé vált.
Annak a kettőnek alkalmas ziámet-birtokot adtak,
figyelték és méltányolták szavukat.

<*Próza*> Röviden, Mîr Ferîdun-i ʿAbdu 'l-Celîl, a Dzsamsid kelyhét birtokló[240] [II.] Szelim szultán birodalmi tanácsában napjait az állam gyarapításával töltő re'îs-i küttâb, aki Uzun Meḥmed Pasa nagyvezír szolgálatában a titokhoz közel került [azaz titkos írnok lett], [és] számos könyv megírásával [szellemi] tőkéjét napról napra gyarapító tisztelt személyiség volt, az említett Loqmânt beprotezsálta pasájánál [*mezbûr Lokmânı paşasına hüsn-i terbiyet kıldı*]. Az pedig igaznak tartotta [ti. elhitte], és megfelelőnek látta arra, hogy *şehnâmeci* legyen. A városi kádik között a legkiválóbbak közül lévén a legértékesebb ziámet-birtokkal [megadományozva] verseléssel bízták meg. Versbe szedte hát azt, amit a fent említett [II.] Szelim szultán igaz úton járó fia, a nemes [III.] Murád szultán uralkodásának idején talált. [7b/1] Az ékesszólók mestere, a Túszból való Firdauszi a spirituális világban milyen régóta arra kényszerült, hogy a fent említett [Loqmân] által történő utánzásának és követésének keserű piruláját nyelje! Most – amikor a bölcs szellem [Firdauszi] még egy fájdalmas gyötrelem kínjának foglyává vált, vagyis az említett ügyetlen Nuṭḳî *şehnâmecivé* történő kinevezésével bánata és szomorúsága egyesült és ezerszeresére növekedett – világossá vált, hogy bizonyos vigaszra talált, midőn a különleges szolgálat megüresedésekor Taʿlîḳî-zâdét nevezték ki, [és] a verselni tudók hármas fokozata [azaz a şehnâmeci hivatal, amelyet eddig az említett három fő töltött be] nem szállt alá, és hanyatlott le teljesen, mert könyvében kifejtette, hogy az *ʿâlim*ok között nemes famíliának tartott Fenârî család [e] sarja okos férfiú és páratlan kívülálló [*bîgâne* tkp. 'idegen']. A *Târîḫ-i âl-i ʿOs̱mânî* című költeményének előszavában ezekkel a párversekkel ismertette a helyzetet:

verse

Azt mondtam: 'Sikerüljön atyám és nagyatyám
rangját elérnem,
Érjem el a boldogságot, én erőtlen,
amikor az ifjú Murád szultán jut hatalomra!
Mennyi könyvet fordítottam már le!'
'Mennyi időt töltsek még el?' – kérdeztem.
Ezért magas kárpótlást kaptam,
a szultán trónralépése kitűnő volt.

[240] azaz a világuralmat kezében tartó

Engem tettek a szultán *şehnâmeci*jévé,
testemet a panaszkodástól mégis hajszálvékonnyá tették (?).
[haja száláig kihasználták? (*tenem muyeden lîk muy etdiler)]*

Mindenesetre e két dicsért szavú költő a vers világának rendjét népszerűsítette. Az általuk dicsért nagy szultánok kegyes tetteinek ábrázolására törekedtek, így hát e helyt bemutatunk a fent említett Monlâ Loqmân perzsa nyelvű verssoraiból néhányat, s török nyelvű versei közül a Taʿlîḳî-zâde ellen írott néhány qiṭʿát, mert ezekből fény derül, arra, mennyire tökéletes ékesszólása, micsoda mestere a nyelvnek, és hogy mekkora tálentum:

perzsa nyelvű verse:

875/1470-ben
értékes gyöngyszem került a szultán ékszeresládikájába
[azaz megszületett a későbbi I. Szelim].
Egy csepp a tudomány tavaszi esőjének tengeréből,
erejével forrás lett a bölcsesség embere számára.
Fejére királyi koronát és bölcsességéhez
egészséges életet kér Isten jóindulatától.
918/1512-ben lépett a trónra boldogan,
mindig Isten kegye [legyen] a barátja és az útitársa.
Az araboktól a perzsákig hódított,
Oszmán országában megkopott a bálvány.

és verse törökül

Különöset gondolt Taʿlîḳî-zâde,
így szólván: 'A *Şâhnâmé*t dícséri a kegyes.
Ha a történet törökül lenne ismert,
legyőzetne a perzsa nyelvvel való dicsekvés.
A teher nehéz. Mi lenne, ha
párszor szép szavakkal párosulna nevem?'

Továbbá így szólt harcra bátorítva a Murád kán szultánt[241] ábrázoló *Şemâ'îl-nâme* című könyvében:

[241] III. Muradról (1574–1595) van szó.

verse

Itt az ideje, óh király, harcoljunk,
az ellenség elűzésére határozzuk el magunkat!
Egyik végétől a másikig foglaljuk el Irán országát,
emírként és pasaként biztosítsuk osztályrészünket azokon a helyeken!
Pusztítsuk el Timur népét,
állítsunk jó emléket a világban!
Ha Timur Lenk lerombolta a dzsámikat,
építsük újjá az általa lerombolt helyeket!
Ha foglyot ejtett az iszlámhívők közül,
mi szabaditsuk ki a fiatalt és az öreget!
Az, akinek a dinasztiája zsarnoki,
Timurhoz hasonlóan bármennyire hatalmas uralkodó legyen is,
Mint a kígyó kölyke, királyi kígyó lesz belőle,
hideg arcú, méreggel telt és tisztátlan.

Röviden, Ta'lîqî-zâde, [aki] rossz szándéktól és utógondolattól *[ġıll ve ġışş]* mentes, intellektusának felszíne érzelmi viharoktól [háborítatlanul] sima, mint a tükör, olyan egyedülállóan kiváló férfiú, aki – miként mások – nem cseréli fel a szavakat, s verse és prózája megkülönböztethető egymástól. Gondolatainak rendezettségét jelző kitűnő rímes prózája jó és kontrasztos, ráadásulazonkívül még [említett prózájának] megelőző és követő kontextusa és hangvétele is megfelelő. Az általa előadott történetek a kívánatos erkölcsi irányba mutatnak, különösen, merthogy kivételes kiválósága felülmúlja a fenséges palota kitűnőségét is. Ezt a három sort szépen versbe szedte – hibáit megemésztve *[ḫażm-i naḳṣ edüp]* e helyt ősei legnagyobbjainak nyomába lépett:

Senki sem mondja, magasabb az ég,
talán képtelen különbséget tenni *[magar bâz na-šnâsad az rismân]*
Talán tudatlan vagy buta,
vagy mint én, oktalan és tájékozatlan.
Ki mondja: 'Így láttam a könyvben,
hogy a Holdnál fényesebb a Nap'?

Ezután a világ padisahjával, kicsik és nagyok parancsolójával, [III.] Murád kán szultán fiával, [III.] Meḥmed kán szultánnal Eger várának elfoglalására ment. Megfelelőnek látszott, hogy [a vár] elfoglalása és meghódítása után 'Török költemény' címen írt páratlan verssorai közül néhány bejtet idézzünk, vagyis bátorkodjunk e helyen nem elhanyagolható tudásának készletét gyarló módon lemásolni és durván felvázolni.

A kor urainak dicséretéről így szólt:

Hány szamár természetű tűzifát vágó török
méltó a málhanyeregre [vagy] érdemli meg a táskányt[242]?
Írását a falon, mint a téglát,
egymás hegyén hátán összehordja az a rossz természetű.
Jelentése kivehetetlen, és ha formáját
kérdezed, elvész az út igéi, partikulái és főnevei között.
Ha a társalgásban felmerül az orvostudomány, a bánatól beszél,
ha kérdőre vonod, istenkáromlása a vallásból ered.
De az az igazság, hogy nyilvánvaló: fikarcnyit sem ér,
negyven ehhez hasonló fondorlatára derült fény.
Az a fattyú örökké megleli helyét,
mint ahogyan a tárgyas ige közvetlen tárgya is mindig
akkuzatívuszban áll.
Rojtos, házilag szőtt gyapjúból készült nyeregtakarón nyargal,
úgy, hogy bojtját emelgeti a szél.

A királyok hencegéséről és emlékezetéről [szólván]

Én vagyok a művészet óceánja, a túláradó tenger,
mert olyan vagyok, mint a kelyhet kortyoló.
Képtelenné vált arra, hogy az uralkodót dicsőítse *[bu bî-devlet oldu çu devlet-sitâ]*
és a bánat betege kettőt lépett *[ve bîmâr-e gam etdi ḳadm-i dü tâ]*.

Én emelem a királyok érdemét,
Dzsamsid koronájának viselőjét dicsőítem.
Bátorságukat dicsőítem, elkészítem a királyok viaszfiguráját,
hasonló vagyok a királyi paripa patkója [által tapodott] földhöz.
A halandóság árja elragadta a Szeldzsuk dinasztiát, és
gyötrődik Kegyetlen ʿAbbâs nemzetsége.
Hová tűnt a dícséretetes természetű Buyidák nagysága,
hová tűntek a tiszta szavú Ṭâhiridák?
Hová tűnt a vasolvasztó Ṣaffâr nemzetsége,
hová tűntek a büszke Sarbedâridák?

---

242 Az *ekâf* szót fordítom így, amely tulajdonképpen „a nyereg alá, a szamár hátára helyezett vastag, bolyhok nélküli szőnyegfajta" (Dehxodâ, *Loġatnâme*, 1347/1969, p. 3176), „nemezlapbélés <nyereg alatt>" , régi magyar szóval 'táskány'.

Salamon, a szolgák ura tette őket
a halandóság zálogában a nemlét túszává.
A történelem tudományától azt akartuk,
hogy ismertté váljon Rusztam és Keykobâd.
A Keykobâd könyve *[Defter-i Keykobâd]* című mű
emléke teljesen elenyészett *[varaḳ ber varaḳ oldı ber-bâd-i yâd]*.
Ha azt szavalnák: 'erős démon,
a furkósbot, a buzogány, a pányva mestere',[243]
Ha megemlítenék:' Akvân démon,
a hím démonok ..... '[244]
A Damâvand hegyére négylábút *[behîme]* képzel,
a Kazár sztyeppére sátrat képzel.
A vadonban a vadállatot Siyâvusnak nézi,
ha engem látna, Raḫšnak nézne.

<Próza> Jóllehet a könyvében található verssorok egymást múlják felül, sok olyan van köztük, mint ezek. Azonban, emlékeztetvén az idő múlására, ennyi elegendő hízelgés gyanánt és a méltánylás kifejezésére. Vannak, kiváltképpen, perzsa nyelvű költeményei is. Többségük kedves, szellemes, és kiváló, s mindegyikben számtalan különleges szóhasználat található. Mindezzel együtt mindegyikük elfogadható, szeretetreméltó és illedelmes.

Amikor azonban a vizsgálat során szükségessé vált, hogy Mevlânâ Nuṭḳîra és szava minden egyes gyöngyszemének próbájára és azok ritka elrendezésű ékköveire kerüljön a beszéd sora, [ő] új történetének meséjét újfajta stílusú verssé alacsonyította le. Az igazság az, hogy züllött és bűnbánó elődjéhez hasonlóan a versben és a prózában elkövetett hibáit nem javította ki."[245]

Muṣṭafâ ᶜAlî (1541–1600) a XVI. századi oszmán irodalom és történetírás egyik legkiemelkedőbb személyisége volt. Surûrîtól tanult perzsa, és Muḥyî al-Dîntől arab irodalmat, s maga is írt perzsa nyelvű divánt.[246] Sajnos teljes egészében mindmáig nincs kiadva legjelentősebb műve, az oszmán történeti művek közül is kiemelkedő, 1591–1599 között készült *Künh ül-aḫbâr (Történetek lényege)* című munka, amely négy részben feldolgozza a világ teremtésének és a korai prófétáknak, Mohamednek és az iszlámnak, a törököknek és a mongoloknak a törté-

[243] Az eredetiben perzsául: *div-e pulâdvand, xodâvand-e kupâl o gorz o kamand.*
[244] Az eredetiben perzsául: *Akvân div, bal-e narre divân gonâh kân xediv.*
[245] Muṣṭafâ ᶜAlî, *Künh ül-aḫbâr,* Előszó, leydeni kézirat, 6b–8b, kiad. Schmidt 1987, 38–43.
[246] Értékelését ld. Fleischer 1986.

netét, s az utolsó, a negyedik rész pedig az Oszmán Birodalomét 1596 októberéig. Különösen értékesek a XVI. századra vonatkozó, a kortárs élményein alapuló részek.

A műnek a leydeni egyetem könyvtárában található kézirata egy előszót tartalmaz, amelyben ᶜAlî felsorolja, s értékeli kortársainak hasonló erőfeszítéseit. Ebből származik a fenti, a şehnâmecikre és tevékenységükre vonatkozó hosszas idézet. A tárgyalt szakasz a legrészletesebb róluk szóló kortársi méltatás. Szerzőjét tekintve egy irodalmilag képzett, hagyományos iskolázottságú oszmán ᶜ*âlim* (vallásjogász, jogtudós) véleménye, stílusa pedig nagyműveltségű szerzőjének – s egyúttal természetesen korának – az „érthető" és „szép" irodalmi írásmódra vonatkozó nézeteit tükrözi.

ᶜAlînak Loqmân, illetve általában a şehnâmecik tevékenységéről alkotott véleménye, úgy tűnik, inkább részint sajátos ᶜ*ulemâ* látásmódjában – semmint a muszlim irodalomkritikán alapuló megállapításaiban – részint pedig saját mellőzöttségének – egyébként jogos – érzésében gyökerezik. Láthatóan nála az számított valakinek, aki az ᶜ*ulemâ*hoz tartozott. Véleménye szerint az ᶜ*ulemâ* osztályát a szultánnak különleges módon védelmeznie és támogatnia kellene, mert ők

> „a hit és az állam küszöbének tartós és szilárd oszlopai, a szerencsés [oszmán] dinasztiának és a szunnának állandóan, napról-napra gyarapodó lámpásai, a birodalom és a közösség épületének erősségei, a vezetők, akik figyelmük lángjával meggyújtják a *şerîᶜat* lámpáit."[247]

Mindez nem jelenti azt, hogy őket kritikátlanul, minden feltétel nélkül elfogadta. Éppen ellenkezőleg. A *Naṣîḥat ül-selâṭîn*ban arról beszél, hogy az ő korában – a munka 1581-ben keletkezett – az igazi tudósok száma megfogyatkozott,[248] sokan csupán ruhájuk alapján ᶜ*âlim*ok, valójában kerülik a tudós témákról történő társalgást, és nem hagyják azt sem, hogy mások beszéljenek.[249] A *Künh ül-aḫbâr* előszavában felpana-

[247] Muṣṭafâ ᶜAlî, *Naṣîḥat ül-selâṭîn,* H 62r, kiad Tietze 1979, török szöveg p. 174, angol fordítása p. 79.
[248] *i.m.* p. 175/76.
[249] *i.m.* p. 177/77.

szolja, hogy különösen mint a szultán tanácsadói hanyagolják el kötelességüket:

„az *ʿulemâ* vezetői összes ambícióikkal együtt zavarodottan visszavonultak, ... a vezető tudósok egyenként rezignáltan és csendesen ülnek a saját sarkukban, ... akinek inteni kellene őket *(vâʿiz)*, annak a véleménye a hatalmasok hangulata szerint való".[250]

Az önérzetes *ʿulemâ* így háttérbe szorul – köztük ʿAlî maga is, részben mert sikertelenül folyamodott állásügyben Şemsî Aḥmed pasához,[251] részben ezután keletkező ellentéteik által kényszerítve. Az oszmán történetírás nemes hagyományai ennek következtében megszakadtak, mert, folytatja ʿAlî, a hozzáértők helyét jó pénzért perzsa származású gazfickók és udvari énekmondók vették át – a *şehnâmecik*. Mint fent láttuk, a III. Murád időszakával foglalkozó részben Alî külön fejezetet szentelt a *şehnâmecik* tevékenységének. Loqmânról és Nuṭḳîról alkotott véleménye egyértelmű. Loqmânt mind a perzsában, mind a törökben járatlannak tartja,[252] másutt egyenesen azt írja róla, hogy „ügyetlen beszédű ember",[253] akiből „teljesen hiányzott a vers és a próza teljes megértése".[254] A rég elhunyt Firdauszi a túlvilágon kénytelen lenyelni azt a keserű pirulát, amelyet Loqmân által történő utánzása jelent.[255] Gyilkos iróniával, perzsa és török nyelvű versidézet révén igyekszik bizonyítani „ékesszólásának tökélyét, nyelvmester mivoltát és képességét". Azt az epés megjegyzést teszi, hogy Loqmân „saját véleménye szerint mostanáig 100.000 ékesszóló disztichont írt, de többnek közülük döcög a metruma, s a legtöbb tartalmi és jelentéstani tekintetben súlyos hibákat mutat."[256] Ugyanakkor szigorúan irodalom-

[250] Muṣṭafâ ʿAlî, *Künh ül-aḫbâr*, Előszó, leydeni kézirat, f. 6b, az eredeti szöveget ld. Schmidt 1987, p.37, angol fordítását uo. p. 61.

[251] Ld. a történet részletes leírását magának ʿAlînak az elbeszélésében. A pasa kigúnyolta a nevét, mondván, hogy jelentése *(ʿalî* mint közszó *'magas' 'előkelő'* -t jelent*)* nem kielégítő, s nevének megváltoztatásával nemcsak az előkelők, hanem az alacsony sorban lévők szívét is megnyerné (vö. Tietze 1979, p. 133/45).

[252] vö. Fleischer 1986, p. 249 – lábjegyzetben a locus az idézett isztambuli kéziratból.

[253] *Künh ül-aḫbâr*, Előszó, leydeni kézirat, f 6b, ld Schmidt 1987, p. 38.

[254] uo.

[255] *i.m.* f 7b, ld Schmidt 1987, p. 41.

[256] Ld. Schmidt 1987, p. 12.

kritikai szempontból[257] konkrétan csak alaki hibát bizonyít. A *Künh ül-aḫbâr*ban említi, hogy amikor Szinán pasa 1574. augusztus 25-én elfoglalta La Goletta spanyol kézen lévő erődítményét, Loqmân az alkalomra egy népszerűvé vált verset faragott, amelynek egyik bejtje a rím tekintetében elégtelennek bizonyult:

Sinân Paşa âmed be-bohli deniz,
çe bohlı deniz belki âb lezîẕ.

„Szinán pasa átjött a mocskos tengeren,
mennyire mocskos a tenger, de a víz pompás."[258]

Ugyanis a *zâ*-t *ẕal*-lal rímeltette, amely kiejtésben a törökben és a perzsában is egyaránt *z*, de mint rím hiba. Az általam vizsgált *Kiegészítés* mintegy 6000 bejtjében súlyos alaki kifogás nem merül fel. A terjedelemhez képest jelentéktelen számú következetlenség mind másolói elírásnak tudható be, nem pedig költőnk számlájára írható.

Nem egyértelmű ʿAlî véleménye Taʿlîḳî-zâdéról. A *şehnâmeci*knek szentelt fejezetben a többiekkel egy kalap alá véve egyértelműen őt is elmarasztalja.[259] Azonban a műhöz később írott előszavában, revideálva véleményét, igen kedvezően ítéli meg. Ennek az oka véleményem szerint az, hogy Taʿlîḳî-zâde a hatalmas és befolyásos török Fenârî család sarja volt, akiket ʿAlî jól felfogott önérdekből nem kívánt magára haragítani.

A *şehnâmeci*kkel szemben érzett, saját személyének mellőzöttsége miatti felháborodásából fakadó ellenszenvét így kénytelen volt azok perzsa származású tagjain kiélni, akik ilyen direkt módon nem árthattak neki. Nuṭḳî sommásan „beszélő állat"-nak titulálja,[260] aki „történetének meséjét újmódi verssel alacsonyította le".[261] ʿAlî kritikájának élét ugyan-

[257] A muszlim irodalomkritika főbb szempontjai a következők: A. Kifogások a költő nyelve ellen B. Stilisztikai kifogások C. Irodalomtörténeti kritika D. Lélektani kifogások E. Kifogások a tartalom ellen. A felsorolt pontok részletes kifejtését ld. angolul Grunebaum 1941, pp. 52–54, ua. németül Grunebaum 1955, pp. 90–94.
[258] Vö. *Künh ül-aḫbâr*, id. Schmidt 1987, pp. 12–13.
[259] ld. *i.m.* p. 11 és p.14.
[260] *Künh ül-aḫbâr,* Előszó, leydeni kézirat, f 7a, ld. Schmidt 1987, p. 38.
[261] *i.m.* f 8b, ld. uo. p.44.

akkor jócskán gyengíti, hogy munkájukat forrásként használja. Ez Loqmân két művéről bizonyosan kideríthető,[262] Nutḳî munkájáról pedig – feltéve, ha egyáltalán írt valamit – gyanítható.[263] Az összes *şehnâmeci* közül egyedül ᶜÂrefről volt jó véleménnyel, akivel tanulmányai során Isztambulban személyesen találkozott,[264] s akit nagyra becsült – annak ellenére, hogy művét a perzsa és az oszmán kritika nem fogadta jól.[265]

Mindezek alapján azt kell mondanom, hogy ᶜÂlînak a *şehnâmeci*k műveire vonatkozó kritikája inkább a szerzők személyéről alkotott véleményét, saját indulatos természetét, személyeskedésre való hajlamát, semmint a műveikre vonatkozó szigorú, de objektív bírálatot tükrözi. A művelt *ᶜâlim*nak a jöttment karrieristával szemben történő háttérbe szorítása, az öntudatos művész jogos felháborodása, nem alaptalanul érzett irigysége szól Loqmânt illető kritikája mögül. Az ügyes, jól helyezkedő Loqmân, aki hozzá képest tényleg nem nagy irodalomtörténeti jelentőséggel bíró szerző, 100.000 akcse éves hozamú birtokkal rendelkezett egy olyan időszakban, amikor ᶜAlî, az utókor által méltán számontartott oszmán irodalmár gyakran élt bizonytalan anyagi körülmények között.[266]

---

[262] A *Künh ül-aḫbâr*ban hivatkozik a *Kiyâfet*re, s egy másik, cím szerint meg nem jelölt másik Loqmân műre is. Ld. Fleischer 1986, p. 249.
[263] ld. Schmidt 1987, p. 8.
[264] Sohrweide 1970, pp. 290–92.
[265] Schmidt 1987, p. 12. lábj. 58.
[266] *i.m.* p. 12.

A perzsa történeti eposzköltészet hatása az oszmán irodalomra: török nyelvű *şehnâme*-verselők az Oszmán Birodalomban

A perzsa nyelvű történeti eposzköltészet hatása az Oszmán Birodalomban tisztán formai hatás. Az alább felsorolt munkák minden tekintetben az oszmán-török kontextus részei, s természetesen sem tárgyukat, sem kidolgozásukat tekintve nem vehetők egy kalap alá. Az oszmán irodalomtörténet megfelelő kategóriájának szerves részei. Egyetlen lényeges közös vonásuk a metrum.

A mutaqārib versmértékben írt török történeti eposz korán kimutatható az Oszmán Birodalomban. Az „eredeti" és a török változat több mint egy évszázadon keresztül párhuzamosan élt egymás mellett azóta, hogy a perzsa nyelvű történeti eposz megjelent Törökországban.

II. Bajezid (1481–1512) korában élt Aḥmed Sinân Çelebî Bihiş-tî, akinek *Veḳâyi'-nâme-i Bihiştî veyâ târîḫ-i Sulṭân Cem [Bihiştî krónikája avagy Dzsem szultán története]* című műve a II. Bajezid és Dzsem szultán közötti eseményeket tárgyalja 1481-től, mutaqārib versmértékben.[267] Hadîdî (megh. 1521 után) *Şâhnâmé*je I. Szulejmán koráig – azt már nem tartalmazva – énekelte meg az oszmánok történetét, de a mű olyannyira nem aratott tetszést, hogy szerzője jutalmát sem kapta meg érte. A legfőbb kifogás az volt, hogy a mű történeti szempontból teljesen megbízhatatlan:

„Hadîdî éretlen költő,
aki, mivel alávaló származású,
Elvállalta, hogy versbe szedi a történelmet;
azonban szennyműve csupán gúnyt és ócsárlást érdemel.
Csupa hazugsággal van tele;

[267] Kéziratát ld. Karatay 1961a, no. 627.

úgy tett, hogy mind a principiumban, mind az abból
leszármaztatott elvben becsapjon
A kétségesre sosem derít fényt,
nem tesz különbséget hónap és év között.
Amit meghatároz, többnyire eltéveszti,
s aki megtörténtnek véli, az tévedésbe esik.
Úgy írt, amint most közhírré teszem,
tolla letért a helyes útról."[268]

Aḥmed Çelebî Parapara-zâde (megh. 968/1560) Szilivri kádijaként írta *Şâhnâme* című, az oszmánok történetét tárgyaló elveszett eposzát.[269] A műnek 1529 körül kellett keletkeznie, mert szerzője az *Almânyá*ból, tehát Ausztriából – Bécs falai alól – visszatérő szultánnak ajánlotta.[270] Maḥremî (elhunyt nem sokkal 1534–35 után), Galata kádihelyettese *Süleymânnâméjá*ban I. Szelim és főként I. Szulejmán tetteit énekelte meg Bagdad elfoglalásáig (1533), mintegy 1.000 bejtnyi terjedelemben.[271] Hâkî Efendî körülbelül 6.000 bejtet tartalmazó *Süleymânnâméja* I. Szulejmán 961/1554-es erivâni (Jereván) és nahçi-vâni (Nahicseván) hadjáratát beszéli el.[272] A Şemsî pasa néven ismeretes Aḥmed (megh. 988/1580)[273] műve a *Şehnâme-i Sulṭân Murâdî,* egy 23.000 bejtből álló,[274] hazadzs versmértékben írott török nyelvű eposz.[275] A munka a „helyes úton járó" kalifáknak, Ḥasannak és Ḥuseynnek, a Sâmânida dinasztiának, a kisázsiai szeldzsukoknak, s végül az Oszmán-háznak a története a dinasztia megalapítójától, Oszmántól egészen III. Murád uralkodásáig. Időben előrehaladva egyre részletesebb, több magyar vonatkozással (a mohácsi csata, több magyarországi hadjárat, I. Szulejmán halála Szigetvárnál). A mű Sokollu Meḥmed nagyvezír meggyilkolásáig (1579. okt. 11.) tárgyalja az eseményeket, s úgy tűnik, rendelkezik némi

---

[268] Se'âd ed-Dîn lesújtó véleményét idézi Hammer GOR I, 1827, p. 627 – a 355. oldalhoz írt jegyzet.
[269] Hammer GOR 1837, pp. 284–85.
[270] uo.
[271] A mű kéziratát ld. Karatay 1961a, no 681.
[272] Kéziratát ld. *i.m.* no 673.
[273] Ld. Istanbul Kitaplıkları 1947, II, no. 70.
[274] Vö. Hammer GOR 1837 III, p. 25.
[275] Kéziratait ld. Flügel II, no 1020; Blochet 1932, Suppl., p. 1144; Istanbul Kitaplıkları 1947 II, no 70.

irodalomtörténeti, illetve történeti értékkel. Nâdirî volt a költői neve Mollâ Moḥammed ibn ʿAbdalġanînak (azaz ʿAbdalġanî-zâde [980–1036/1572–1627]). *Şeh-nâméja – Şehnâme-i Nâdirî*[276] – II. Oszmán (1027–31/1618–22) uralkodásának történetét verseli meg: a perzsiai hadjáratokat, a szultán lengyelországi hadjáratát, közbeékelve Vác ostromát. Szintén hazadzs a metruma Ṣolaḳ-zâde Meḥmed Hemdemî (megh. 1068/1657) rövid, mindössze 91 bejtből álló, az Oszmán-ház kivonatos történetét I. Oszmántól IV. Meḥmedig (1648–87) tárgyaló *Şehnâme-i manẓûme* vagy *Fihrist-i şâhân* címet viselő eposzának.[277]

[276] Kéziratait ld. Flügel II, no 1050; Blochet 1932, Suppl. p. 160.; Karatay 1961a no 2377.
[277] Kéziratait ld. Flemming 1968, no. 159. A mű 1298/1880-ban Isztambulban nyomtatásban megjelent.

II. RÉSZ

SEYYED LOQMÂN-E AŠURI: SZULEJMÁN SZULTÁN ESEMÉNYEINEK KIEGÉSZÍTÉSE

A mű forrásai

Loqmân a szigetvári hadjáraton személyesen nem vett részt. A „*Kiegészítés*" összterjedelmének mintegy kétharmadát kitöltő esemény leírásában Aḥmed Ferîdûn bég *Nüzhet-ül esrâr ül-aḫyâr der aḫbâr-i sefer-i Sigetvâr* című munkáját vette alapul, „A történet kezdete" című fejezettől[278] egészen végig.[279]

Feridûn bég, a magas rangú állami hivatalnok, költő, kalligráfus életéről jelentőségéhez képest meglehetősen szűkösek az információink.[280] Ismeretlen például születésének helye és ideje – talán *devşirme* eredetű.[281] Çivizâde ʿAbdî Çelebi defterdár házában, annak pártfogása alatt nevelkedett, s az ő közvetítésével 1553-ban lépett az akkori rumélia beglerbég, Sokollu Meḥmed pasa szolgálatába. 1554-ben részt vett I. Szulejmán nahicseváni hadjáratán. Tevékeny résztvevője volt az 1559-ben Perzsiába menekült Bayezid herceg sorsát eldöntő diplomáciai tárgyalásoknak. Sokollu Meḥmed pasa nagyvezírré történő kinevezésével a szultáni diván titkára lett. Az 1566-os hadjárat idején magántitkár-

[278] *Kiegészítés*, 35/a

[279] Loqmân a *Kiegészítés* 35/a oldalától kezdve gyakran hivatkozik e műre: „írd le a *Târîḫ-i Nüzhet*-et, mutasd meg nagyvezír magántitkára..." 35a/7, ld továbbá 38b/1, 45b/6, 65a/2, 100a/5–7, valamint Ferîdûn bégre: 54a/18–21, 103b/15–16.

[280] Magyar nyelven életrajza megtalálható *Török történetírók* I. 1893, pp. 277–280. Ld. még Babinger 1927, pp. 106–108. Legújabb életrajzát ld. Özcan lexikoncikkében (Özcan 1995).

[281] Özcan 1995, p. 396.

ként kísérte el a pasát Szigetvár falai alá, mint erre számos helyen a „Kiegészítés" is utal. A hadjárat eseményeinek ábrázolásáért Szulejmán szultán egyik utolsó intézkedéseként ziámet birtokkal adományozta meg, és a müteferrikák sorába helyezte.[282] Jelentős szerepet játszott a szultán halálát követően az események diszkrét kezelésében is: a szultán halálát 48 napon keresztül titokban tartották, melynek révén a bég múlhatatlan érdemeket szerzett a „hatalmas szultánság jó hírnevének megőrzésében".[283] II. Szelim, majd III. Murád uralkodása alatt is kitartott Sokollu Meḥmed pasa mellett1570. június 12-től *re'îs ül-küttâb*, majd 1573-tól nisándzsi volt. Nagy műve, a *Mün-şe'ât ül-selâṭîn* a szultán részéről nem részesült a várt – és méltán megérdemelt – figyelemben. Nisándzsi tisztségéből leváltják, és 1576 április 10-től előbb Szemendre (azaz a mai szerbiai Szendrő), majd Kösztendil szandzsákbégje. Sokollu halála után visszatér Isztambulba, s 989/1581-től haláláig újra nisándzsi. 1580-ban vagy 1582-ben feleségül veszi ᶜÂyşe Sulṭânt, Rüsztem pasa lányát.[284] Személyéről magyarországi vonatkozású levéltári anyagok is tájékoztatnak. 1583 március 16-án hunyt el.[285]

Fő műve a jól ismert, legnagyobbrészt értékes okleveleket, fermánokat, feṭḥ-nâmékat, berátokat, szerződéseket, hadjárati naplókat tartalmazó *Münşe'ât ül-selâṭîn*, 982/1575-ből.[286]

Ismeretes egy *Miftâḥ ül-cenne* című, egyetlen példányban létező, morális kérdéseknek szentelt értekezése is, 1574-ből.[287]

Dívánja nem maradt fenn.[288]

Másik, kevésbé ismert, mindmáig kiadatlan műve a fentebb említett *Nüzhet ül-esrâr ül-aḥyâr der aḥbâr-i sefer-i Sigetvâr* címet viseli, s

---

[282] *i.m.* 77a / 5–6; Selâniki 1989, 30.

[283] Ferîdûn 1274, 16.

[284] Selâniki 1989, 190. Özcan 1995, p. 396 szerint az esemény 1582 április 6-án történt. Ismerve Selâniki megbízhatatlanságát a kronológia terén, kár, hogy nem mondja meg, pontos adata honnan való.

[285] Özcan 1995, p. 396.

[286] kiad. I–II. Istanbul 1264–65/1848–49, illetve az editio princeps I–II, Istanbul 1274–75/1858. A mű kéziratairól, azok csoportjairól és a nyomtatott változathoz való viszonyukról ld. Holter 1939.

[287] Topkapı Sarayı üzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü nr. 1988. Az értekezés a *Münşeᶜât ül-selâṭîn* kéziratának elejére van bemásolva (Özcan 1995, p. 397).

[288] Egykori létezéséről említést tesz ᶜAṭâ'î a *Ẕeyl-i şeḳâ'iḳ*ban, id. Özcan 1995, p. 397.

az 1566-os szigetvári hadjárat Sokollu Meḥmed pasának ajánlott története a szemtanú tollából.[289] A munka a hadjárat történetét tárgyalja II. Szelim trónra léptéig, illetve uralkodásának első évéig. A műnek három kézirata ismeretes,[290] ma mind a három Törökországban található.[291] Közülük a Topkapı Sarayı Müzesi könyvtárában található példánya (másolásának befejezése: 1569. január 1.) renkívül értékes, az oszmán-török miniatúrafestészet tetőpontját jelentő ábrázolásokkal van díszítve (Ezekről részletesebben ld. A kézirat és miniatúrái című fejezetet.)

Mint Sokollu Meḥmed pasa magántitkára, a szigetvári ostrom során Feridûn bég írta a nagyvezír beszámolóit a harcok állásáról a szultán számára:[292]

> „[Sokollu Meḥmed nagyvezér] Megparancsolta magántitkárának,
> vele együtt küzdjön a csatában.
> Karddal és tollal Âṣafhoz jöjjön
> a harcban szerencsés Ferîdûn,
> Hogy Isten lehetővé tegye a győzelmet,
> Âṣaf a szultán számára elfoglalja azt a várat.
> Ferîdûn írjon helyzetjelentést a szultán számára
> a bátorságról és küzdelemről, a győzelmekről és az öldöklésről."[293]

Nagy kár, hogy az említett munka kiadásban nem hozzáférhető. Viszont tartalmáról mégiscsak nyerhetünk némi áttekintést, mert miniatúráinak elemzője, Fehér Géza röviden ismertette:

---

[289] vö. Ferîdûn 1274, 16

[290] Közelebbi utalás nélkül, de minden bizonnyal Babinger 1927, p. 108 elírása nyomán Ménage (*The Encyclopaedia of Islam*, New ed. vol. II., p. 881.) tévesen azt állítja a leideni egyetem könyvtárának (Rijks Universiteitsbibliotheek, Leiden) Warn 277-es kéziratáról, hogy az is a *Nüzhet* egyik kézirata. Valójában a mű nem más, mint a *Münşe'ât ül-selâṭîn* egyik „szépen megírt", évmegjelölés nélküli példánya. (Vö. R. P. A. Dozy, *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno Batavae*, vol. I, Lugduni Batavorum, 1851, p. 176 [CCCI. Cod. 277 Warn.]). Az említett katalógus Ferîdûn más művét nem is ismeri.

[291] Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1339, ld. Karatay 1961a, I, 227–28; illetve Istanbul, Millet-ʿAlî Emiri 330; valamint Ankara, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, 36. Vö. Levend 1956, p. 58.

[292] *Kiegészítés* 76b/16.

[293] *i.m.* 75a/15–18.

„... közvetlenül a vallásháborúkra utaló bevezetés után, «Törvényhozó Szulejmán magasztos tettei» c. rövid fejezet utal a krónika megírásának céljaira. Ezt követően a hadjárat okaira tér ki a szerző és indokot keres arra, miért kellett magának a szultánnak kézbe vennie az irányítást. A továbbiakban Ali pasa haláláról és Sokollu Mehmed pasa nagyvezéri kinevezéséről számol be; majd hírt ad a szandzsákbejekhez intézett iratokról, amelyekben az uralkodó a hadjáratban való részvételre szólította fel őket. A mű ismerteti még Szulejmán Isztambulból Belgrádba tett útjának különböző állomásait és fontosabb eseményeit. A fenti bevezető sorok után a krónikás a nagy uralkodó – győzelmet megelőző napon bekövetkezett – halálát írja le; méltatja továbbá a kialakult súlyos helyzetben Sokollu Mehmed pasa nagyvezérnek a szultán halálát követő katonai igazgatásban tanúsított jeles bátorságát, kitűnő helytállását. ... arról is tudósít bennünket, hogy a szultán halála idején Kütahjában tartózkodó fiát, Szelimet titokban értesítették az eseményekről és így hívták meg a trónra. A munka másik részéből megtudjuk, hogy II. Szelim röviddel azután, hogy Isztambulban trónra ült, Szófiába ment, majd hadba vonult. A mű következő fejezete az atyja földi maradványai fölött imát mondó Szelimet mutatja be. Egy másik fejezetben mint kitűnő államférfit és diplomatát láthatjuk, akihez hódoló tisztelettel járulnak Velence uralkodójának, «Bécs királyának» és más államfőknek a követei, akiket nagy ünnepélyességgel fogad. A [szigetvári] hadjáratban személyesen részt vevő történetíró a szemtanú hitelességével, élénk színekkel ecseteli a jelentős hadieseményt."[294]

Ferîdûn bég lelkiismeretesen teljesítette feladatát – s Loqmân híven követte az események ábrázolása során. A szigetvári epizódra vonatkozó részt – ld. a *Kiegészítés* szövegének a hadjárat itineáriumát és az ostrom történetét tárgyaló részeihez írott lábjegyzeteket – összevetettem Selâniki és a meglévő hozzáférhető *mühimme defterleri* adataival. Minden kimutatható esetben, amikor Selâniki és a *mühimme defterleri* adatai eltérnek, Loqmân – Ferîdûn bégen alapuló – adatai a jóval megbízhatóbb *mühimme defterleri*vel egyeznek meg (vö. a szöveg fordításában az itineráriumra vonatkozó jegyzeteket). Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Ferîdûn bég műve rendszeres naplóvezetésen alapuló becses történeti forrás, amely az általa tárgyalt időszakra nézve megbízhatóságában jóval felülmúlja a naplóját rendszertelenül vezető, gyakran az események megtörténte után jóval később az emlékezetére hagyatkozó Selâniki alkotását. Szerzőnk számos alkalommal a legnagyobb megbecsülés hangján nyilatkozik a műről, és Ferîdûn személyéről. Ennek oka nem utolsósorban az lehetett, hogy – miként azt Loqmân életrajzából

[294] Fehér 1982, pp. 35–36.

tudjuk – éppen Ferîdûn bég volt az, aki beajánlotta őt a *şehnâmeci* hivatalra.

„A régi építkezésekről Isztambulban" és a „Hogyan szakadt meg Konstantinápoly vára megalapítójának dinasztiája és hogyan uralkodott a hadvezér fia testvérének gyermeke az Isten által védett tartományokban" című fejezet végső forrása a *Târîḫ-i Ḳosṭanṭiniyye*.[295] Az elbeszélést Loqmân annak a mérnöknek a szájába adja, aki a nagyvezír parancsára a vízvezetékek javítási munkálatait irányítja.[296] Az említett munka, teljes címén a *Târîḫ-i Ḳosṭanṭiniyye ve Âyâ Sofya* nem más, mint egy bizánci gyűjteményes kötetnek, a hagyomány által (Pseudo-) Georgios Kodinos nevéhez kapcsolt *Πατρια της Κονσταντινουπωλεος*-nak[297] az 1480 előtt készült török fordítása. A *Πατρια* négy kisebb művet foglal magában: a milétosi Hesykhios Illustrios X. században átdolgozott töredékét, a
Πατρια Κονσταντινουπωλεος-t; a *Παρασταseις συντομοι χρονικαι*-t kb. 995-ből; a talán a IX. században készült *Διηγησις περι της ʿΑγιας Σοφιας*-t; és egy I. Alexios Komnenosnak (1081–1118) ajánlott topográfiai áttekintést. A *Πατρια* a bizánci kori Konstantinápoly topográfiájának és helytörténetének egyedülálló forrása, bár a leírás nem mentes a legendás elemektől. A mű célja a város dicsőítése és a császár dehonesztálása volt.[298] A műnek az Aya Sofia építéséhez kapcsolódó legendái jól ismertek a XV–XVI. századi oszmán török irodalomban, de egészen más hagyományozási vonalon, mint szerzőnk beszámolója.[299]

---

[295] Ezt Loqmân maga mondja meg a 18b/19-ben.

[296] *Kiegészítés* 18/b.

[297] kiad. Preger 1901–7.

[298] Dagron 1984 véleményére hivatkozik Cutler 1991.

[299] A végső forrás a *Patria*. Az egyik leszármazási ág Yazıcı-oğlu *Dürr-i meknûn*-ján keresztül a *Tevârîḫ-i âl-i ʿOs̱mân* című anonim krónika, továbbá Rûhî, Saʿd ed-Dîn egyik variánsa és Evliyâ Çelebî. A másik Yûsuf ibn Mûsâ fordításán keresztül Idrîs-i Bitlîsî, Saʿd ed-Dîn másik variánsa, továbbá Evliyâ Çelebî egyes betoldásai. Mind a két legendasornak megvannak a maga sajátságai (vö. Giese 1925, II, p. 100, lábj. 1), de a Loqmân által tárgyalt vízvezetékrendszer történetével egyik sem foglalkozik..

Itt kell megemlítenünk, hogy az Aya Sofia építésére vonatkozó történetből három perzsa fordítás is készült. Şems ed-Dîn dervis munkája, görög eredetiből 1480 előtt; Aḥmad ol-Gîlânî 895/1489-ben készített verziója, amely nagy valószínűséggel Şems ed-Dîn említett művének parafrázisa; valamint egy névtelen szerző által törökből készitett fordítás szintén 1480 előttről (vö. Tauer 1954). S ha figyelembe vesszük, hogy óorosz verziók is léteznek

Loqmân elbeszélése végső soron, a már említett módon, szintén bizánci kútfőkre megy vissza, de a Konstantinápoly alapításával kapcsolatos, illetve az Aya Sofya felépítésére vonatkozó török legendakörhöz nincs köze.[300]

Loqmân a Çekmece-híd építésének megkezdéséről szóló fejezetben már a címben[301] említést tesz egy *Selîm xân nâme* című könyvről, mint amelyben a híd építésének befejezéséről szó csik. Ez a *Selîm xân nâme* Loqmân saját, II. Szelim szultán (1566–74) életét tárgyaló munkája. A mű ténylegesen szól is erről.

Úgy látszik, a kortárs, illetve legalább részben a szemtanú tollából származik az események leírása a Bajezid herceg lázadásának leverését követő időszaktól a chiosi podesta foglyul ejtéséig,[302] kivéve a fent említett bizánci vonatkozásokat. Szerzőnk olykor személyes hangvételű előadással tarkítja az elbeszélést: beszámol látogatásáról az Isztambul környéki vízvezetékeknél;[303] hallotta a bölcsektől és a tudósoktól;[304] a máltai hadjáratra szólító hadbahívó parancsról személyesen a nagyvezírtől szerzett tudomást.[305]

(Marichal 1960), akkor világos, hogy a legendás történet nagy népszerűségre tett szert, és igen hosszú irodalmi utat járt be.

[300] Loqmân elbeszélése teljes mértékben nélkülözi a legendás elemeket, pontosabban nála szó sem esik azokról az eseményekről és személyekről, amelyek, illetve akik a legenda szerves részét alkotják. Loqmân művének bizánci vonatkozásai szigorúan a vízvezetékrendszer felépítésére vonatkoznak, és semmi mesés esemény nem található bennük. Amit később elszórtan Ḫiżr prófétáról mond, az a Nagy Sándor regény jól ismert eleme. Az Abû Ayyûb Ansârî sírjának meglátogatására vonatkozó rész pedig történeti tény. A legenda legfeljebb azt magyarázza meg, miért vált a sírhely népszerű zarándokhellyé. A legendákról ld. Özdemir 1975. (Stephane Yerasimos *Légendes d'Empire: La fondation de Constantinople et de Saint-Sophie dans la traditions turques,* Paris 1990 című műve számomra elérhetetlen maradt, így itt a régebbi szakirodalomra támaszkodtam.)

[301] *Kiegészítés* 24b

[302] *i.m.* 4b–34b

[303] *i.m.* 22a/22

[304] *i.m.* 211/16

[305] *i.m.* 26b/24

A *Kiegészítés* fontosabb történeti adatai

A *Kiegészítés*ben található új történeti adatokat – a fordításhoz írt jegyzeteken túlmenően – öt fontosabb pont köré lehet csoportosítani: (1) az úgynevezett második szulejmáni törvénykönyv néhány cikkelyének történeti háttere: a szultán rendelkezései a bor és a borivók, valamint a feslett életű nők ellen; (2) a Szülejmánije dzsámi építése; (3) a máltai hadjárat; (4) a chiosi hadjárat; (5) a szigetvári hadjárat. Ezek az események ugyanis azok, amelyeket Loqmân a legrészletesebben tárgyal, s ilyen módon jól összevethetők más források adataival, aminek alapján elvégezhető a mű történeti értékelése. Nem tartottam szükségesnek külön kiemelni olyan részleteket, mint például az Isztambul – Belgrád közötti itinerárium. Ezek a Függelékben teljes terjedelmében mellékelt szöveghez írt jegyzetekben találhatók meg.

A szulejmáni törvénykönyv néhány cikkelye: a szultán rendelkezései a bor és a borivók,[306] valamint a feslett életű nők ellen[307]

A hagyományos nézetek szerint I. Szulejmán időszakában két általános törvénykönyv született. Ezt a nézetet vallja a törvénykönyvek legújabb kiadója, Akgündüz is.[308] Az elsőt a szultán első nisándzsija, Amasyalı Meḥmed Bey, vagy a hivatalt hosszú éveken át betöltő Seydi Bey állította össze, legkorábban 1523-ban, az uralkodó parancsára:

---

306 *Kiegészítés* 8b – 11b

307 *i.m.* 11b ff

308 A két törvénykönyv szövegét ld. Akgündüz 1992, IV, pp. 294–301 (Kanunî'nin umumî kanunnâmesi [I] Kanunnâme-i osmânî) és pp. 366–368 (Kanunî'nin umumî kanunnâmesi [II]).

„Elhunyt és megboldogult atyám és nagyatyám – ragyogja be Isten nyughelyüket! – <megbocsátó és könyörületes módon> úgy látta és észlelte, hogy a zsarnokok az elnyomottakon zsarnokságot gyakorolva határtalanul szorongatják őket, s az elnyomottak helyzete sanyarúvá vált. Ennek okából oszmán törvénykönyvet *(Ḳânûn-i ʿOs̱mânî)* szerkesztettek. Most én is megparancsoltam, hogy a beglerbégek, a szandzsákbégek, a cseribasik, a szubasik és a szpáhik a rájáktól ezen oszmán törvénykönyv szerint követeljék a nekik járó szolgáltatásokat és adókat; ha mégis zsarnokságot gyakorolnának, fájdalmas megdorgálásomban fognak részesülni. Így tudják meg, [s e nemes írásnak] hitelt adjanak."[309]

A törvénykönyv I. Szelim, II. Bajezid és II. Mehmed törvénykönyvére hasonlít.

A második törvénykönyv összeállítója a sejhüliszlám tisztségét 1545–1574 között betöltő Ebûssuʿûd efendi, a vallásjog előírásainak kiváló ismerője, és a Koca Nişâncı melléknevet viselő neves hivatalnok, történész és költő, Celâlzâde Muṣṭafâ, a szultán világi törvényeinek legalaposabb tudója, a szultáni kancellár (*nişâncı*) volt, aki a hivatalt két ízben – először 1534–1557, majd 1566–1567 között – töltötte be.

Más nézetet vall a kérdésben az oszmán jog egyik legnagyobb szaktekintélye, Uriel Heyd. Az ő véleménye szerint az ún. első szulejmáni törvénykönyvet tévedés a szultánnak tulajdonítani, mivel a kódex több mint harminc létező kézirata közül csak egyetlen egyben szerepel az, hogy *Ḳânûn-i Sulṭân Süleymân Ḫân* , s ez is inkább annak tulajdonítható, hogy a kézirat eleje a valóban Szulejmán időszakában keletkezett *ḳânûnnâmé*ből tartalmaz átvételeket.[310] Ez a törvénykönyv Heyd véleménye szerint valójában I. Szulejmán nagyapjának, II. Bajezidnek (1481–1512) az uralkodása idején keletkezett 1501-ben, vagy 1502-ben.[311]

Heyd az ún. második szulejmáni törvénykönyvet tartja a szultán valódi kódexének, s keletkezését Celâlzâde Muṣṭafânak nisándzsivá történő első kinevezése (1534), s a *ḳânûn* legrégebbi kéziratának dátuma (1545) közé teszi,[312] majd az időhatárt ezen belül igen óvatosan – „az

[309] Akgündüz 1992, p. 296
[310] Heyd 1973, p. 19.
[311] *i.m.* p. 20.
[312] *i.m.* p. 26.

ellenkezőjére vonatkozó bizonyítékoktól függően" – 1539–1541 közé szűkíti le.[313]

Mindenesetre ez a gyűjtemény vált Szulejmán legendás törvénykönyvévé, amelynek következtében a szultán kiérdemelte a *Ḳânûnî* „Törvényhozó" melléknevet. A törvénykönyv összefoglalta a hatalmas, addig szétszórt jogi anyagot, s külön kódexet alkotott a központ, a tartományok és a különleges helyzetű társadalmi csoportok részére. Jelentősége, hogy sikerült összeegyeztetni a vallásjog szakrális előírásait a dinasztikus világi törvénykezéssel, azaz az iszlám erkölcsi ideáljait az adminisztrativ célszerűséggel, és ezáltal összebékíteni a katonai adminisztrációt s az *ʿulemâ* testületét.[314]

Mivel a Loqmân által a *Kiegészítés* elején elbeszélt események a a borivásra és az erkölcstelen életvitelre vonatkoznak, érdemes a második szulejmáni törvénykönyv ide vonatkozó részeit teljes egészében idézni – lábjegyzetben összevetve az előzmény („első szulejmáni kódex") megfelelő rendelkezéseivel:

A borivásra vonatkozó büntetések:

9. Ha valaki bort iszik, a kádi büntesse meg, két botütésre egy akcse büntetést fizessen.[315]

A házasságtörésre vonatkozó büntetések (első fejezet):

1. Ha egy muzulmán házasságtörést követ el, és a šarīʿa szerint rábizonyítják, ha a házasságtörő nős férfi, ha vagyona *(güc)* eléri, vagy meghaladja az ezer akcsét, háromszáz akcse büntetést fizessen; ha közepesen tehetős – vagyona eléri a hatszáz akcsét –, kétszáz akcse büntetést fizessen; ha ennél kevesebbet, négyszáz akcsét birtokol, száz akcsét; ha ennél kevesebbet birtokol, ötven akcsét; ha ennél is kevesebbet, nagyon szegény, negyven akcsét fizessen.[316]

---

[313] *i.m.* p. 27.

[314] Minderről ld. Fleischer 1986, pp. 261–267.

[315] Szulejmán első általános törvénykönyve *(Kanunnâme-i Osmânî I.)*, 29.: Ha egy muzulmán alkoholos italt iszik, ilyen italt készít és elad, a kádi büntesse meg, két botütésre egy akcse büntetést fizessen. (Akgündüz 1992, p. 301)

[316] Első törvénykönyv 1.: Ha valakiről kiderül, hogy házasságtörést követ el, és a saria szerint bebizonyosodik, de a šarīʿa szerint nem kövezték halálra, ha házas férfi és vagyona eléri vagy

2. Ha nőtlen férfi követ el házasságtörést (sic!), ha vagyona eléri, vagy meghaladja az ezer akcsét, a büntetés száz akcse; ha közepes anyagi helyzetű, és vagyona meghaladja a hatszáz akcsét, ötven akcse; ha ennél kevesebb, vagyona négyszáz akcsét elérő, negyven akcse; ha nagyon szegény, harminc akcse büntetést fizessen.[317]

3. S ha férjes asszony követ el házas muzulmán férfivel házasságtörést, amennyiben a šarī'a szerint rábizonyítják, s a nő tehetős, annyi büntetéspénzt (*ḳınlıḳ*)[318] adjon, mint egy tehetős férfi. Ha közepes anyagi helyzetű, vagy szegény, az azon anyagi helyzetű nőtlen férfiak büntetéspénzét (*ḳınlıḳ*) adja.[319]

S ha a házasságtörő özvegy, büntetése annyi legyen, mint a nőtlen férfiaké, ugyanannyit adjanak.

4. Ha a nőnek van vagyona és a férje elnézi [amit a nő elkövetett], a megcsalt férjekre *(köfteḫor)*[320] kiszabott büntetést, száz akcsét fizessen;[321] ha szegény, ötven akcsét; ha nagyon szegény harminc vagy negyven akcse büntetést fizessen.

5. S ha férjes asszony kerítői tevékenységet *(pezevenklik)* folytat, a kádi büntesse meg; a szükségesnek látszó botütésre egy akcse büntetést fizessen.

6. Ha valaki bemegy [más] házába házasságtörés céljából, ha házas, a házasokra kiszabott büntetést, ha egyedülálló, az egyedülállókra kiszabott büntetést fizesse. Oly módon, ahogyan az fentebb részletezve lett.

7. S ha rabszolga és rabszolganő követ el házasságtörést, a szabad férfire illetve nőre kiszabott büntetés felét fizesse; szokás szerint anyagi helyzetének megfelelően.[322]

8. Ha valaki férjes asszonyt megcsókol, ajánlatot tesz (*dilese*) neki, vagy hozzányúl (*yapışsa*), a kádi büntesse meg, és egy botütésre egy akcse büntetést fizessen.[323]

---

meghaladja az ezer akcsét, négyszáz akcse büntetést fizessen; ha közepes anyagi helyzetű, vagy szegény, ötven akcsét fizessen. (Akgündüz 1992, p. 296)

[317] Első törvénykönyv 2.: Ha nőtlen férfi követ el házasságtörést, és tehetős, száz akcsét; a közepes anyagi helyzetű ötven akcsét fizessen; ha szegény harminc akcsét fizessen. (uo.)

[318] A Heyd által kiadott törvényszövegekben ezen a helyen *cürüm* 'büntetéspénz' szerepel. Így a szót én is így értem (Heyd 1973, p. 57, angol fordítását ld. p. 96).

[319] Első törvénykönyv 3.: Ha a házasságtörést leány követi el, büntetése ugyanannyi, mint a nőtlen férfi büntetése. Ha a házasságtörést férjes asszony követi el, büntetését a férje fizesse. (uo.)

[320] A szó értelmezésében Heydet követem (Heyd 1973, p. 96).

[321] A paragrafus hátterében az áll, hogy amennyiben a férj megbocsátja a nőnek egyébként a *šarī'a* szerint – „hivatalból" – üldözendő bűncselekményét, ezáltal a nő bűnsegédévé válik, ami miatt ő is büntetendő.

[322] Első törvénykönyv 4.: Ha a házasságtörést elkövető rabszolga vagy rabszolganő, [büntetése] a szabad férfi illetve nő büntetésének a fele (Akgündüz 1992, p. 297)

[323] Első törvénykönyv 7.: Ha valaki valakinek a feleségét vagy leányát megcsókolja, vagy útját elállva leszólítja, a kádi keményen büntesse meg, és egy botütésre egy akcse büntetést fizesse (Akgündüz 1992, p. 297); Ide vonatkozik a 8. paragrafus is – itt az első törvénykönyv

9. S ha egy férjes asszony vagy egy lány azt mondja [azaz azzal vádol egy férfit], hogy „házasságtörést követtél el velem", amennyiben a férfi tagadja, szavaiknak ne adjanak hitelt; a férfit eskessék meg; a férjes asszonyt a kádi büntesse meg, és két botütésre egy akcse büntetést fizessen. S ha egy férfi azt mondja egy asszonynak [azaz azzal vádol egy asszonyt], hogy „házasságtörést követtem el veled", és a nő tagadja, a nőt eskessék meg, a férfit a kádi büntesse meg, két botütésre egy akcse büntetést fizessen.[324]

10. S ha egy férfi házasságtörésről tud, de nem jelenti a kádinak, nincs büntetés; ha lopásról *(uğurluḳ)*[325] szerez tudomást, de nem jelenti, tíz akcse büntetést fizessen.

11. Ha ezeket az említett bűncselekményeket hitetlen követi el, a tehetős a tehetős muzulmán által fizetett büntetés felét, a közepes vagyoni helyzetű a közepes vagyoni helyzetű muzulmán által fizetett, a szegény a szegény muzulmán által fizetett büntetés felét fizesse.

A törvénycikkek lényege nem újdonság – jórészt az előző törvényhozások paragrafusait ismétli meg (ami persze önmagában arra utal, hogy azok aligha voltak hatásosak). Szerzőnk leírásának jelentősége az, hogy bemutatja azokat a körülményeket, amelyek a törvénycikk megismétlését szükségessé tették:

„...valakit a kocsmában a városon kívül
igazságtalanul megöltek ..."[326]

---

részletezőbb: Ha valakinek a szolgálóját csókolja meg, vagy szólítja le, vagy állja el az útját, a kádi büntesse meg, és egy botütésre egy akcse büntetést fizessen (Akgündüz 1992, p. 297).

[324] Első törvénykönyv 9.: Ha egy asszony vagy egy leány azt mondja valakinek, hogy „házasságtörést követtél el velem", amennyiben a férfi tagadja, azok ne szóljanak egy szót sem, szavaiknak ne adjanak hitelt, és ne bízzanak meg azokban; tanúk híján a férfit eskessék meg; az asszonyt vagy a lányt büntessék meg, és két botütésre egy akcse büntetést fizessen.

Ha egy asszonynak vagy egy lánynak azt mondja valaki, hogy „házasságtörést követtem el", amennyiben azok tagadják, eskessék meg őket, s azt aki így szólt, hogy „házasságtörést követtem el", büntessék meg, két botütésre egy akcse büntetést fizessen (Akgündüz 1992, p. 298).

Első törvénykönyv 10.: S ha pedig valaki azt mondja, hogy „feleségemet vagy szolgálómat megbecstelenítetted", és feljelenti [az illetőt], ha nem tudja bizonyítani, fenyítsék meg, de büntetést ne fizessen (Akgündüz 1992, p. 298).

[325] Az *uğurluḳ* (sőt inkább gyakrabban *uğruluḳ*) szó jelentése egyértelmű: „lopás". Így fordítja Heyd is (Heyd 1973, p. 102). Viszont a szövegkörnyezet meglehetősen zavaró: mit keres a lopás büntette a házasságtörésre és nemi erőszakra vonatkozó törvények között?

[326] *Kiegészítés* 6a/19

A szultán – legalábbis az ideális uralkodót ábrázolni kívánó költőnk szerint – „étvágytalan és álmatlan lett annak a megöltnek a gondolatától,"[327] s azonnal intézkedni kezdett. A kocsmalátogatókat összefogdosták, „a szultán gyorsan büntetést parancsolt,"[328] s kiadta az utasítást, hogy „Rúm országában ... kocsmának és bornak nyoma se maradjon."[329] A szultán hívatta a nisándzsit, s közölte vele elhatározását: „a világ szultánja rendeletet (törvényt? *yasaq*) hozott a bor és a borivók ellen."[330] Írtak Şems el-Dîn Mi'mâr-zâde konstantinápolyi kádinak,[331] s megkezdődött a bor felkutatása, s a kocsmázók elfogása.[332] A zimmik által termelt szőlőből annak tizedét szabták meg adó gyanánt.[333] A részegeseket megbüntették, és egy bort szállító hajót felgyújtottak.[334]

Mindez persze nem oldotta meg a problémát, s a borfogyasztás kérdése – engedélyezése, illetőleg tilalma – az Oszmán Birodalomban továbbra is napirenden maradt. Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznék, illusztráció gyanánt hadd álljon itt két idevágó idézet a XVI. század későbbi éveiből, azt példázandó, hogy az említett törvénykezés milyen eredménnyel járt. Az első egy 1573. július 23-án keltezett, Isztambul kádijának címzett szultáni tanácsi rendelet:

„Korábban a hitetleneknek tilos volt bort behozni a városokba, és így a borból származó adó szedését mellőzték. A hitetlenek azonban csellel mégis behozták a bort, mivel pedig adó nem származott tőlük, a kincstár súlyos veszteséget szenvedett. Az ügyet a főmufti elé terjesztettük, ... s ő ekképp rendelkezik: »Törvényes dolog a szultán nem mohamedán alattvalói által behozott bor után fele arányú, a külhoni hitetlenek által behozott bor után teljes tizedet beszedni. Ugyanakkor törvénybe ütköző cselekedet nyilvánosan bort behozni azon városokba, ahol pénteki imát tartanak, s ugyanúgy törvénybe ütközik a titokban behozott bor nyilvános adás-vétele, még inkább, ha mohamedánok veszik meg. Ha bort ad el egyik a másiknak, tegye azt a nyilvánosság kizárásával.«

---

[327] *i.m.* 8b/3
[328] *i.m.* 8b/20
[329] *i.m.* 8b/32
[330] *i.m.* 9a/1
[331] Şems el-Din Mi'mâr-zâdéra, mint isztambuli kádira egy 1564 október 31-i parancs is hivatkozik (Refik 1332, p. 64)
[332] *Kiegészítés* 10a/1
[333] *i.m.* 10a/11
[334] *i.m.* 10b – 11b

...Nemrégiben tudatták velem, hogy ... Isztambul városában zsidók és keresztények, megszegve a nemes intézkedést s s az én szultáni parancsomat, bort és más szeszes italokat hoznak be ... Ezért tehát úgy parancsolom, hogy amint ezen intézkedést kézhez veszik, haladéktalanul adjanak ki világos és egyértelmű figyelmeztetést a zsidóknak és a kereszténveknek, úgyszintén az Allah oltalmát élvező város kapuőreinek, hogy ne lehessen behozni a városba nyilvánosan bort és más szeszes italt hordókban, demizsonokban vagy állatbőrökben, s ne lehessen mohamedánoknak eladni az éjente titokban, saját használatukra behozott bort, s hogy tartsák titokban az egymás közti, borral való kereskedést; ne váljék az ő házukból taverna, s ne adják el a bort nyilvánosan;"[335]

A másik idézet, a csch Václav Vratislavnak, II. Rudolf császár III. Murád szultánhoz indított követsége tagjának az észrevétele, az 1591-es esztendőre vonatkozik:

„Minthogy a korán törvényei szerint a törököknek tilos ... bort inniuk, akármilyen magas tisztségben, vagy hivatalban vannak is, csak titokban isznak, leginkább a [török hitre tért] böszörmények; ... a szilaj ifjak és katonák maguknak parancsolni nem hagyván, eljárnak a keresztények tavernáiba, s ott a sárga földig lerészegednek a borért mit sem fizetvén: a kocsmáros pedig inkább hallgat, semmint hogy botbüntetést kelljen elszenvednie. ... Ha aztán egy ilyen részeget elfognak, fogságba vetik, és borivás vétkéért husánggal eldöngetik."[336]

Szulejmán szultánnak a borfogyasztást korlátozó törvénykezésével párhuzamosan rendelet született a kicsapongók nyilvános kivizsgálásáról is. Muṣṭafâ ruméliai kádiaszker szultáni parancsot kapott, hogy

„Isztambul városába siessen,
a csalók közül az asszonyokat keresse meg neki.
Kutassa át a városnegyedeket,
.....
Mindenütt, ahol csavargó asszonyt lel,
aki férj nélkül férfihez illő,
Lássa el menyasszonypénzzel, és
tegye mentté a világot a paráználkodástól.
Büntessék meg a tisztátlan rondát..."[337]

---

[335] Lewis 1981 pp. 149–150.
[336] Mitrovicei Vratislav Vencel 1982, pp. 72–74.
[337] *i.m.* 12a/15 – 19

A szorgos kádi másfél éven át fáradhatatlanul tevékenykedett, míg végre fáradozása elérte a célját:

„Sok özvegyet kiházasítva férjhez adott,
.....
Sokakat megbüntetett a šarī'a által,
sokakat bebörtönzött és társaival együtt közszemlére állított.
Sokakat kiűzött a városnegyedekből..."[338]

Hogy Loqmân szerint az esemény mikor történt, roppant nehézkes meghatározni, mert szerzőnk semmiféle exakt dátumot nem ad, s a közvetlen ez után leírtak időpontja – tehát Arjiš várának újjáépítése az iráni határon – nem állapítható meg. Mivel azonban a történéseket időrendi sorrendben tárgyalja, egy körülbelüli időhatárt mégiscsak meg tudunk adni az említett események idejének meghatározására: 1560–1564 között. A *terminus post quem* 1559, Bajezid herceg lázadása (illetve kivégeztetése 1562-ben), a *terminus ante quem* pedig a máltai hadjárat időpontja (1565). Így azt kell mondanom, hogy a datálás körülményességéből adódóan sajnos nem dönthető el egyértelműen, hogy a Loqmân által meglehetősen terjengősen ábrázolt, s miniatúrával is díszített – tehát kétség kívül jelentősnek vélt – események egészen pontosan mire vonatkoznak: Szulejmán szultán híres törvénykönyve megfogalmazásának közvetlen hátterére, tehát a kodifikáció közvetlen kiváltó okát, történeti hátterét rögzítik-e, vagy egy későbbi felbuzdulásról, a már meglevő rendelkezések egyik alkalomszerű foganatosításáról van-e szó.

A Szülejmánije dzsámi építése[339]

Mivel mára már a Szülejmánije dzsámi költségvetésére vonatkozó valamennyi fennmaradt elszámolás ki van adva,[340] Loqmân adatai

[338] *i.m.* 12a/27–29
[339] *i.m.* 17a–18b

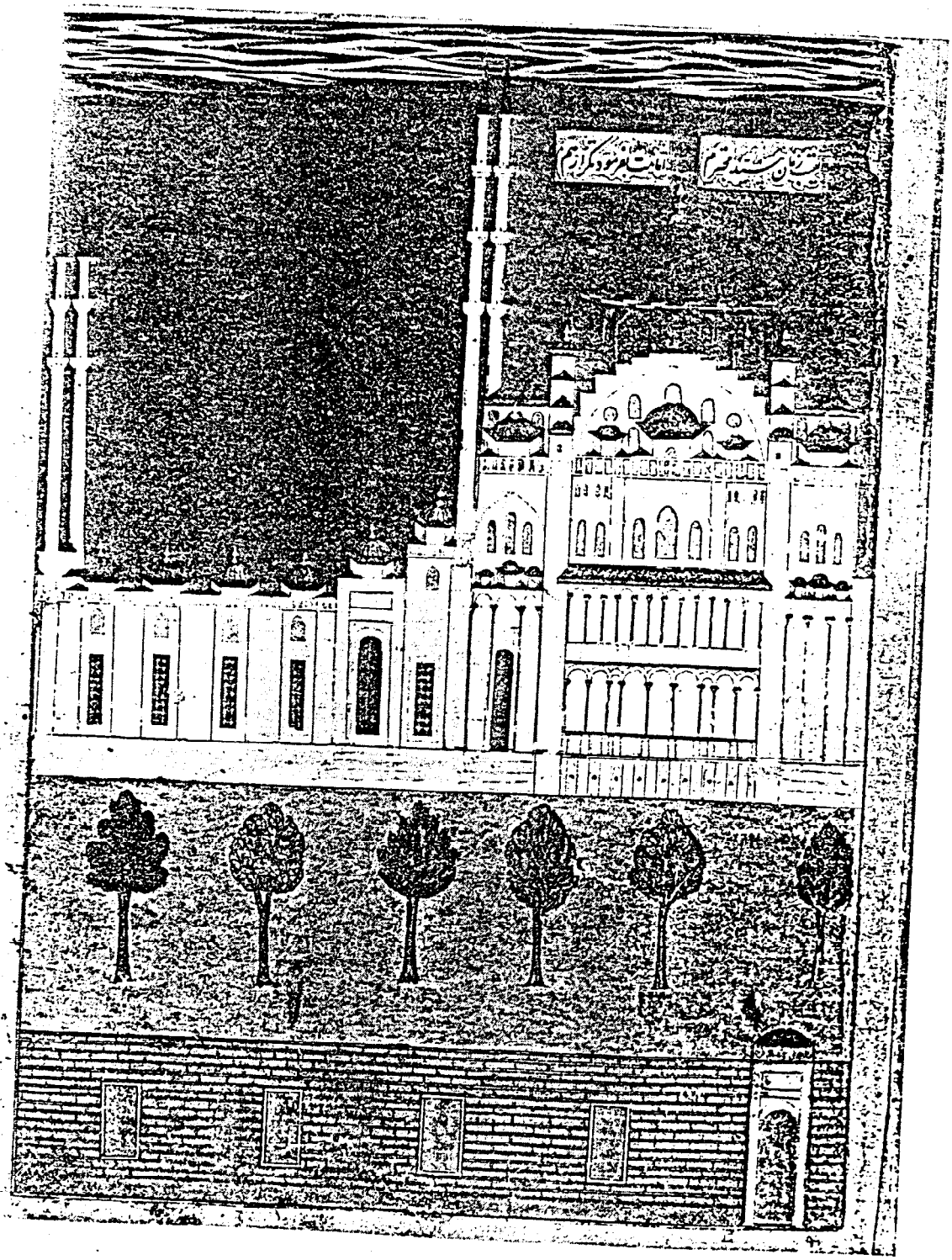

A Süleymâniye dzsámi ᶜOsmân mester miniatúráján
/ Kiegészítés, 12oa /

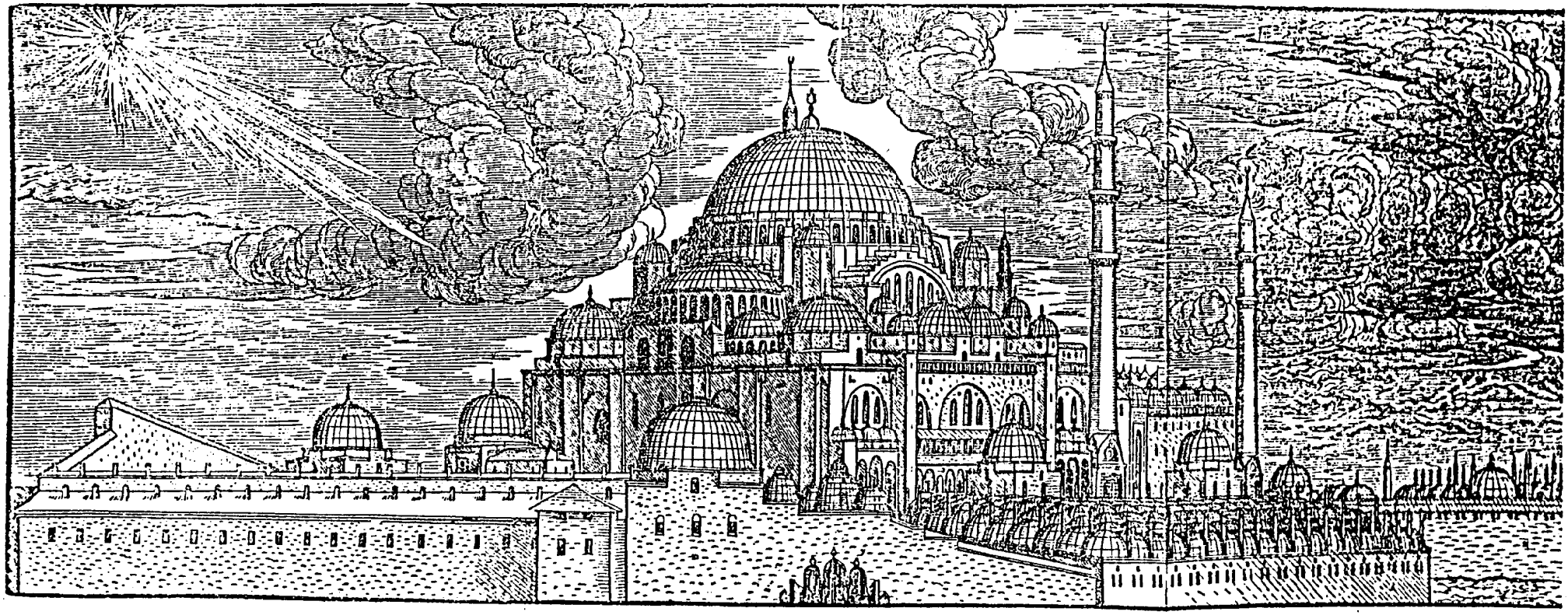

A Süleymaniye dzsámi M. Lorichs metszetén

/az ábra forrása: Eyice 1970/

könnyűszerrel ellenőrizhetők. Szerzőnk az építkezés összköltségét 914 485 filorira teszi.[341] A Barkan által kiadott levéltári források alapján az építkezés összköltsége 53 782 980 akcse volt.[342] A fennmaradt elszámolások 26 251 939 akcséről,[343] azaz a munka költségeinek 49%-áról adnak pontos adatokat. Ha ebben az időszakban, tehát 1558-ban a filori-akcse arányt 1:58-nak vesszük,[344] Loqmân adata 53 040 130 akcsét tesz ki, ami igen közel áll a Barkan által közölt adathoz. Az átszámítás körüli problémákat is figyelembe véve Loqmân adata hitelesnek tartható.

Nem egyszerű a dzsámi építésének kezdetét és végét sem meghatározni, ugyanis nincs két kortárs szerző, aki egyforma időpontokat adna meg.[345] A már többször említett Barkan a munkálatok kezdetét 957 cumâdî ül-evvel eleje/ 1550. május 18–31 közé, befejezését pedig 964 zû-l-hicce elejére/1557. szeptember 25–október 8-ra teszi, s a szakirodalomban munkájának kiadása óta ez számít elfogadott dátumnak. Loqmân a terv elkészítésének időpontjáról beszél, s azt 955 ṣafar 13/ 1548. március 24-ben adja meg. Ez nem teljesen lehetetlen, bár adatok hiányában nem lehet megmondani, hogy mi késleltette az építkezést – feltéve persze, hogy Loqmânnak igaza van. A terv elkészítésének idejét senki más nem említi meg a kortársak közül. Ami az építkezés befejezését illeti, az összes elérhető adatot figyelembe véve, senki sem tartja az időpontot ilyen későinek, s az sem ismeretes, hogy az egyes szerzők szerint mi volt az a záróaktus, amellyel az építkezést befejezettnek tekintették. Mindenesetre a Loqmân által idézett számadatok pontossága kiderül a Ḳırḳ Çeşme vízvezetékrendszer kiépítését tárgyaló részekből.[346]

---

340 Barkan 1972, 1979

341 *Kiegészítés* 18a/8–9

342 Barkan 1972, 15.

343 Barkan 1972, 15. Tételesen ld. Barkan 1979, Cedvel No. 18 – lapszámozás nélküli melléklet a könyv végén.

344 Barkan 1970 a filori-akcse arányt 1550–1566 között 1: 60 -nak veszi (p. 572).

345 A szerteágazó véleményekről ld. Barkan 1972, 47–64 (II. fejezet).

346 *Kiegészítés* 19b–25a, vö. 120–121 jegyzet.

A máltai hadjárat[347]

A hadjárat legértékesebb nyugati forrása az egykori olasz szemtanú, M. Pietro *Impresa di Malta* című műve.[348] Egykorú források még Zabarella,[349] valamint Cressin két munkája,[350] és egy nemrégiben kiadott francia szemtanú, Louis de Miedes[351] leírása. Egy máltai hadifogságba esett török kádi megírta emlékiratait.[352] A török krónikák adatai (Lutfi Paşa,[353] Müneccim-başi,[354] Selâniki, Kâtib Çelebi, stb.[355]) hiányosak. Az ostrom történetét Brandford,[356] valamint Tekindağ[357] és Turan[358] foglalta össze. Az utóbbi különösen részletes leírást ad, így legfőbb kalauzként ezt használtam.

Loqmân leírása szerint, miután a törökök elfoglalták Rhodosz szigetét, a johannita lovagok a hódítókkal kötött megállapodás alapján Philipp Villiers de l'Isle Adam nagymester (1521–1534) vezetésével 1523. január 2-án elhagyták a szigetet. (Szövegünkben a nagymester csak rangja szerint van megemlítve: *Miġâl Mâstûr*, azaz Megalo Maestro, tehát „nagymester".) A johanniták 1530-ban Máltára költöztek, s ahogy Loqmân írja, hajóhadukkal akadályozták a törököket. Miután a nagymester egy – más forrásokban azonosíthatatlan – összecsapásban vereséget szenvedett, a megmaradottak visszamenekültek Máltára. Halála után azonban, folytatja Loqmân, egy másik nagymester „Rhodosz megbosszulására éjjel-nappal engedetlenül hajóval lázadást szít a

---

347 *i.m.* 25a–30a
348 in: Sansovino 1582
349 kiadta C. Samminiateli, ld. Zabarella 1902.
350 Cressin, *Vrai discours de la Guerre et siège de Malte par les Turks*, Paris 1565, illetve uö *La levée du siège de Malte par les Turcs, dèfendue par le Grand-Maitre de la Valette,* Paris 1566.
351 Kiadta Berthelot 1972
352 ld. Parmaksızoğlu 1953
353 Lutfi Paşa 1341, p. 447
354 Müneccim.başı 1285, III, p. 514 ff.
355 Málta ostromának forrásairól ld. Tekindağ 1957, pp. 265–266
356 Brandford 1979
357 Tekindağ 1957
358 Turan 1970

tengeren".[359] Ezt a nagymestert költőnk nem nevezi meg, sőt – tévesen – az előbbi fiának tartja. Valójában Jean de la Valette-Parisotról (1557–1568) van szó, akinek vezetése alatt Málta kiállta az 1565-ös török ostromot. Az ő nevét viseli Málta fővárosa (La Valette).

„Málta ostromának különféle okai közé az ottani muzulmán hadifoglyok szörnyű helyzete, a máltaiak többségének oszmánellenes politikája és kereskedelmi tevékenysége, és a sziget stratégiai helyzete számít."[360] Szerzőnk azt – a mások által nem említett tényt – tartja a hadjáratot kiváltó közvetlen oknak, hogy a máltaiak 971-ben (valószínűleg 1564 augusztusában vagy őszén) megtámadták Ya'qûb Yûsuf Sınırnek, „a szultáni szoba és az ajtónállók főnökének"[361] a hajóját, amely Egyiptomból szállított gabonát Isztambulba. A szultán felháborodásában Piyâle pasa kapudánt[362] és Muṣṭafâ pasa ötödik vezért bízza meg Málta elfoglalásával[363] a hajóhad, s vele Loqmân szerint 6 000[364] janicsár élén. A hadjárat legfontosabb szemtanúja, az olasz Pietro 4 500 janicsárról tájékoztat.[365] A sereg összlétszámát Turan 30–36 000 főre teszi.

A hajóhad 1565 március 29-én indult Isztambulból.[366] Az adat hiteles, megegyezik a hadjárat egykori olasz szemtanújának, Pietronak a datálásával.[367] Költőnk a flotta hajóinak létszámát 200 bárkára teszi.[368] Az adat nagyjából megbízható. Az említett Pietro azt írja, hogy Isztambulból 152 hajó indult útnak (részletes bontásban: 130 gálya, 8 vitorlás, 3 parti őrhajó, 11 nagy szállítóhajó). Útközben csatlakozott 29 (10 gálya Rhodoszról, 2 Leszboszról, valamint 17 fusta), s az ostrom megkezdése után 56 (6 Alexandriából Uluc Ali Reis parancsnoksága alatt 1565

---

359 *Kiegészítés* 26a/1

360 Tekindağ 1957, p. 262.

361 *I.m.* 26a/6. Ya'ḳûb Agáról, a szultáni ajtónállók főnökéről van szó, aki elkísérte a szultánt a szigetvári hadjáratra is, és az uralkodóval egyidőben ugyanott halt meg (vö. Selâniki 1989, p. 38).

362 vö. Danişmend 1948, II, 331. Loqmân a nevet nem emliti.

363 *Kiegészítés*, 27a/8–12. A vonatkozó berátot kiadta Turan 1970, 114–116.

364 *I.m.* 26b/16ff

365 M. Pietro *Impresa di Malta* című művéről van szó, amely megjelent Francesco Sansovino, *Historia Universale dell' origine et Imperio de' Turchi*, Vinegia, 1582 című könyvében. Az adatot idézi Turan 1970, 87.

366 972 ša'bân 26, ld. *Kiegészítés*, 27a/5–7.

367 Vö. Turan 1970, 85.

368 *Kiegészítés* 27b/3

május 26-án; 13 Tripoliszból Turgut Reis parancsnoksága alatt 1565. június 2-án; 10 dzserbai és tripoliszi galleone szintén Turgut Reis parancsnoksága alatt; 7 algériai gálya Hasan pasa parancsnoksága alatt 1565. július 12-én; és végül 20 vitorlás Hasan pasa parancsnoksága alatt). Ez összesen 237.[369] Az Isztambulból elinduló hajók számát Kâtib Çelebi 150 gályára, Meḥmed Şükrü 181 hajóra teszi, míg Peçevi és Solaḳ-zâde 300 különféle típusú hajóról beszél.[370] Loqmân elbeszélése szerint Ali nagyvezír Beşikkayáig kísérte őket. A flotta elhaladt a Yedikule mellett, majd másnap délután megérkezett Gallipoliba, ahol rövid pihenőt tartottak. Koyun adán egy hét alatt beolajozták a hajókat, s Adinán (?) (Athén?), Yatabin, Koronon, Modonon, Anâvarînon át ᶜAmmânba (?) értek. Innen egy hétig tartott az út Máltáig. Itt csatlakozott hozzájuk hajóival Turgut tripoliszi és Ḥasan Ḥayreddin algériai beglerbég[371] 1565. június 2-án illetve 1565. július 12-én.[372]

Máltát a lovagrend adatai szerint 592 lovag, 6 368 fegyverforgatásra alkalmas máltai és 2 150 toborzott katona védte.[373] Az ostromlottak egyik vezetője az említett Jean de le Valette-Parisot volt, a másik pedig, akiről Loqmân szintén nem tesz említést, az El Greco azonos című híres festménye által megörökített Vincentio Anastagi volt.

A harc Saint Elmo (törökül Santarma) elfoglalásával kezdődött, 1565. május 25-én. A vár szerzőnk előadása szerint lőporhiány miatt 1565. június 23-án esett el.[374] Török szempontból Saint Elmo elfoglalása volt a máltai hadjárat egyetlen sikeres epizódja. A sziget többi részének megszállása elmaradt, részben mert az őszi időjárás hidegre fordult, s a tenger viharos lett,[375] részben pedig azért, mert Szicíliából „sok vitorlát kibontott az ellenség",[376] s a törökök jobbnak látták visszavonulni.

Költőnk nagyvonalúan átsiklik a júliusi és augusztusi események fölött, amelyeknek során kudarc kudarc után érte at ostromlókat. Nem említi pl. Turgut június 28-i sebesülését, és június 23-án bekövetkezett

369 Turan 1970, p. 86
370 Id. Turan 1970, p. 85.
371 *Kiegészítés* 28a/29.
372 Az évszámok Turan 1970, 86-ból valók.
373 Wienand 1970, p. 214
374 *Kiegészítés* 28b–29b; Turan 1970, 88.
375 *Kiegészítés* 29b/7
376 *i.m.* 29b/29

1565 - MALTA MUHASARASI

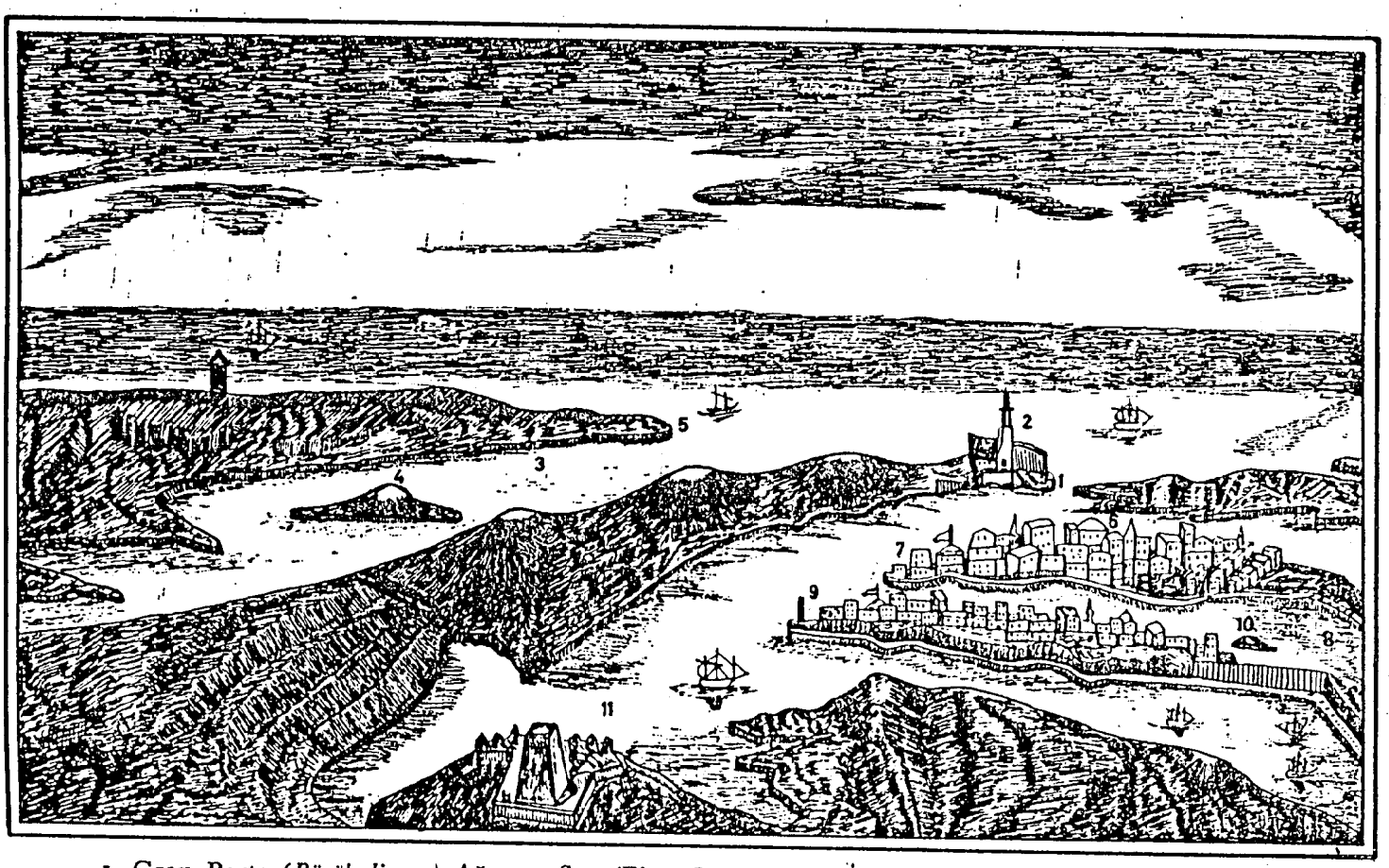

1- Gran Porto *(Büyük liman)* Ağzı, 2- Sant'Elmo Burcu, 3- Marsa Muscetto, 4- Karantina Adası, 5- Dragut *(Turgut)* Burnu, 6- Borgo *(Kale)*, 7- Sant' Angelo Şatosu, 8- Galere *(Kadırga)* Limanı, 9- Sant Michele Burcu, 10- La Sangle Adası, 11- Gran Porto.

Málta ostroma 1565-ben

/az ábra forrása: Turan 1970, lapsz. nélkül/

halálát.[377] Ugyancsak szót sem ejt az ostrom tervének hibáiról,[378] az utánpótlás nehézségei miatt a török táborban bekövetkezett muníció- és élelmiszerhiányról, valamint ennek katasztrofális következményeiről – a betegek növekvő számban haltak éhen –, valamint a súlyos veszteségekről. Csak Saint Elmo bekerítése 7 000 fő elvesztésébe került,[379] míg az egész vállalkozás minden bizonnyal még komolyabb áldozatokat követelt.[380] A hadművelet egésze éppen az említett szervezési hibák miatt húzódott őszig. A törökök sikertelenségének másik fontos kiváltó oka a védő johannita lovagok jólinformáltsága volt. Parisot de la Valletta nagymester már a török flottának Isztanbulból történő elindulása előtt segítséget kért IV. Pius pápától (1559–1565) és a szicíliai spanyol helytartótól, Don Garcia di Toledotól. S valóban, mind az ostrom megkezdése előtt, mind azután érkezett segítség a védőkhöz – utoljára szeptember 7-én szállt partra egy Szicíliából érkező, 300 hajóból és 8 300 katonából álló flotta,[381] amely aztán egyben az ostrom végét is jelentette. A török flotta 1565. szeptember 11-én útnak indult visszafelé.[382] Maga I. Szulejmán szultán is elégedetlen volt a hadjárat lefolyásával. Egy tudósítás szerint úgy rendelkezett, hogy a flotta csak a sötétedés leszállta után, éjszaka futhat be az isztambuli kikötőbe.[383]

A chiosi hadjárat

A chiosi hadjárattal a szakirodalom meglehetősen mostohán bánik. Gyakorlatilag egyetlen komolyabb tanulmányt szenteltek eseményeinek – így én is minden esetben ezen cikk eredményeire utalok.[384]

---

377 Minderről ld. Turan 1970, 88.

378 Részleteiről ld. Turan 1970, 91–96

379 Zabarella 1902, 333, id. Turan 1970, 105, lábj. 3.

380 Turan 1970, 105, 20 000 halottról beszél. Ez azonban aligha valószínű, mert ez a sereg közel kétharmadának elvesztését jelentette volna.

381 A forrás itt is Pietro, vö. Turan 1970, 102.

382 Turan 1970, 102.

383 Danişmend 1948, II, p. 340.

384 Turan 1966

Chios szigete 1261-től volt génuai kézen – mint a Zaccaria család hűbérbirtoka – s 1415-től továbbra is a génuaiak tulajdonaként az oszmán-törököknek fizetett adót. Az 1565-ös máltai hadjárat idején a chiosiak a Szent János lovagrend oldalán álltak. Egy 1566. március 28-án kelt parancs arról beszél, hogy a Maona – Chios génuai kormányzata – már a harmadik évben nem fizet adót.[385] 1565. április 3-án a késlekedés okát tudakolják, s a chiosi podestát, a már említett Vincenzo Giustinianit az adó kifizetésére szólítják fel.[386] Loqmân szerint a chiosi hadjárat egyedüli kiváltó oka az volt, hogy a podesta[387] – azaz, mint más forrásokból név szerint is ismerjük, Vincenzo Guistiniani – már két éve nem fizette be[388] a szultánnak járó évi 10 000 filori adót,[389] amelyre Chios kötelezve volt.[390] Először két csaust küldtek az adó behajtására. Költőnk a következő szavakat adja Guistiniani szájába:

„A két évi adó beszolgáltatása kétségkívül
nehéz dolog lesz ebben az országban,
Különösen, hogy a kapudántól minden évben
száz baj szakad erre az országra.
Erre az országra, amelybe a salamoni fenségű [uralkodó] hadserege
évente kétszer jön.
Miként lehet onnan betakarítani a termést?
Elpusztul a termény, mert felélik és elhordják."[391]

Mindazonáltal „szolgálatkésznek és készségesnek mutatkozott, hogy az admirális azt jelentse a szultánnak, rövidesen beszedi az adót."[392] A

[385] id. Turan 1966.
[386] Mühimme, VI. n. 963, id. Turan 1966.
[387] Podesta (< latin *potestas* 'hatalom'): 1160-tól kezdve a középkori olasz kommuna legmagasabb tisztségviselője. A podesta 6 vagy 12 hónapig volt hivatalban, s ezalatt személyében egyesült a törvényhozói, bírói és végrehajtó (rendőri) hatalom. Elnökölt a kommuna tanácskozásain, képviselte a közösséget a külföldi hatalmakkal folytatott tárgyalások során. Háború idején gyakran ő vezette a hadsereget is (vö. Bowsky 1981, p. 24).
[388] *Kiegészítés* 31a/6–7
[389] *Kiegészítés*, 33b/21
[390] Fennmaradt egy Piyâle pasának írt szultáni parancs, amelyből ez világosan kiderül. Kiad. Turan 1966.
[391] *Kiegészítés*, 31a/17–20.
[392] *i.m.* 31a/28–29.

követek azonban átláttak a „cselvetésen", s ennek megfelelően küldtek üzenetet Isztambulba – erre persze ott elhatározták a hadjáratot.

Piyâle pasa kapudán több mint 300 hajóval indult útnak.[393] A megadott szám valószínűleg erős túlzás. Kâtib Çelebi azt írja, hogy Piyâle pasa 1566. március 26-án indult el 70 gálya élén Isztambulból.[394] Carlo Hopf megállapítása szerint 80 gálya érkezett Chiosra.[395] A 10 gálya valahol útközben csatlakozott.[396] Ez az adat jóval meggyőzőbbnek látszik, mint Loqmâné, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a jelentéktelen chiosi adóbehajtásnál jóval nagyobb szabású máltai hadjáraton kétszázegynéhány hajó vett részt.[397] Az útvonal Beşikkaya, a Yedikule, Gallipoli és Çeşme volt.

A podesta futárt küldött a çeşmei táborhelyre, kérve, hogy írják meg a szultánnak a helyzetet.[398] Piyâle válaszában azt írta, hogy nem hódítani, hanem az adó beszedése céljából jött.[399] A podesta válaszában megismételte a nehézségeket. Piyâle erre partra szállt Bandalderamban, ahol a podesta vendégül látta őket. A szultán két követe a helyszínen tájékoztatta a kapudánt, aki ezután megsürgette az adó kifizetését. A podesta 20 főből álló küldöttséget menesztett,[400] s könnyítést kért a 10 000 filori évi adó fizetésében.[401] Piyâle pasa magától a podestától kívánta hallani az eseményeket,[402] aki személyesen jelent meg a kapudán pasa hajóján, ahol elfogták, s a várost elfoglalták. A podestát kíséretével együtt Kaffára küldték, ahol megfojtották őket.[403]

A hajóhad Loqmân és Kâtib Çelebi egybehangzó álláspontja szerint Çeşme kikötőjében horgonyzott le, s ide látogatott el a chiosi küldöttség is. A két forrás nyilvánvalóan független egymástól, mivel több

393 *i.m.* 31b/6.
394 Çelebî 1329, 81.
395 Hopf 1882, 58 – id. Turan 1966.
396 Turan 1966.
397 Ld. részletesebben a fordítás megfelelő részénél.
398 *i.m.* 32a/14.
399 *i.m.* 32a/27–28.
400 *i.m.* 33b/18
401 *i.m.* 33b/21
402 *i.m.* 33b/25–30
403 *i.m.* 35a/3

lényeges adat eltér. A Turan említett cikke előtti szakirodalom egyértelműen meg volt győződve a çeşmei állomáshelyről,[404] míg Turan minden közelebbi utalás nélkül arra hivatkozik, hogy az olaszországi könyvtárakban végzett munkája során talált források és tanulmányok átnézése után arra a következtetésre jutott, hogy a helyszín nem a szigettel szemben, Anatóliában fekvő Çeşme, hanem a keleti oldalán található Passaggio (Geçit) volt.[405] Véleményem szerint arról aligha lehet szó, hogy valamennyi esemény Çeşme helyett Passaggion játszódott volna – ehhez túlságosan egybehangzóak a török források állításai –, legfeljebb a történtek egy része folyhatott le ott. Turan szerint a Piyâle vezette török hajóhad 1566. április 14-én horgonyzott le Passagion, s a kapudán követelte a 413 644 akcse tartozást a podestától az elmaradt 3 évi 30 000 arany (filori) fejében. A tárgyalások végén Piyâle pasa Vincenzo Guistinianit 12 társával együtt a hajóra csalta,[406] ahol láncra verette őket. A várost és a várat a törökök elfoglalták. Chios a szigetvilág (Cezâ'ir-i Bahr-i Sefid) vilajet egyik szandzsákja lett, melynek szandzsákbégjévé Gazanfer bejt nevezik ki. A be nem fizetett adó fejében a 10–12 év közötti fiúgyermekeket Ibrahim pasa szerájába szállították, míg a podestát és kíséretét (*privati*) Kaffára vitték.[407]

A szigetvári hadjárat[408]

A szigetvári hadjáratról és a vár 1566-os ostromáról jókora forrásbázis és tekintélyes mennyiségű szakirodalom áll rendelkezésünkre. A magyarországi levéltári források zöme megtalálható a *Zrínyi Miklós szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*ban.[409] A három leg-

[404] vö. Uzunçarşılı 1951, 6–8.
[405] Turan 1966.
[406] ld. az olasz forrásokat Hopf 1882, 58.
[407] v.ö. a 973 şevvâl 10/1566. április 30-i parancsot, B. A. Mühimme, V, n. 1538, 559; a szöveget kiadta Turan 1966, V.; továbbá Danişmend 1948, II, 340.
[408] *Kiegészítés* 35a – 122a, néhány megszakítással.
[409] Barabás 1898–1899.

fontosabb nyugati krónika Cserenkó Ferenc,[410] valamint Istvánffy Miklós[411] és Forgács Ferenc[412] munkája. Feltétlenül figyelembe kell venni az 1566-os év harci cselekményeit tárgyaló, az Erfurtban 1567-ben összegyűlt német birodalmi fejedelmek részére készített, teljes egészében fennmaradt német nyelvű hadijelentés adatait is.[413] A tudósítás, annak ellenére, hogy régesrég ki van adva, a magyar nyelvű szakirodalomban

[410] Cserenkó Ferenc, eredeti horvát nevén Ferenac Črnko, Zrínyi Miklós kamarása volt, aki a vár elestekor a törökök fogságába esett. Szabadulása után horvátul, azaz anyanyelvén írta meg az ostrom történetét, amely hosszú időn keresztül lappangott, s csak 1911-ben került elő (első kiadása F. Kidrič, „Oblega Sigeta v sodobnem hrvaškem opisu", Časopis za zgodovino in narodopisja (Maribor) 9 (1912), pp. 42–97, második, javított olvasatokkal St. Ivšic, „Posjedanje i osvojenje Sigeta u glagoljskom prijepisu hrvatskog opisa", Starine Jugoslavenske Akademija (Zagreb) 36 (1918) pp. 390–429; magyar fordítását ld. Ruzsás-Angyal 1971. Minden esetben erre az utóbbira utalok.) A történeti szakirodalom így 1568 óta annak Budina Sámuel által készített latin fordítását használja, így minden esetben idézem azt is. A mű első kiadása *Historia Sigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi, quod a Solymanno Turcarum imperatore nuper captum Christianisque ereptum est, ex Croatico sermone in Latinum conversa, per M. Samuelem Budinam Labacensem* címmel jelent meg, Viennae, 1568; én a mű 1765-ös kiadását használtam, ld. Budina 1765. Budina megemlíti, hogy az otromot többen is leírták, de a leghívebben a szemtanú, Cserenkó. A mű lefordítására Hans Khisl von Kaltenbruntól, a horvát végvidék akkori alkapitányától kapta a megbízást, akinek célja a belső ausztriai rendek meggyőzése volt, hogy minél bőkezűbben járuljanak hozzá a szlavón védelmi vonal kiépítéséhez (ez magyarázza Budina fordításának címében az „egész Szlavónia legerősebb védőbástyája" kifejezést – Cserenkó eredetijének címe sincs). Budina latin szövege általában pontosan igyekszik visszaadni a horvát eredetit. Stílusát elgánsabbá teszi, az eredeti szövegben előforduló, a szélesebb nagyközönség által kevésbé ismert, a határvidékre szorítkozó török szavakat lefordítja. Ugyanakkor azonban stiláris okokból egész mondatokat hagy el, a helyneveket szlávosítja, latinosítja, az ismételt átírások révén olykor teljesen felismerhetetlenné teszi. Ugyanígy jár el a személynevekkel is! Bizonyos kiegészítések beszúrásával, s annak révén, hogy a beszámolót nem zárja le a kirohanással, illetve a vár puskapor-készletének felrobbantásával, fordítása az említett kihagyások ellenére terjedelmesebb, mint a horvát eredeti (ld. Ruzsás-Angyal 1971, pp. 59–62).

[411] Ld. Istvánffy 1962. Támaszkodik Cserenkóra, de az események leírását saját emlékeivel egészíti ki. Az ostromról többet tud, mint Forgách. Vö. Waczulik 1966, p. 298.

[412] Forgách Ferenc két változatban írta meg a vár elfoglalásának történetét. A rövidebb: *Ghimesi Forgács Ferenc: Magyar Históriája.* Közli: Majer Fidél, Pest 1866. (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores) A latin szöveg nem mindenütt a legkifogástalanabb. A szöveg első kiadására (Horányi 1788) ugyanez áll. A hosszabb változatot ld. *De Sigetho Hungariae propugnaculo...Ab...Emerico Forgach collectum opera Petri Albani Nivetomontij.* Witebergae 1587. A két leírás között lényegében két epizódnyi betoldás a különbség, vö. Waczulik 1966, p. 295. Magyar fordítását ld. *Humanista történetírók.*

[413] Ld. *Bericht 1567.*

teljesen ismeretlen. Bizonyos önálló értékkel rendelkezik néhány korabeli német újság ide vonatkozó beszámolója,[414] és a közelebbről meghatározhatatlan, elveszett német jelentés(eke)t alapul vevő olasz Bizari elbeszélése.[415] A többi szerző ide vonatkozó részletének önálló forrásértéke nincs. A török források jó része ki sincs adva.[416] Legfontosabb levéltári anyag a meglévő, az 1565. július 29. és 1566. június 21. közötti időszakra vonatkozó *mühimme defterleri*.[417] A hadjárat vezetése az Isztambulból történő elindulástól a sereg megérkezéséig a Drávához végigkísérhető a meglévő szultáni tanácsi jegyzőkönyvekben fennmaradt kiadott utasítások alapján.[418] Fennmaradt az 1566. évi hadjárat török nyelvű fetḥnâméja is.[419] A krónikák közöl két szemtanú munkája emelendő ki. Az egyik Selâniki,[420] a másik Ferîdûn. Az utóbbiról már esett szó –

[414] Waczulik 1937 passim, Waczulik 1966, pp. 288–289.

[415] A mű eredeti cime *Historia ... Della guerra fatta in Ungheria dall' inuittissimo Imperatore de Christiani contra quelle de Turchi. Con la Narratione di tutte quelle cose che sono auuenute in Europa dall' anno 1564, insino all' anno 1568. Lyon 1569* volt. A latin nyelvű kiadás cime *Pannonicvm bellvm Svb Maximiliano II. Rom. et Solymanno Tvrcarvm Imperatoribvs gestvm; cvmque Arcis Sigethi expugnatione, iampridem magna cura et studio descriptum, ... Vna cvm Epitome illarum rerum, quae in Europa insigniores gestae sunt, et praesertim de Belgarum motibus, ab anno LXIIII usque ad LXXIII.* ... Basileae MDLXXIII, és annyiban különbözik az előzőtől, hogy a szerző immáron már nem Stuart Mária, hanem Erzsébet híve, s a munkát Keresztély thüringiai őrgrófnak, Erős Ágost szász választófejedelem fiának ajánlja.

[416] Levend 1956 pp. 58–63 hét ide vonatkozó kéziratos, illetve csak a címéből ismert elveszett művet említ: ʿÂṣık Çelebî elveszett *Sigetvârnâméjá*t, Istanbullu Seyfî szintén elveszett *Sigetvâr fetḥnâmesi*jét, Ferîdûn bég már többször említett *Nüzhet*jét, Merâhî *Fetḥnâme-i sefer-i Sigetvâr*ját, Âgehî Manṣûr Çelebî *Fetḥnâme-i ḳal'a-i Sigetvâr*ját, egy *Heft dâs tân* című művet, valamint a híres Muṣṭfâ ʿAlî *Heft meclis*ét. (Az utóbbi 989/1591 után készült, Isztambulban [Der-i Saʿâdet 1316/1898–1899] kiadott munka Szigetvár elfoglalását, a szultán halálának részletes leírását valamint II. Szelim trónra kerülését beszéli el. A mű Muṣliḥ el-Dîn sejk javaslatára, az ő vezetése alatt készült, s a sejk Sokollu Meḥmednek ajánlotta. A bemutatás után ʿAlî komolyabb elismerést várt, ehelyett azonban a számára büntetéssel felérő boszniai határon kapott hivatalt 60 000 akcsés ziámet-birtok jövedelmével, kénytelen volt nyolc éven keresztül ott szolgálni [vö. Tietze 1982, török szöveg p. 199, angol fordítása pp. 72–73].)

[417] A forrásanyagot használta Káldy-Nagy 1974, 1980, 1986. Az utóbbiban a legrészletesebb utalások.

[418] Káldy-Nagy 1980, p. 355.

[419] Kiad. Fekete 1926. Reprint: Fekete 1993, pp. 180–198.

[420] Selâniki művét a korábbi szakirodalom mint a 1563–1599 közötti események nagybecsű forrását értékelte, s a szigetvári hadjáratra vonatkozó feljegyzéseket a hadjáraton részt vevő szemtanú feltétlenül hiteles beszámolójaként kezelte (Babinger 1927 vonatkozó részei). Ma

Loqmân az ő elbeszélésének nyomán halad. A *Sigetvâr-nâme*-irodalomból[421] kiemelhető egykorú történeti munka ᶜÂşıḳ Meḥmed Çelebî *Sigetvârnâméja*,[422] Âgehî Manşûr Çelebî *Feṯḥnâme-i ḳalᶜa-i Sigetvâr*ja,[423] Baykuş-zâde *Nüzhet ül-aḫbâr fî icmâl-i sefer-i Sigetvâr*ja, valamint Şeyfullâh Defterdâr *Sigetvâr* című műve. Valamennyi kiadatlan. A jól ismert, de későbbi Peçevî[424] és Evliyâ Çelebî[425] olykor szintén tartalmaz értékes részleteket. Szigetvár ostromát a rendelkezésére álló források alapján a hadtörténész szemével Bende Lajos írta le.[426] A tágabb összefüggésekről európai nézőpontból ld. Sinkovics István összefoglalását Szulejmán utolsó hadjáratáról,[427] illetve általában a *Szigetvári Emlékkönyv*et,[428] az Oszmán Birodalom oldaláról pedig Káldy-Nagy Gyula két munkáját.[429]

Szulejmán 1562-ben 8 évi időtartamra békét kötött a Habsburg uralkodóval, Ferdinánddal. 1564-ben a császár meghalt, azonban fia és utóda, Miksa kérésére I. Szulejmán szultán hozzájárult a béke meghosszabbításához. A békés viszony fenntartásához Miksának elemi érdeke fűződött, mivel abban reménykedett, hogy így szabad kezet kaphat abban a küzdelemben, amit János Zsigmonddal a Tiszántúl megszerzése

---

azonban inkább úgy tűnik, hogy vezetett ugyan naplót a hadjárat során, azonban ezt rendszertelen módon tette, és az eseményeknek legalább egy részét utólag vezette bele – ez lehet az oka az időpontokat, neveket illető tévedéseinek. Kronológiai pontatlansága Loqmânnal összevetve a Szigetvárra vonatkozó részben két ízben is kitűnik: az egyik a hadjáratra való elindulás dátuma, a másik a szultán halálának időpontja (ld. alább). Mindkét esetben a dátum rossz, a naptári nap pedig jó, ami világosan az utólagos – nem is kis idő múlva történő –, emlékezetből való feljegyzésre utal. Ily módon jelenlegi értékelése szerint használható történeti forrás ugyan, de konkrét esetben adatait mindig ki kell egészíteni a levéltári források adataival (Káldy-Nagy 1986, p. 177). A mű új kiadását ld. Selâniki 1989. A vonatkozó részek magyar fordítását ld. Thúry 1891, pp. 60–70 és pp. 208–225.

421 A vegyes értékű, alig ismert *Sigetvârnâme*-irodalomról ld. Yuraydın 1952.

422 Gökbilgin (in: Ruzsás 1966) állítólag használta a művet. Levend 1956 p. 63. szerint nincs meg (*"eser meydanda yoktur"*).

423 Két kéziratáról ld. Levend 1956, p. 60.

424 Magyar fordítását ld. *Török történetírók* III.

425 *Siyâhatnâmesi*, I–IX, Istanbul 1896–1935. Magyar fordítását ld. Karácson 1904.

426 Ld. Bende 1966.

427 Sinkovics 1985.

428 Ld. Ruzsás 1966.

429 Káldy-Nagy 1974 és 1980.

érdekében folytatott. A szultán azonban mindig aggodalmaskodni kezdett, amikor a Habsburgok egyesíteni kívánták Magyarországot és Erdélyt, vagy Erdély rovására akartak terjeszkedni. Ezért adta ki a hadbavonulásra szólító parancsot.[430]

A külső okok mellett mindenképpen szerepet játszhattak a szultán személyiségében végbement, viselkedését tekintélyes mértékben átformáló, korábban említett változások is: a hetvenedik életévét betöltött, nagybetegen útnak induló Szulejmán viselkedésére ésszerű magyarázat, hogy a vallás értékei felé fordult uralkodó azt tartotta magához méltónak, ha harc közben, ellenséges területen leheli ki a lelkét, miként arról a kortárs híradás tájékoztat.[431]

Hogy tulajdonképpen mi volt Szulejmán távlati célja az 1566-os hadjárattal, az még ma sem világos teljesen. Forgách Ferenc szerint „három évre tervezett hadjáratot indított, hogy Sziget megvívása után Bécset ... hatalma alá kényszerítse."[432] Mehmed Zâim 1577–1578-ban szintén azt írta, hogy Szulejmán végső célja ez alkalommal is a Habs-

---

[430] Lásd például az 1566. évi hadjárat török nyelvű fetḥnâméját: „Beč régebbi királya az elhunyt Ferenduš király úgy a saját, mint raʿâjâi és berâjâi nyugalmának, továbbá országának és vilâjetjének a mohamedánok ellenében való megmentésén gondolkodott s miután elhunyt atyámtól, Sülejmân szultán és khán őfelségétől – szálljon rá az ima és az áldás – kegyelmet kért és adóját évről évre megfizette, (atyám) felséges idejében jó időn át úgy ő maga, mint országa és vilâjetje nyugalomban élt. Ennek dacára fia, a szerencsétlen Masimiliân nem tudván nyugodtan maradni, néhány esztelen és rövidlátó egyén bíztatására a békének és nyugalomnak atyjától felépített épületét lerombolván, a király fia [János Zsigmond] országába nyomult s mivel a jólvédett birodalomunk határán álló, Gyula és Szigetvár nevű váraiban a zavargókat nem tudta megfékezni és egész sor csete-patét és háborúságot idézett elő, elhunyt atyám, Sülejmân szultán khán – világítsa meg Isten a sírját – vezír szolgáim közül a kegyes vezírt, a dicső müşîrt, Pertâv pasa vezíremet – Isten nyújtsa méltóságát hosszúra – hadsereggel Gyula vidékére rendelte, a tenger védelmére szintén kellő számú szultáni hajóhadat küldött, őfelsége pedig személyesen Szigetvár vára ellen indult." (Fekete 1926, pp. 148–149)

[431] „Így vállalkozott, bárha szükségből, utolsó hadjáratára, a szigetire, hogy lelkét – amint vallásuk előírja – ellenséges földön, harcra gerjedve lehelje ki." (Forgách Ferenc in: *Humanista történetírók* 1977, p. 726.) A citátum közvetlen folytatása annak az idézetnek, amelyet a szultán személyében végbement változások bizonyítására korábban, a *şehnâmeci*ket tárgyaló fejezet elején hoztam. Ennek tükrében egyáltalán nem biztos, hogy puszta közhelyként kell értelmeznünk Mehmed Zâʿim szavait: „... a padišâh őfelsége azt mondva, hogy élete vége felé jár, feltámadt szívében a szent harc vágya" (Thúry 1896 [Török történetírók II], p. 384); bármennyire gyakori közhelyként hangozzék is el mohamedán irodalomban, nem lehetetlen, hogy a szultán tényleg úgy gondolta.

[432] Forgách 1982, p. 299.

burg főváros elfoglalása volt.[433] Miksa császár a „felderítők több helyről származó egyértelmű jelentése szerint" úgy tudta, hogy „a török császár Szigetet elfoglalása után most már őellene vonul."[434] Ugyanígy ír az 1567-es jelentés[435] és Loqmân is.[436] Pontosan az erről, illetve a török sereg 100–150 000 fős létszámáról szóló beszámolók alapján döntött úgy Miksa Győrnél várakozó serege, hogy nem kísérli meg Szigetvár felmentését.[437] A döntéshozatal idején ők nem tudhatták, hogy az utóbbi híresztelés valótlan – ami pedig az előbbi igazságtartamát illeti, az még ma is vita tárgyát képezi. (A meghozott döntést a magyar történeti szakirodalom mindmáig a Habsburg uralkodó hibájául rója fel.)

Annyi bizonyos, hogy költőnk bármily részletességgel fejtegesse is a hadjáratot kiváltó okokat, végső soron érthető okból nem szól egy nagyon fontos szubjektiv előzményről: a meggyengült pozícióban lévő szultánra nehezedő bizonyítási kényszerről, ami egyáltalán nem elhanyagolható szerepet játszott az expedíció megindításában. Voltaképp a katonai réteg, és bizonyos alattvalói körök elégedetlensége űzte a hadjáratra; meg kívánta mutatni, hogy igenis, még él a hitharcos szultán. Loqmân részletesen beszámol a szigetvári hadjárat előzményeiről, az azt kiváltó eseményekről. Semiz Ali pasa nagyvezír halála után Sokollu Meḥmed pasa került a posztra,[438] aki Loqmân elbeszélése szerint haragosan kérdőre vonta a kinevezéséhez gratuláló portai osztrák követeket azzal, hogy elődje idején Ausztria megszegte a szultánnal kötött szerződést:[439]

1. Rátámadtak Erdélyre[440]
2. Harcoltak Buda környékén[441]

---

433 Ld. Thúry 1896, II, p. 384.
434 Forgách 1982, p. 283.
435 Bericht 1567, p. 95.
436 *Kiegészítés* 111b/20–21.
437 „Vnnd aber khein mittel noch weg gewesenn. dennselbenn wider so grosse macht des Veindts vngelegenheit halbenn des weittenn wegs. Hilf zu erzeigen." *Bericht 1567,* p. 93. Vö. Wagner 1966 is.
438 1565. június 28, ld. Danişmend 1948, II., pp. 428–429.
439 *Kiegészítés* 35b/2
440 *i.m.* 35b/3–7
441 *i.m.* 35b/8–9

3. A szigetváriak a törökök közül sokakat megöltek és foglyul ejtettek[442]

4. Üzenetet küldtek Máltára, Chiosra és Ciprusra, hogy nekik ajándékot kell adni, nem pedig harácsot fizetni a szultán részére.[443]

A nagyvezír a fentiek beszüntetésére hív fel, ellenkező esetben hadjáratot helyez kilátásba. A követek védekezése – egy Ali nagyvezírsége idején íródott szerződést mutatnak fel, amely az „első szerződéssel ellenkező volt"[444] – teljességgel hiábavaló.

A szultán a szigetvári hadjárat megindítását határozza el, s azonnal intézkedik. Először levelet irat a nagyvezírrel a „király"-nak, amelyben ezúttal még részletesebben felsorolja a fenti kifogásokat:[445]

1. A császár Erdélyben zűrzavart szít[446]
2. Budán „összezavarja a dolgokat"[447]
3. A szigetváriak a törököket támadják[448]
4. A császár üzenetet küld Máltára, Chiosra és Ciprusra[449]
5. A császár török foglyokat ejt, de letagadja[450]
6. Megszegte az elődjével kötött szerződést, és a harácsot ajándék címén juttatja el a szultánnak.[451]

Ha a császár nem engedelmeskedik, háború lesz, ígéri. A felháborodott szultán levelét a kor szokásaival ellenkező módon nem a csaus viszi Bécsbe, „hogy ne adjanak tiszteletet a bécsieknek".[452] Még a császár

---

442 *i.m.* 35b/10
443 *i.m.* 35b/11–12
444 *i.m.* 35b/21
445 A levelet Loqmân szerint ld. *i.m.* 36a/11 – 36b/22
446 *i.m.* 36b/6
447 *i.m.* 36b/7
448 *i.m.* 36b/7
449 *i.m.* 36b/8
450 *i.m.* 36b/9
451 *i.m.* 36b/10
452 *i.m.* 36b/25

válaszának megérkezése előtt szétküldték a tartományokba a hadjárat előkészítését célzó parancsot:[453]

„Annak a hitetlennek a sok cselszövése miatt
hadjáratot határozott el Rúm szultánja".[454]
„Azelőtt, hogy a válasza megérkezik hozzánk,
rendezzük el a hitharc útját."[455]
„Azután a kádikhoz parancsok mentek
a szultántól az élelmiszerek összegyűjtésével kapcsolatban."[456]

Futár ment a felvonuló sereg állomáshelyeinek előkészítésére, egy másik pedig a rendkívüli hadiadó beszedésének céljából.[457] Előkészítették és kiutalták a csapatok fegyverzetét és a felszerelést.[458]

Az előkészületek kellős közepén érkezett meg a császár válasza,[459] amelyben Miksa megígéri, hogy fizet, de változatlanul nem harács, hanem ajándék címén – aminek a jelentősége az, hogy nem hajlandó elismerni alárendeltségét a török szultánnak. Harácsot, azaz adót vazallus köteles fizetni, ajándékot egyenrangú uralkodó ad:

„Ajándék formájában adom neked állandóan a harácsot,
a cél a [kész]pénz, mit számít, hogy ajándék vagy adó."[460]

A Buda környéki harcokról és a szigetváriak rajtaütéseiről azt írja, hogy ő azokról nem tud, s jelenleg különben sincs ereje azokat elfojtani.[461]

Loqmân a hadjáratot kiváltó okok közül hangsúlyozza azt, hogy a császár az évi adót ajándék címén juttatja el a szultánnak. Szulejmánnak azonban nem ajándék, hanem harács jár, két okból is: egyrészt, mert – mint említettük – a császárt erre szerződés kötelezi, amelyet meg-

453 Az előkészületekről ld. Káldy-Nagy 1974, 212.
454 *Kiegészítés* 36b/30
455 *i.m.* 37a/2
456 *i.m.*37a/21
457 *i.m.* 37a/25
458 *i.m.* 37b/2–11
459 *i.m.* 37b/2 – 38a/7
460 *i.m.* 38a/3
461 *i.m.* 38a/5–8

szegett,[462] másrészt pedig, mert a császár a szultán adófizetője,[463] mivel a Habsburg uralkodó a római császár alattvalói közül való,[464] Isztambult (Bizáncot) pedig a szultán „erőszakkal megszerezte a hős római császártól".[465] Mindezekről egészen más összefüggésben alább még részletesen lesz szó.

A hadjáratot megelőzően a szultán az Oszmán-dinasztia régi szokásához híven elzarándokolt a Próféta egykori zászlótartójának, Abu Ayyub Ansârînak Isztambul falainál található sírjához, ahol fohászt mondott a hadjárat sikeréért.[466]

A Gyula ostromára küldött Pertev pasa elindulása után[467] április 29-én[468] útnak indul a nagybeteg szultán is,[469] aki a második állomáshelytől kocsin utazott.[470]

---

462 *i.m.* 36b/10

463 *i.m.* 36b/2

464 *i.m.* 36a/28

465 *i.m.* 36a/27

466 *i.m.* 38b – 40b

467 A szultánnak Temesvár beglerbégjéhez írott levele szerint a janicsárok száma, akiknek élén Pertev pasát Temesvár felé küldte, 1500 fő volt (Mühimme defterleri, No. 5, p. 521, id. Káldy-Nagy 1986, p. 173, lábj. 10). Peçevî szerint Pertev pasát I. Szulejmán április 27-én és 2000 janicsárral küldte előre (*Târîh-i Peçevî*, Istanbul 1283, I., p. 413, id. Káldy-Nagy 1986, p. 173, vö. uo. lábj. 11). Selâniki 1566 március 21-ről és 2000 janicsárról tud – Káldy-Nagy az utóbbi dátumot elfogadhatónak tartja (i.m. p. 173), azonban a katonák létszámának kérdésében a Möhimme defterleri adatát (1500 janicsár) tartja elfogadhatónak (uo.).

A kérdést jócskán megbonyolítja, hogy Loqmân szerint Pertev pasa serege 3000 janicsárból, 31 000 szpáhiból és 50 harci szekérből (*'arâba*) állt (*Kiegészítés* 41a/10–12), illetve az a tény, hogy ezzel az adatával nem áll egyedül. Miksa táborában augusztusban úgy tudták, hogy Gyulát 30 000 török fogta ostrom alá (Barabás 1899, II, pp. 41–42, 47). Zrínyi *Szigeti Veszedelm*ében is 32 000 főről és 40 ágyúról van szó (54. vers, id. Scherer 1938, p 211). Így arról lehet szó, hogy az ostromló sereg jó részét Pertev pasa nem közvetlenül Isztambulból vitte magával, hanem menet közben csatlakoztak hozzá.

Kerecsényi 1566 augusztus 31-án írta alá a vár feladására vonatkozó szerződést, s szeptember 2-án vonult ki. Az ostromról ld. Káldy-Nagy 1982, pp. 5–7 (a Mühimme defterleri adatai alapján).

468 *i.m.* 45a/9–10. A dátum helyes. A már hivatkozott 1567-es jelentés szerint is április 29 (Bericht 1567, p. 89). Ezzel egybehangzó a két isztambuli császári követ jelentése (id. Káldy-Nagy 1982, p. 5, jegyzet 3), valamint Mühimme defterleri is (uo.). A török krónikások véleménye is egybehangzó e kérdésben, kivéve éppen Selânikit (vö. Danişmend 1948, II, p. 340). Tévedése e helyt nyilvánvaló (vö. Káldy-Nagy 1986, p. 173.) Selâniki a napot helyesen írja (hétfő), de időpontként a valóságosnál két nappal későbbi dátumot jegyez fel. A *Magyarország történeti kronológiája* tévesen május 1-ről tud (Benda 1982, p. 396).

A *Kiegészítés* ezt követő részében – tehát a Ferîdûn-féle *Nüzhet ül-aḫbâr*on alapuló szövegben – egy muszlim kronológiai problémával szembesülünk. A dátumokat 622 július 16-i hidzsra-kezdettel átszámolva ugyanis a keresztény forrásokhoz képest következetesen egy napos eltolódás figyelhető meg. A „többlet" úgy oldható fel, ha figyelembe vesszük, hogy a mohamedán irodalomban általában ritkábban, de a török történetíróknál meglehetősen gyakran, előfordul az is, hogy, a hidzsra szerinti évszámítást nem 622. július 16-án pénteken, hanem az előző nappal, július 15-e csütörtökkel elkezdik,[471] amikor minden dátumból értelemszerűen egyet le kell vonni. Az ilyen kronológia csak a gyakorlatból állapítható meg – esetünkben ez a helyzet. Így fel kell tennünk, hogy a sereg 1566 április 29-i indulásáról Loqmân nem Ferîdûn bég könyvéből tájékozódott. Könnyen meglehet, hogy mint hivatalos *şehnâmeci* az eseménynek maga is szemtanúja volt, és saját jegyzeteit vette itt elő. A kétféle kronológia a művet két, forrása tekintetében egymástól világosan elkülöníthető részre osztja, ahol is a Ferîdûn bégre épülő rész élesen különválik a többitől – valószínűleg a Loqmân saját feljegyzésein alapuló epizódoktól. A kronogrammot, amely Loqmân saját dátumozása,[472] július 16-i évkezdettel kell átszámítani.

Pertev pasa elindulásának ábrázolását követi a szultáni sereg itinerániumának részletes leírása Isztambultól Edirnén, Plovdivon, Szófián át Belgrádba.[473] Az itinerárium láthatólag teljes – minden közbeeső állomás megnevezése szerepel benne, de ugyanakkor arról győz meg bennünket, hogy költőnk a számára ismeretlen események ábrázolásához írott forrást vett igénybe. Ez a tény az egyedüli magyarázata annak, hogy több balkáni, illetve magyarországi helynév tévesen van lejegyezve, illetve, mint a ritmus mutatja, a szerző eleve hibásan olvasta ki őket – így bizton állítható, hogy nem a másoló, Qazvini rendszeres elírásairól van szó. Ilyen téves olvasat *Aleksinaç* helyett Alkesence,[474] *Trupale* he-

---

[469] *i.m.* 43a ff.

[470] *i.m.* 45b ff.

[471] vö. Wüstenfeld-Mahler 1961, p. 7*

[472] *Kiegészítés* 121b/3, 8.

[473] *i.m.* 48a – 50b. A hadjárat török itinériuma megvan, vö. Káldy 1980, pp. 397–399; u.ő. 1986.

[474] *i.m.* 50b/13. A ritmus világosan mutatja, hogy a szó Aleksinac bulgáriai falu nevének romlott változata. A településről ld. Nehring 1983, p. 114; Zirojević 1987, p. 88.

lyett Qarbala,[475] *Vulkovâr* (azaz Vukovár) helyett Dulkovâr,[476] *Sikirica* helyett Sikirca,[477] *Yanova* helyett Yanve,[478] *Pozsega* helyett Boçga.[479] Az elírások, illetőleg félreolvasások az arab betűkhöz szokott szem számára nyilvánvalóak.

Mint a török forrásokban általában, János Zsigmond, Magyarország „választott királya", az erdélyi fejedelem (1559–1571) Loqmânnál is Istefân király néven szerepel. Ennek az oka az, hogy a még csecsemő fejedelmet apja, Szapolyai János halálakor (1540) Martinuzzi Fráter György István néven hirdette ki királyként. Ezt azonban az ifjú király később atyja, illetve nagyatyja tiszteletére hamarosan János Zsigmondra változtatta.[480] A magyar történetírók számára is jól ismert esemény János Zsigmond zimonyi hódolata I. Szulejmán szultán előtt.[481] Loqmân szerint Vukovárnál a díván úgy dönt, hogy Eger helyett Szigetvár lesz a hadjárat célja. A terv először Eger elfoglalása volt, amely a Pertev által ostromolt Gyulát védte.

„Talán Gyula Egerrel
szövetséget köt, [és] a fényes ügy megnehezedik."[482]

Arszlán pasa palotai kudarca következtében azonban attól lehetett tartani, hogy Budát is támadás éri, így annak biztosítása érdekében Szigetvár ellen indították a sereget.[483] Ennek némiképp ellentmondóan, Káldy-Nagy Gyula szerint[484] a szultán eredetileg is Szigetvár ellen kívánt

---

[475] *Kiegészítés* 50b/13

[476] *i.m.* 58a/1 Vukovár község az egykori Szerém vármegyében, a Duna és a Vuka folyó összefolyásánál. 1526 és 1687 között török kézen volt. A település neve egy 1608-as térképen Vualchouuar, vö. Zirojević 1976, 80. Adam Freiherrn zu Herbersteins 1608-as itinériumában Walkowar, a művet ld. Nehring kiadásában, Nehring 1983, p. 98. A név a törökben is Vulkovar, vö, Selâniki 1989, p. 22, 47.

[477] *Kiegészítés* 50b/14

[478] *i.m.* 81b/14 Borosjenő az egykori Zaránd vármegyében. A város előbb János Zsigmondé volt, majd 1565. szeptember 13-án Schwendi Lázár foglalta el.

[479] *Kiegészítés* 94a/1 Török neve Pocega és Pojega (azaz Pozsega) volt.

[480] vö. Merriman 1966, 262–263

[481] *Kiegészítés* 54a – 58a

[482] *i.m.* 58a/6

[483] *i.m.* 58b/9–10

[484] Káldy-Nagy 1974, p. 213; Káldy-Nagy 1980, pp. 327–328.

I. Szulejmán testőrsége átkel a Dráva hídján.
A szultán a parton várakozik.

/Kiegészítés 61/b/

vonulni – éppen azért küldte előre Pertev pasát a Tiszántúl elfoglalására, hogy közben ő maga Sziget ellen vonulhasson –, de Belgrádban tudomást szerzett arról, hogy a Dráva annyira megáradt, hogy nem lehet rajta hidat verni, így helyette Egert vette célba. A Dráva időközben bekövetkező lassú apadása következtében azonban mégiscsak az eredeti szándéka mellett maradt. Ezután következett a szultáni sereg átkelése Vukovárnál a Vukán,[485] és Eszéknél a Dráván.[486] A két esemény között Loqmân leírása alapján nem lehet világos különbséget tenni – szerzőnk mintha ugyanarról beszélne – annak ellenére, hogy mindkettő jelentős esemény lehetett. A Vukán Vukovárnál állandó hidat vertek, amely még fél évszázad múlva is állt, s amelyről 1608-as útleírásában Adam Freiherrn zu Herbersteins is megemlékezett: „... Vukovár... Itt ömlik a Vuka folyó a Dunába. Egy hosszú híd vezet keresztül rajta, amelyet Szulejmán szultán építtetett, amikor Szigetvár ostromára vonult."[487] Az Eszéknél a Dráván vert híd építéséről a források részletesen beszámolnak. Loqmân a híd építését 14 napra tette[488] – ez ellentmond Selânikinek, aki 17 napról beszél,[489] és Cserenkónak, aki 10 napról tud.[490] A híd 1566. július 19-re lett készen.[491]

Siklósnál – egészen pontosan Harsánynál[492] – érkezik meg Szulejmán táborába az 1566 tavaszán Palotánál saját szakállára sikertelenül próbálkozó, sőt még Veszprémet és Tatát is a kezéből kiengedő, s most a szultán kegyelmében reménykedő Arszlán budai pasa.[493] A szultán nem

---

485 *i.m.* 58a ff, 59b/1

486 *i.m.* 60b ff

487 Kiad. Nehring 1983, p. 98.

488 *Kiegészítés* 60b/29

489 Selâniki 1989, p. 23.

490 Ld. Ruzsás-Angyal 1971, p. 64. A híd hossza Cserenkó szerint egy mérföldre terjedt ki a szénakaszálók, mocsarak és patakok fölött (uo), azaz átívelt az egész ártér felett.

491 u.o. (974 muḥarram 1)

492 Káldy-Nagy 1974, p. 214.

493 Arszlán 1537-től pozsegai, később székesfehérvári, majd szendrői bég, 1565 májusától budai pasa. Személyéről Istvánffy véleménye sem volt túlontúl hízelgő. Az események előzményeiről Istvánffy a következőket írja: „Arszlán, aki a mieinknek okozott eszéki és budai vereségről híressé lett Jahiogli Mehmednek a fia, akkor budai pasa ... jelentette a szultánnak, hogy a császárnak sehol nincs felkészült serege, semmi tudomása nincs Miksának a szultán jöveteléről, s ha most gyorsan jön, bármerre fordítja fegyverét, a háborúval nem csak Magyarországot hajthatja uralma alá, de Bécset is elfoglalhatja; minden nyílt és tiszta lesz. De Arszlán sem

is engedte maga elé, hanem nyomban kivégeztette.[494] Az esemény 1566. augusztus 3-án történt, s leírását a korabeli magyar források is megerősítik.[495] A budai beglerbégséget, mint az jól ismert, Sokollu Muṣṭafâ pasa, Sokollu Meḥmed nagyvezír unokaöccse kapta meg.[496] Sokollu Meḥmed pasa a fősereg Szigetvárra érkezésének előestéjén válogatott csapatokkal felderítést végzett a vár alatt.[497]

Loqmân szerint a szultán augusztus 8-án érkezett meg Szigetvár alá.[498] Szerzőnknek ez a dátuma nem egyezik meg más források adataival.[499] Ma a vár körülzárásának elfogadott dátuma augusztus 5.[500] A vár ostroma alkotja az eposz legterjedelmesebb leírását.[501] Loqmân erős költői túlzással több mint 10 000 főre teszi a vár védőinek létszámát.[502] (Egyébként érdekes lenne tudni, hogy ez a szám eposzi kellék-e, avagy a török táborban tényleg jártak efféle hírek.) Valójában „a városban bent ezernyolcszáz gyalogos, kétszáz lovas és százötven polgári személy volt...; asszonyok és gyermekek mintegy kétezren;"[503] Cserenkó „kétezerháromszáz és még néhány" fegyveresről[504], Budina mintegy kétezerháromszáz fegyverforgatásra alkalmas katonáról tud,[505] míg Istvánffy

habozott sokáig, amikor megtudta, hogy Szolimán hamarosan megindítja seregét. Minthogy zavaros eszű volt, s a naponta szívott ópiumtól és pálinkától nem volt józan, meggondolatlanul elhatározta, hogy még a szultán megérkezése előtt megkezdi a háborút ..." (Istvánffy 1962, pp. 313–314). Ld. Forgách 1982 p. 257 is.

494 *Kiegészítés* 62a – 62b.

495 Az esemény leírását ld. Istvánffy (1962, p. 327): „Harsányban jött a táborba a Palotánál és Veszprémnél szerencsétlenül vívott csatája és hamis jelentése miatt elítélt szerencsétlen Arszlán is, akit Szolimán, nem adva neki engedélyt, hogy hozzá jöjjön és vele beszéljen, fővezéri sátra előtt nyomban megöletett."

496 *Kiegészítés* 62b – 63a.

497 *i.m.* 63b – 64b.

498 *i.m.* 65a/6–7 (974 muharram 22)

499 Az esemény datálásában a török történetírók nem egyeznek meg (vö. Danişmend 1948, II, pp. 348–349). Levéltári adatok szerint a szultán augusztus 5-én érkezett Szigetvár alá (ld. Barabás 1899, II, 37, 47).

500 Káldy-Nagy 1974, p. 214.

501 *Kiegészítés* 67a – 97b

502 *i.m.* 67b/6 és 74b/25.

503 Forgách 1982, p. 270.

504 Ruzsás-Angyal 1971; p. 65.

505 Budina 1765, 118.

szerint számuk nagyjából megközelítette a kétezer-ötszázat.[506] Az európai forrásokhoz képest új adat, hogy Zâl Maḥmûd pasa, anatóliai beglerbég az ostromhoz ágyúkat hozott Mohácsról és Pécsről.[507] A török tüzérség erejéről Loqmân úgy tájékoztat, hogy a szigetvári táborban 200 zarbuzán és 60 hatalmas ágyú volt jelen.[508] Selâniki 17 badzsaluskáról és 280 zarbuzánról tud.[509] Az ostromló török sereg létszámát Loqmân számszerűleg nem adja meg. Mindössze a fősereg megérkezésének előestéjén a vár alatt felderítést végző csapatok létszámát taksálja 300 000-re,[510] ami persze nyilvánvalóan az irodalom eszköztárába tartozó eposzi túlzás. A Szigetvárt ostromló török sereg létszáma mintegy 50 000 főre tehető. Chantone, korabeli spanyol bécsi követ 50 000-re becsüli.[511] Bende becslése szerint 54–56 000, amiből még le kell vonni a Pertev pasával Gyula ostromára küldött 3 000 embert.[512] Loqmânnál az események időrendi sorrendben a négy vár, azaz az Újváros, az Óváros, a külső vár és a belső vár elfoglalásának sorrendjében vannak előadva. Az első várat (Újváros) négy nap alatt foglalták el.[513] Cserenkó szerint augusztus 6-án nagy harc volt, egészen estig,[514] majd másnap megkezdődött az ostrom.[515] Zrínyi az Újvárost augusztus 9-én este feladva gyújtotta fel.[516] Loqmân szintén augusztus 9-ét ad meg (622 július 15-i évkezdettel számolva). Emlékezetbe idézve, hogy a muzulmánoknál a nap az estével kezdődik, világos, hogy Loqmân helyesen beszél négy napról. A második vár (tehát az Óváros) elfoglalásának dátumát szerzőnk nem adja meg, csak annyit mond, hogy az ostrom nyolc napig tartott.[517] Az európai források szerint az Óváros ostroma augusztus 10-én

---

506 Istvánffy 1962, p. 342.
507 *Kiegészítés* 63a ff.
508 *i.m.* 63b/7
509 Selâniki 1989, p. 27.
510 *Kiegészítés* 63b/20
511 Barabás 1899, p. 42. Id. Bende 1966, p. 75.
512 Bende 1966, p. 75.
513 *Kiegészítés* 70a/10
514 Ruzsás-Angyal 1971, p. 65.
515 „Augusztus 7-én a törökök elkezdtek a berekből kosarakat fonni az újváros felé," írja Cserenkó (Ruzsás-Angyal 1971, p. 65). Vö. Budina 1765, p. 119 is.
516 Ruzsás-Angyal 1971, p. 66; Budina 1765, p. 121.
517 *Kiegészítés* 72a/16.

kezdődött,[518] de hogy mikor ért véget, arról a korabeli források különbözőképpen nyilatkoznak. Költőnk ezen adatából következően augusztus 17-én esett el. Cserenkó és Budina szerint augusztus 19-én,[519] Istvánffy[520] alapján, és Csányi Ákosnak özvegy Nádasdy Tamásnéhoz írt leveléből[521] kiszámíthatóan augusztus 21-én. Bende ez utóbbit fogadja el hitelesnek.[522] Ezt követi a harmadik vár (külső vár) ostromának részletező leírása. Az egyéb korabeli forrásokkal ellentétben szerzőnk ír egy különleges töltés elkészítéséről is, ahonnan lőtték, illetve közvetlenül is támadták a várat:

„Akkor a nagyvezír tanácsára
a leshelyről gyapjúval teli tömlőt,
Számtalant összekötöztek,
[és] a partról a vízbe dobtak.
Annak a tetejére deszkát kötöztek szilárdan,
fából egy magas várat készítettek.
Töltést építettek a harmadik várhoz,
és arról lőtték a várat."[523]

Ezzel az epizóddal azonosítható Cserenkó leírása: „A várostól pedig két gátat építettek a várhoz, és mindegyik gátra nagy csomó fát hordtak. Amikor pedig a gátak a palánk közelébe értek, minden gáton egy kastélyt [erődöt] építettek zsákokból: a zsákok tele voltak gyapjúval, és ezekben a kastélyokban álltak a janicsárok."[524] Budina is beszél gyapjúval kitömött zsákokról, amelyeket szerinte a janicsárok védelmül (!) tartottak maguk elé a védők puskatüze ellen.[525] A gyapjúval megtöltött tömlők használatát tekintve nyilván Loqmânnak van igaza. Mivel az említett töltés, illetve az ostrommű az anatóliaiak szárnyán készült, világosan a katonai temetőtől a külső vár Nádasdy-bástyája felé irányuló

[518] Ruzsás-Angyal 1971, p. 66, Budina 1765, p. 121; vö. Bende 1966, 79 ff.
[519] Ruzsás-Angyal 1971, p. 66; Budina 1765, p. 122.
[520] id. Bende 1966, p. 81.
[521] uo.
[522] uo.
[523] *Kiegészítés* 73b/22 – 25.
[524] Ruzsás-Angyal 1971, p. 66.
[525] Budina 1765, p. 121.

töltésről van szó.[526] A vártavat keresztező töltés elkészülte után fontos esemény következett: az augusztus 26-i első általános roham.[527] Az időpont megegyezik Cserenkó[528] és Budina dátumával.[529] A küzdelem Loqmân szerint egész éjszaka,[530] és másnap[531] is egész nap tartott.[532] Itt említi szerzőnk a zászlókitűzés epizódját, amit a Nádasdy-bástya átmeneti elfoglalásával, majd annak az erősítést kapott hajdúk által történő gyors visszafoglalásával azonosíthatunk.[533] A törökök ezután nap mint nap rohamozták és gyengítették a belső várat.[534] A vár végül szeptember 5-én esett el.[535] Az ostromlók számára szerencsés véletlen következtében ugyanis a magyarok egyik ellenaknájában egy janicsár bombájától lángra kapó lőpor tüze átterjedt egy földalatti raktárba, ahol a szigetváriak lőport tartottak. A raktár a levegőbe röpült, s a vár kigyulladt.[536] A robbanás leírásáról Loqmâné a legaprólékosabb ismert beszámoló. Szerzőnk világosan leírja a robbanás korábban ismeretlen okát.[537]

A szeptember 5-i, a külső vár elestéhez vezető általános rohamot leírja Cserenkó (és Budina) is.[538] Istvánffy az ő nyomdokain halad.[539] Loqmân, Budinával megegyezően nem említi az augusztus 29-i támadást, hanem az eseményeket a 26-án kezdődő, két nap és két éjjel megszakítás nélkül zajló támadás idejére sűríti. A kérdés végleges eldöntéséhez Ferîdûn bég művének ismeretére lenne szükség.[540]

---

526 Az építkezés valószínű menetét rekonstruálja Bende 1966, p. 87.
527 *Kiegészítés* 74a/13
528 Ruzsás-Angyal 1971, p. 66.
529 Budina 1765, p. 123.
530 *Kiegészítés* 74b/4.
531 *i.m.* 74b/13–15
532 *i.m.* 77a/10
533 Barabás 1899, p. 58; Bende 1966, p. 92.
534 Budina 1765, p. 123.
535 *Kiegészítés* 74b/28.
536 *i.m.* 78b ff.
537 Amit a korábbi szakirodalom csak találgatott, vö. Bende 1966, p. 99.
538 Ruzsás-Angyal 1971, p. 67; Budina 1765, pp. 123–124.
539 Waczulik 1966.
540 Bende határozottan a 29-i támadás mellet foglal állást (Bende 1966, pp. 91–92).

A külső vár elestekor érkezett meg Szigetvárra Gyula elfoglalásának híre.[541] Kapitányát, Kerecsényi Lászlót Pertev pasa fogolyként Belgrádba küldte.[542] Pertev ezután bevette Jenő várát,[543] s elfoglalták Világost is.[544] A nagyvezír, úgy értesülve, hogy Schwendi Lázár Pertev pasa megtámadására készül, a krími tatár kán fiát, Mehmed Girej herceget küldte ellene. A tatár sereg átkelt a Tiszán – Loqmânnál valamilyen tévedés folytán a Dunáról van szó[545] – és egy éjszakai támadás során szétszórta az ellenséges sereget.[546] Az epizód valószínűleg Felső-Magyarország feldúlásának Forgách által is ábrázolt eseményével azonosítható.[547] Maga Schwendi közben egész idő alatt Kassán volt, mintegy ötezerfőnyi lovas és gyalogos élén.[548] A tatár sereg óriási mennyiségű foglyot hurcolt magával.[549] Valamennyi forrás közül egyedül Loqmân emlékezik meg „Zrínyi fiának" – valószínűleg Zrínyi Györgynek –

---

[541] *Kiegészítés* 80a – 80b, vö. Forgách 1982, 260 ff, Istvánffy 1962, 328ff. Gyula pontosan két hónapos ostrom után 1566. szeptember 2-án esett el.

[542] *Kiegészítés* 80b/11–12. Vö. Istvánfffy 1962, p. 333: „Kerecsényit Belgrádba vitték. Azt remélte, hogy a foglyok kicserélésével – volt ugyanis sok híres foglya – megválthatja magát. Szolimán halála után azonban számos török ... azzal vádolta, hogy túlságosan kegyetlenül bánt a foglyokkal, s ezért Szelimnek, Szolimán utódjának a hozzájárulásával, nyakába kötelet vetettek s megfojtották."

[543] *Kiegészítés* 81b/14 ff. Elfoglalásáról ld. részletesen Istvánffy 1962, p. 333.

[544] *i.m.* 82a/1.

[545] *i.m.* 83a cím. A tatárok Gyula ostromát befejezve Szolnok felé vonultak a *Tisza* mentén. Néhány napot ott pihentek, majd átkeltek a Tiszán (Forgách 1982, p 291). Onnan a kortárs beszámoló szerint hihetetken gyorsasággal, éjjel-nappal lovagolva – a tatárok egyhuzamban húsz, a törökök tizenöt magyar mérföldet, azaz 167 illetve 125 kilométert megtéve – a Borsod megyei Szent Péterre mentek (Miskolctól észak-északnyugatra). Vö. Bericht 1567, p. 90.

[546] *i.m.* 82b ff.

[547] „Ugyanebben az időben a tömegesen bezúduló tatárok roppant pusztítást végeztek. Egy részük Szolnoknál átkelt a Tiszán, és Felső-Magyarország területén mindent, ami a Tisza, Eger, Kassa és Ungvár között van, egészen Murányig, tűzzel-vassal pusztították és végigrabolták." (Forgách 1982, p. 291 ff.)

[548] Forgách 1982, p. 292.

[549] Loqmân szerint „a foglyok ötödrésze 10 000-ret tett ki." (*Kiegészítés* 83b/4) Az 50 000-es szám, bármennyire túlzásnak hangozzék is, összecseng egy másik forrás adatával. Forgách Ferenc tudomása szerint „állítólag 90 000 embert hajtottak el szolgaságba" (Forgách 1982, p. 292), de Forgách Simon ide vonatkozó jegyzete szerint fele, vagy harmada sem volt, miként ő hallotta (uo.). A szám nagyságát és bizonytalanságát tekintve könnyen lehet, hogy még ez is alapos túlzás.

Csáktornya várából Szigetvár felmentésére irányuló kísérletéről.[550] A szövegből kivehetően szeptember 5-én halt meg ʿAlî Portuḳ, a szultán kiemelkedő tehetségű hadvezére (a perzsa szövegben ʿAli Portoġil).[551]

Költőnk világosan látja a hadjárat nehézségeit:

„Egyfelől a szultán gyengesége egyre nőtt,
másfelől az ellenség megnehezítette a vár [elfoglalását].
Mig a trónörökös 2–3 havi útra volt,
távol a seregtől és a szultáni tróntól,
Addig az átkozott király a táborban,
illetve Gyulán erőszakoskodott."[552]

Loqmân szerint szeptember 6-án éjjel 1 után álmában hunyt el Szulejmán szultán. A szultán halálának időpontja körül érdemes elidőzni, mert a források adatai nem vágnak egybe ebben a kérdésben. Itt nyilván az európai kútfők adatai kevésbé megbízhatók,[553] azonban a törökök sem egybehangzóak.[554] Selâniki sefer 22 szombatról tud.[555] Abban az évben azonban sefer 22 vasárnapra esett. Ilyen esetekben általában nem a dátumot, hanem a napot szokták elfogadhatóbbnak tekinteni, abból kiindulva, hogy az könnyebben ellenőrizhető. Szombat pedig ṣefer 21

---

[550] *Kiegészítés* 84a ff.

[551] *i.m.* 84b/30. ʿAlî Portoġil, törökül ʿAlî Portuḳ „Portugál ʿAlî" portugál származású renegát volt, „szárazföldön és vizen kiváló hadvezér, ... nagy testi és szellemi rátermettségű harcos" (Istvánffy 1962, p. 347). Hazájából tengeri kalózok rabolták el, s Ḫayreddinnek (Barbarossa 1466? – 1546) ajándékozták, akinek a keze alatt nyert kiképzést (Istvánffy uo.). 1565-ig Rhodosz szandzsákbégje (*Kiegészítés* 28a/11). 1565-ben Turgut halála után annak helyébe lép (Istvánffy uo.). Az 1566-os szigetvári hadjárat idején három hajóval ágyút és puskát hoz a Dunán a török sereg részére (Selâniki 1989, p. 23). Szigetvár ostroma idején a szultán tengeri és szárazföldi műszaki alakulatainak a parancsnoka („Imperatoris terra marique bellicarum machinarum et munitionum Praefectus suit", Budina 1765, p. 120), azaz a dunai flotta parancsnoka (Danişmend 1948, II, p. 345, 349) és Karli-ili szandszákbégje, tüzértiszt volt (Istvánffy 1962, p. 343, 345). Halálának körülményeit pontosan részletezi Istvánffy 1962, pp. 346–347.

[552] *Kiegészítés* 77a/26–28

[553] Budina (1765, p. 131) és a valószínűleg végső soron szintén tőle származó Forgách (1982, p. 299) féle adat téves.

[554] A török forrásokról ld. Danişmend 1948, II, pp. 352–353. Loqmânnak ezt az adatát természetesen nem ismeri.

[555] Selâniki 1989, p. 39.

volt, 1566. szeptember 6, tehát pontosan az a dátum, amit Loqmân ad meg nekünk.[556] Kérdés még, hogy pontosan hány órakor. Itt szintén a két jelenlévő szemtanú állítása a perdöntő. Loqmân szerint éjszaka, de még hajnal előtt, 7 óra után, a 8.-hoz közel.[557] Selâniki szerint hajnal előtt 4 órával.[558] A két időpont egybeesik. A középkorban a mohamedánok a nap tizenkét óráját napnyugtától napkeltéig számolták. Ily módon a napnyugta utáni 8. óra megegyezik a napkelte előtti 4. órával. Ha figyelembe vesszük, hogy a közép-európai, tehát Magyarországra érvényes zónaidőben a nap szeptember 5-én 18 óra 10 perckor nyugszik, és szeptember 6-án 5 óra 10 perckor kel, akkor a szultán halála egyértelműen hajnali 1 óra után álmában[559] következett be – a mi datálásunk szerint is szeptember 6-án.

A vár elestének végső epizódja Zrínyi kirohanásának „költői" leírása:

„Futott Zrínyi, mint egy nagy disznó,
nagy és hatalmas agyarakkal.
Kezében éles kard, össze-vissza futkosott,
kijővén, menekült abból a várból.
Abban a pillanatban a janicsáraga,
akit ellene küldött a seregből,
Csúnya fejét gyorsan levágta testéről;
mintha az a kutya nem is lett volna a világon.[560]

[556] *Kiegészítés* 87a/32.
[557] *i.m.* 88a/2
[558] Selâniki 1989, p. 39.
[559] *Kiegészítés* 88a/7.
[560] *i.m.* 94b–95a (A Szigetvár negyedik várának elestét és Zrínyi levágott fejét ábrázoló két miniatúra felirata) Nem tudom megállni, hogy párhuzamként ne iktassam ide a *Szigeti Veszedelem* párhuzamos sorait:

„Nem mér az nagy Bánhoz közel iűni senki,
De Janchár golióbis Zrinit földre ueti,
Mellyében ez eset, más homlokát üti:
Vitéziuel együt az földre fekteti.

Angyali Légio ot azonnal le szál,
Dichérik az Istent hangas Musikáual,
Gábriel Bán lölkét két tized magáual
Földrűl fel emeli gyönyörű szárnyáual.

A leíráshoz gyorsan hozzá kell tennünk, hogy inkább költői, semmint igaz. A dolog kiegészítendő azzal, hogy Zrínyivel előbb puskagolyó végzett – Istvánffy[561] és Forgách[562] kettőről, Cserenkó[563] (és az ő nyomán Budina[564]) három lövésről tud –, valamint azzal, hogy Ali janicsárága csak később – „azon a napon",[565] írja Budina; „nem sokkal a csata után",[566] mondja Istvánffy – vágatta le, s nem saját kezűleg vágta le fejét a testéről,[567] ami szintén nem elhanyagolható különbség. (Cserenkó beszámolója eddig nem terjed ki.)

Loqmân kifejezetten arról beszél, hogy a belső vár elfoglalása a szultán halálának napján (azaz szeptember 6-án) naplemente után bekövetkezett.[568] Ez ellentétben áll az európai források adataival. Szeptember 7-ről tud Cserenkó[569] (és természetszerűleg Budina[570]), az 1567-es hivatalos jelentés[571] és Forgách is.[572] Istvánffy szeptember 8-át ír.[573] A tények szempontjából mindenképpen Loqmân téved tehát. Feltűnő tévedésének okát költőnk művének céljában látom. Véleményem szerint arról van szó, hogy Loqmân ezen a helyen I. Szulejmán nagyobb dicsőségére, a hitharcos ġâzî szultán életének méltó befejezésére anticipálja a vágyott célt, Szigetvár elfoglalását. Ugyanez az eljárás figyelhető meg a kortárs Maḥmûd Tercümân művében – amelyre a következő fejezetben

---

És minden Angyal uisz magáual egy lölket,
Isten eleiben igy uiszik ezeket,
Egész Angyali kar szép Musikát kezdet,
És nekem meghagyák: szómnak tegyek uéget."
(*Szigeti Veszedelem*, XV., 106–108, Széchy 1906, pp. 287–288)

561 Istvánffy 1962, p. 354.
562 Forgách 1982, p. 274.
563 Ruzsás-Angyal 1971, p. 68.
564 Budina 1765, p. 129.
565 Budina 1765, p. 131.
566 Istvánffy 1962, p. 355.
567 uo.
568 *Kiegészítés* 98b/12–13
569 Ruzsás-Angyal 1971, p. 68.
570 Budina 1765, p. 126 ff.
571 Bericht 1567, p. 93.
572 Forgách 1982, p. 273.
573 Istvánffy 1962, p. 352.

még visszatérünk –, Szulejmán szultán eseményeinek átlényegítése kapcsán:

„Abban az időben Iszkender bevette Pícset,
irgalom nélkül letörte minden ellenségét...
Iszkender pedig örvendezett a győzelemnek...
Meghallgattad a történetet, mely világos:
Korunk felséges szultánjához, Szulejmánhoz,
mint sahhoz az volt a méltó,
hogy elindult és Pídzs fölött győzelmet aratott..."[574]

A *Kiegészítés* végének egyébként nem ez az egyetlen kronológiai problémája. Költőnk szerint a szultáni sereg „egy nap eltéréssel két hónapot töltött ott".[575] Ez mindenképpen téves állítás. Az oszmán had 1566. október 21-én, hétfőn indult vissza Szigetvár falai alól.[576] Ha tehát elfogadjuk, hogy már augusztus 5-én megérkeztek, akkor 77 napot, ha pedig augusztus 8-ával számolunk, akkor 74 napot, azaz két és fél hónapot töltöttek ott.

Szigetvár negyedik várának elfoglalása már Sokollu Mehmed nagyvezír érdeme. Negyven napig „őrizte a trónt",[577] azaz tartotta titokban a szultán halálát, mialatt kétnaponta helyzetjelentésben számolt be a trónörökösnek. Hogy ez ne legyen feltűnő, a futárokat látszólag a szigetvári fethnâmének a birodalom különböző tartományaiba történő szétküldésével bízza meg, mintegy mellékesen meghagyva nekik, hogy úticéljuk felé igyekeztükben menet közben juttassanak el egy-egy levelet Szelimhez, a trónörököshöz.[578] A janicsárok számára esedékes zsoldról úgy rendelkezik, hogy majd Belgrádban kapják meg.[579]

---

[574] Blaskovics 1982, pp. 112–113.
[575] Így értem a *be yek ruz benšast qarb-e do mâh* mondatot (*Kiegészítés* 98a/6).
[576] Danişmend 1948, II, 364.
[577] *Kiegészítés* 103b/20. Azaz 1566. szeptember 6-tól október 16-ig. Ez utóbbi napon indult vissza II. Szelim Belgrádból Isztambulba (Danişmend 1948, II, p. 369).
[578] *Kiegészítés* 99b/4–14. Szigetvári fethnâme nem maradt fenn. Megvan viszont az 1566. évi hadjárat fethnâméja, melynek kibocsátója már az új szultán, II. Szelim volt – épp ez az oka annak, hogy az a hadjárat lefolyását „összevontan, szinte szárazon beszéli el." (Fekete 1926)
[579] *i.m.* 99b/1–2

I. Szulejmán Szigetvár alatt
/Kiegészítés 65/b/

Szigetvár első várának elfoglalása
/Kiegészítés 71/a/

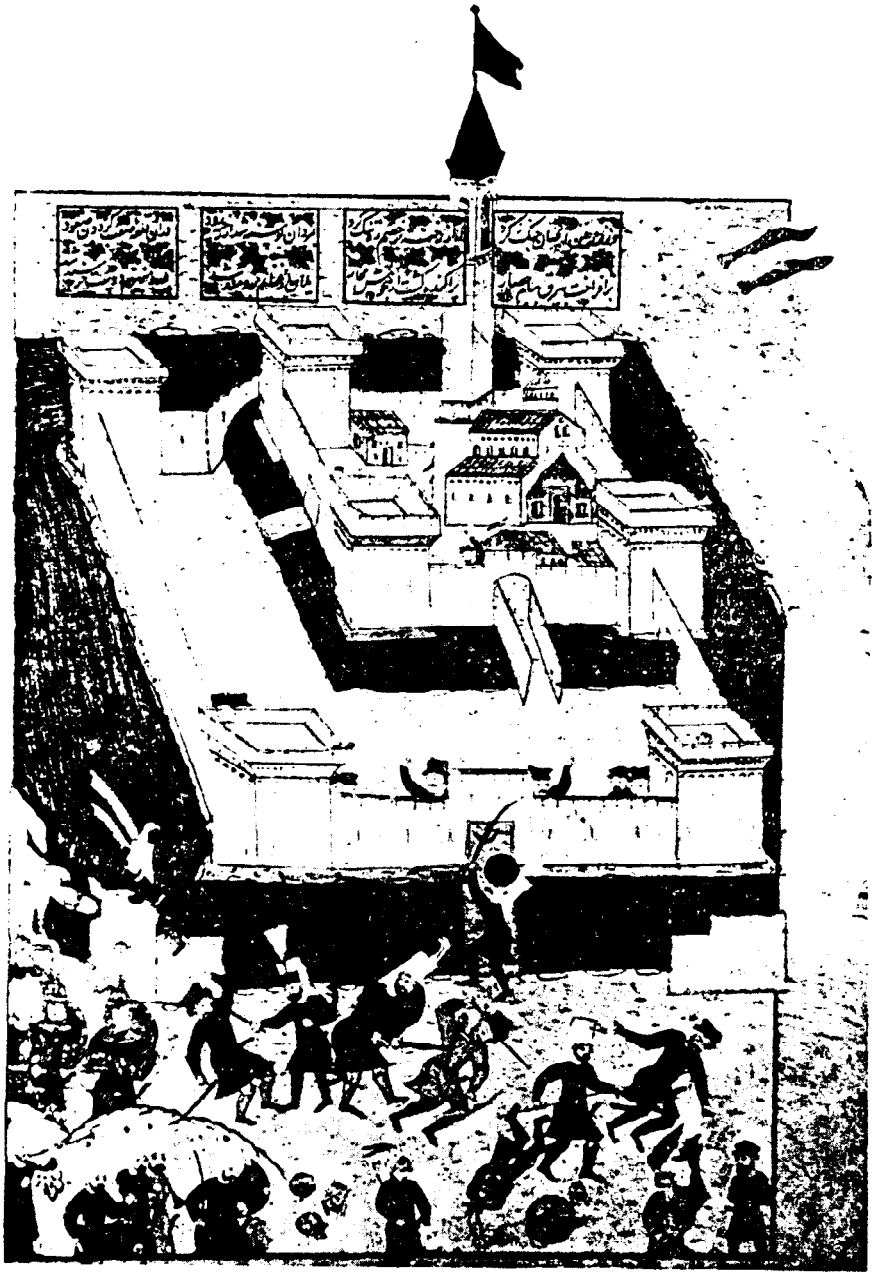

Szigetvár második várának elfoglalása
/Kiegészítés 72/b/

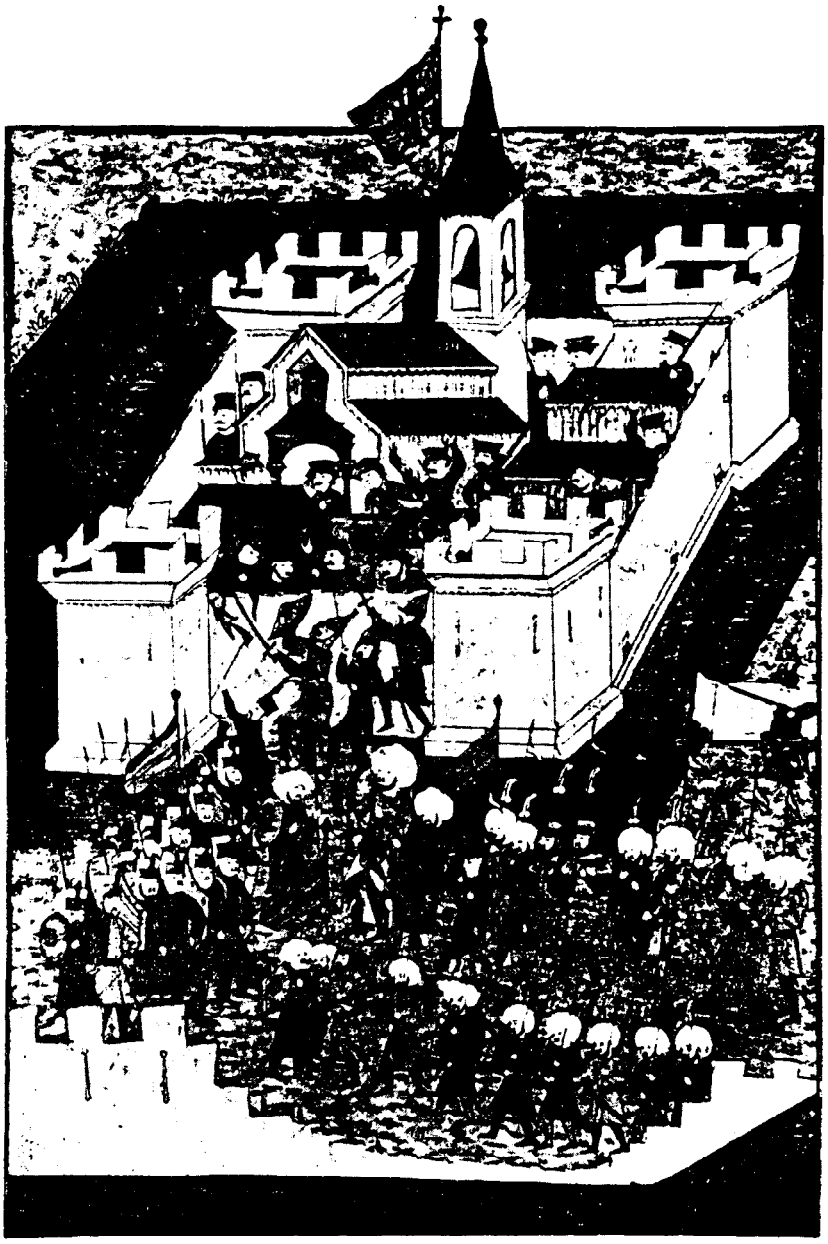

Általános támadás Szigetvár harmadik
vára ellen /Kiegészítés 79/a/

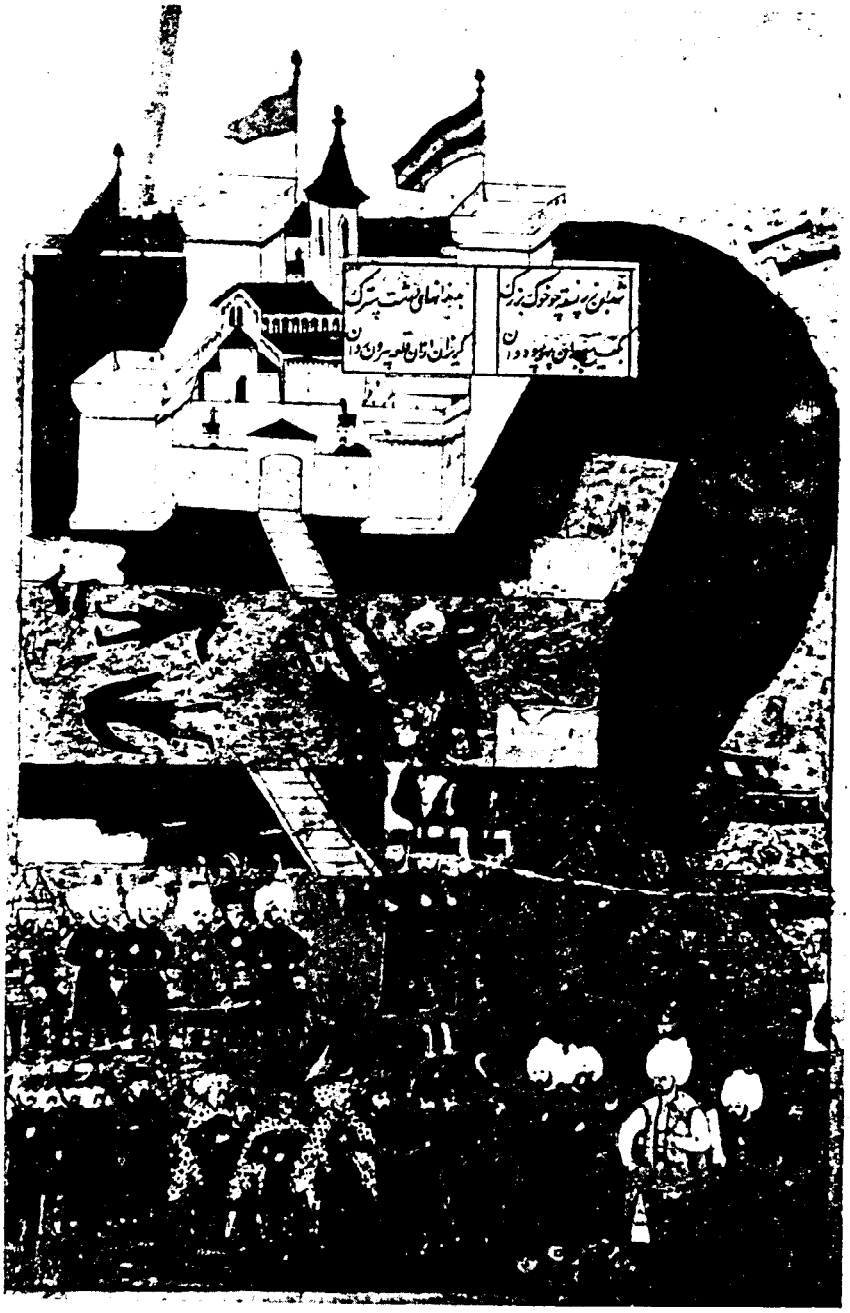

Szigetvár negyedik várának elfoglalása:
Zrínyi kirohanása
/Kiegészítés 94/b/

Szigetvár negyedik várának elfoglalása: a belső várban felrobban a lőporos torony /Kiegészítés 96/b/

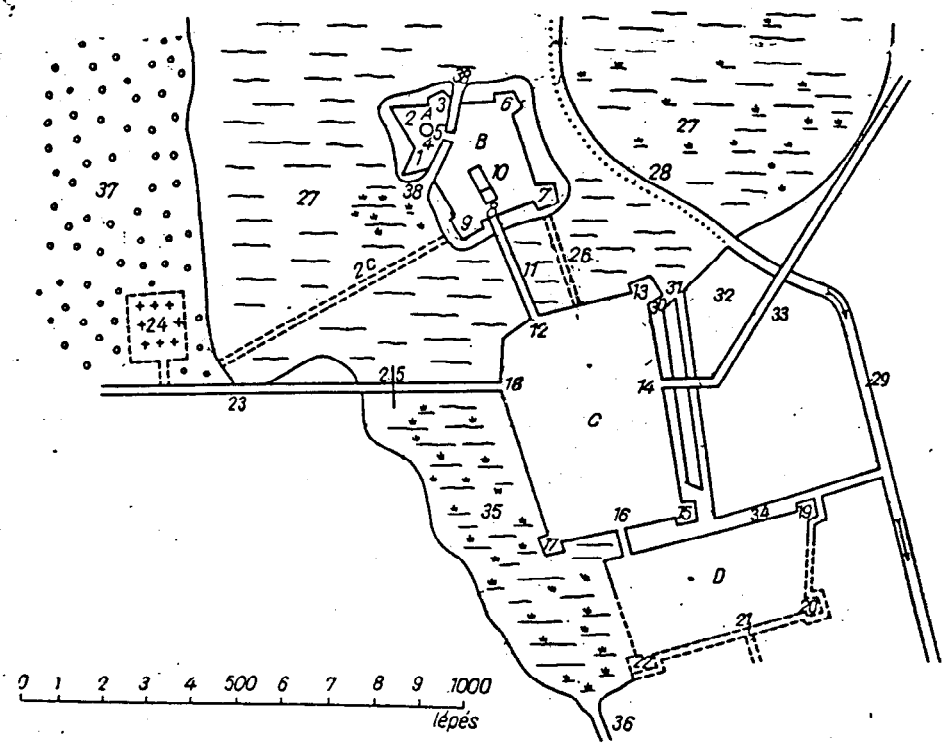

Sziget helyszínrajza

A. Belső vár
1. Napenyészeti-bástya
2. Északi-bástya
3. Keleti-bástya
4. Kerek torony
5. Várkapu és híd

B. Külső vár
6. Pécsi-bástya
7. Hegy-bástya
8. Várkapu
9. Nádasdy-bástya
10. Raktárak
11. Híd az Óvárosba

C. Óváros
12. Északi-kapu
13. Bagotai-bástya
14. Pécsi-kapu
15. Késás-bástya
16. Belső Siklósi-kapu
17. Henyey-bástya
18. Patai-kapu

D. Újváros
19, 20, 22. bástyák
21. Külső Siklósi-kapu
23. A tó vizét felfogó töltés
24. A katonai temető
25. A töltés átvágásának helye
26. Török töltések
27. Vártó
28. Almás patak sodra a tóban
29. Almás patak
30. Belső vízárok
31. Külső vízárok
32. Királyi kertek
33. Pécsi országút
34. Tápcsatorna
35. Ingovány
36. Ingovány lefolyása
37. Hárserdő
38. A belső vár vízárka

Szigetvár ostroma a mai elképzelés szerint
/az ábra forrása: Bende 1966,68/

Ezt követi Babócsa ostromának a forrásokból ismert legrészletesebb leírása,[580] valamint egy osztrák nemes áttérése az iszlámra s egy magyar és egy osztrák kém leleplezése a török táborban, akikkel aztán hamis jelentéseket íratnak. Ez utóbbi két epizód szintén nem ismeretes más kútfőből. Az eposz utolsó epizódja 1566 november 30-án történik, amikor a szultán koporsója megérkezik Isztambulba.[581]

Bármi volt is az 1566-os török hadjárat közvetlen, vagy közvetett célja, a végeredménye biztos. „Szigetvár és Gyula elfoglalásával teljesen megszilárdult az Oszmán Birodalomnak Nyugat-Európával szembeni előretolt hadállása, melyet a törökök mindvégig védelmi övezetnek tekintettek",[582] s óriási erőfeszítéssel létrejött egy olyan védelmi vonal, amely az első évtizedben még rengeteg pénzt emésztett fel, de amelyet a későbbiekben – az 1580-as évek közepéig – a magyarországi jövedelmekből nagyjából fenn tudtak tartani, így csaknem önellátó lett.[583] I. Szulejmán katonai eredményeit tekintve sokkal nagyobb sikerként volt elkönyvelhető a Földközi-tenger medencéjében megszerzett török hatalmi pozíció – Észak-Afrikának egészen Oranig történő ellenőrzése, s az ezáltal egy évszázadnyi időtartamra megszerzett gazdasági, kereskedelmi előnyök egész sora.

---

580 *i.m.* 101a ff.

581 *i.m.* 118b/3.

582 Káldy-Nagy 1980, p. 329; vö. Káldy-Nagy 1982, p. 7 is.

583 Jó darabig úgy tudtuk, hogy a magyarországi török hódoltság a Porta számára pénzügyi tekintetben jócskán veszteséges volt. Az újabb kutatás mutatott csak rá, hogy a szórványos adatokból – a történetíró Peçevinek egy megjegyzésére (ld. Fekete 1944, p. 250), valamint a budai kincstárnak nem egészen két és fél évre vonatkozó (1558 májusa és 1560 szeptembere között) pénztári naplójára (ld. Fekete – Káldy-Nagy 1962, p. 609–611) támaszkodva – levont következtetés nem áll meg az egész XVI. századra. A budai kincstár nemrégiben felfedezett, 1567–1578 közötti időkre vonatkozó elszámolásai azt mutatják, hogy az ottani deficit az 1570-es évek elejére látványosan csökkent, majd az évtized közepétől megszűnt (Ágoston 1992, pp. 82–91, uő. 1993, pp. 311–333). A kérdésről legújabban ld. Hegyi 1995, pp. 39–47. Azonban a kérdést bonyolítandó azóta az is kiderült, hogy a terület az 1580-as években újra csak deficitet termel (Fodor Pál szívélyes szóbeli közlése).

Szulejmán mint új Nagy Sándor: egy idealizált muszlim uralkodó és környezete portréja

A Nagy Sándor regény keleti történetét tekintve, a muszlim irodalom egészében[584] Neẓâmi volt az első, aki – tudatos keresés után – az ideális uralkodó prototípusát a keleti Nagy Sándor legenda ábrázolta uralkodó képében találta meg.[585] Az őt megelőző szerzők – például Ṭabarī[586] (839–923), Dīnawarī[587] (megh. 895), Firdauszi[588] (932–1020), Balᶜami[589] (megh. 974 v. 992 után) – foglalkoztak ugyan Alexander személyével, de története náluk csupán az egyetemes történet része maradt, alakja nem tett szert kiemelkedő jelentőségre.[590]

---

584 Az arab irodalom nem bővelkedik Nagy Sándor történetekben, s ami ismert is, alig kutatott. Valószínűleg a legrégebbi al-Mubaššir (megh. 1053) egyiptomi orvos *Muxtār al-ḥikam wa maḥāsin al-kᵊlīm* című 13 bölcs életrajzát és mondásait tartalmazó művének megfelelő része (kiadta és németre fordította Meissner 1895). Ibrāhīm ibn Mufarrij al-Ṣūrī (megh. 1494 körül) *Sīrat (Axbār) al-m Alīk al-Iskandar (wa 'l-Xiḍr)*je (ld. Brockelmann GAL, Supplementband II, 58, 909) fordítás szírből arabra (Afšâr 1343, 19).Ezen kívül még egy névtelen szerző *Kitāb ta'rīx Iskandar ḏū 'lQarnayn al Makdūnī* (Beyrūt 1868) című művéről van tudomásunk. Ez utóbbi 156 oldalnyi terjedelmével valamennyi közül a legrészletesebb (Afšâr 1343, 19).

585 Bertel's 1958, továbbá uő. 1962, p. 352.

586 *Târix-e Ṭabari yâ „Tārīx al-rusūl wa 'l-mulūk"*. Ta'lif: Moḥammad Jarir Ṭabari. Jeld-e dovvom. Tarjome: Abu ol-Qâsem Pâyande. Tehrân 1352. passim.

587 al-Dīnawarī, *Kitāb al-axbār al-ṭiwāl*, al-Qāhira 1330/1911, pp. 30–40.

588 Vö. Pâdšâhi-ye Eskandar, in: Firdousī, *Šâh-nâme,* Kritičeskij tekst. Tom VII. Sostavitel' teksta M.-N. O. Osmanov. Pod redakciej A. Nusina. Moskva 1968, pp. 6–112.

589 Vö. Xabar-e Eskandar ol-malek, in: *Târix-e Balᶜami* az Abu ᶜAlī Moḥammad ebn-e Moḥammad Balᶜami. Be taṣḥiḥ-e marḥum Moḥammad Taqi Bahâr 'Malek ol-Šoᶜarâ', bekušeš-e Moḥammad Parvin Gonâbâdi. Tehrân 1341. pp. 707–720.

590 Ez alól legfeljebb egyetlen kivétel van, mégpedig a perzsa irodalom legrégibb prózai *Eskandarnâméj*a (kiad. Afšâr 1343). A probléma e művel kapcsolatban az, hogy egyetlen csonka kéziratban maradt fenn – hiányzik az első 2–3 lap, nincs meg a vége sem, s közben itt-ott *lacunák* vannak a szövegben, így nemcsak hogy névtelen, de a datálás is komoly gondot okoz. Kiadója a papír, az írás, valamint a szöveg közben említett, a szerző korára vonatkozó

Nezâmitól kezdve viszont Nagy Sándor önálló történet hősévé válik, s a kutatás számára immár nem azért fontos, hogy ezek a kései munkák mit őriztek meg a legendás uralkodóra vonatkozó görög hagyományból. Éppen a róla fennmaradt kép töredezettsége, legendás volta tette alkalmassá személyét arra, hogy ábrázolásával a mindenkori szerzők a szándékuknak megfelelő aktuális vonásokkal rendelkező ideális uralkodó képét vázolják fel. Nezâminak például olyan hősre volt szüksége, aki egyetlen ország határain messze túllépve meghódította az egész világot, s aki mindenki számára egyetemesen elfogadható, jóval Irán határain is túl.[591] Mint az a költő saját szavaiból – összes műve közül az ide írta a leghosszabb bevezetőt –, valamint a mű tartalmának szentelt külön fejezetből kitűnik, maga Nezâmi a Nagy Sándornak szentelt *Šarafnâmé*t tekintette fő művének. Az ő Nagy Sándora világhódító, győzedelmes, bölcs filozófus és próféta egy személyben. A legrégibb perzsa prózai *Eskandarnâme* főhőse még „csupán" világhódító, prófétai mivoltára egyetlen célzás utal.[592] A *Šarafnâmé*ből kibontható kép alapján az ideális uralkodó képes az államapparátus ésszerű felhasználására, alattvalóinak javára cselekedni. Csak a zsarnokkal szemben könyörtelen – nem fosztja ki az alávetett országokat –, mérhetetlen vagyonát az alattvalókkal igazságtalanul bánó kényuraktól s nem azok népétől szerzi, miközben kielégíti a szükséget szenvedőket. Hadjáratainak története a zsarnokság és az igazságosság harcának története. Expedíciói során sosem az öncélú hódítás szándéka vezérli – leggyakrabban az elnyomott alattvalók kérésére bocsátkozik harcba, mint azt például Egyiptom vagy Örményország[593] esetében teszi, vagy ő a sértett fél: Darciosz harácsot

---

események alapján keletkezését a 12–14. század közötti időpontra teszi. A szöveg maga egyik ismert *Eskandarnâmé*hoz sem áll közelebb.

[591] Bertel's 1962, p. 354.

[592] „néhányan azt mondják, próféta" (Afšâr p. 314).

[593] Örményország példája igen jellemző:

„«Örményországban a tüzet imádják,
más királyokat elnyomnak.
Abháziában van egy kurd, Âd nemzetségéből származó,
aki Rusztam harcára nem emlékszik.
Dovâlinak hívják azt a lovagot,
szíjat hasít a bátor oroszlán testéből.
Örményország vitézei az ő hívei,
szokásaiban és útján követik.

akar tőle, általánosságban pedig a zsarnokság és az igazságosság harcáról van szó;[594] Firdauszi elbeszélése szerint legitim módon őseinek trónját kívánja megszerezni, mert Nagy Sándor Fülöp lányának és II. Dareiosznak a fia; a *Târîḫ-i Üngürüs* szerint nagybátyja Leh-, Cseh- és Alamanország, valamint Firenk tartomány meghódítása után cselszövésnek esik áldozatul, és Nagy Sándor érte áll bosszút, amikor elfoglalja az említett tartományokat[595]. Csak végszükség esetén folyamodik erőszakhoz – előbb tárgyalásokkal, megegyezésekkel próbálkozik. Megsiratja elesett harcosai halálát. Noha maga még nem muszlim, elvégzi a zarándoklatot a Kábához, s az igaz hit terjesztője. A zoroasztriánizmussal szimpatizáló Firdauszi nem említi a tűztemplomok lerombolását, a papok kiirtását. Nezâminál ez Nagy Sándor egyik legfőbb gondja, melyet külön fejezetben részletez.[596] A hivatalos klérus egyedüli képviselője, aki szoros kapcsolatokat ápol a filozófiával és a tudománnyal. Figyelmesen meghallgatja bölcsei tanácsát. A *Šarafnâme* elején még bűnös halandó, aki szépségek karjaiban élvezi az életet. De az élet vizének megtalálására indított sikertelen vállalkozása – amely életének egyetlen kudarca – megtanítja arra, hogy mondjon le az élvezetekről, törődjön bele az elkerülhetetlenbe. A legmagasabb fokot éppen alattvalóinak szolgálatában éri el. Kapcsolatban áll az égi hatalmakkal: például titkos égi hang szólítja fel a sötétség országából történő visszatérésre.[597]

Minden kupát az ő emlékezetére hörpintenek ki,
a vilajet adóját neki viszik.
Ha a király [azaz Nagy Sándor] nem akar ellene vonulni,
el fogja tőlünk venni birodalmunkat.»
Amikor a világ királya meghallotta ezt az erőszakos zsarnokságot,
seregét Bábelből Örményországba irányította." (Nezâmi, *Šarafnâme* 1316, p. 273/10–16)

[594] Nezâmi szerint Nagy Sándor megszabadította a világot a zsarnokságtól:
„Mikor a világ sahja hatalma alá hajtotta a világot,
a zsarnoktól megszabadította a világot." (*Šarafnâme* 1316, p. 273/7.)

[595] Blaskovics 1982, pp. 79–81 (a kézirat eredeti lapszámozása szerint). Így foglalja el Budát is, abból a célból, hogy azt székesfővárosává téve onnan induljon az említett tartományok leigázására (*i.m.* pp. 81–82).

[596] *Šarafnâme* 1316, pp. 238–245.

[597] *i.m.* p. 513/13

„Bizánc, a 'második Róma' világnézeti okokból tagadta meg hivatalosan a 'pogány' Nagy Sándor-i örökséget, úgyhogy az szinte csak a népi (regényes) hagyományban élt tovább; annál tudatosabban vette birtokába Konstantinápoly új ura, a hódító török, hogy világnézeti törekvéseit a *folytonosság* dokumentumaival (vagy fikciójával) leplezze, illetőleg indokolja. ...a Konstantinápolyban *folytatódó* császárság magát tekintette a legfőbb hatalom letéteményesének, és eszmeileg ugyanúgy elvitatta a nyugati császárság jogszerűségét, mint ahogy Bizánc tette évszázadokon keresztül."[598]

Nagy Sándor iszlamizált eszményképe Aḥmedî *Iskendernâméja* (bef. 1390) óta lett a török irodalom, sőt politikai ideológia szerves része. Aḥmedî *Iskendernâméjának* nagy eredetisége az ismert legenda kereteinek kitágítása – tulajdonképpen visszafogalmazása a Firdauszi által kijelölt monumentális, majdnemhogy végtelen határok közé. A műben helyet kap egy komplett világtörténet (ahogyan azt Arisztotelész Nagy Sándornak elmeséli), valamint filozófiai, matematikai, asztronómiai, geográfiai, természet- és orvostudományi elmélkedések. Célja láthatóan többrétű: szerzőjének szándéka szerint fejedelmi tükör – a későbbi korokra a legnagyobb hatást éppen ez az oldala gyakorolta –, s ennek révén ugyanakkor életbölcsesség és tudomány közvetítése is. Tudjuk, hogy a mű, illetve a benne ábrázolt Nagy Sándor történet – miként a legenda perzsa variánsai Iránban[599] – a későbbiek során az oszmán szultánok kedvenc olvasmányává lett. A szász világkrónika bajor folytatása például II. Meḥmedről azt írja, hogy a szultán olyan nagy tetteket akart végrehajtani, mint a makedon uralkodó, mert meggyőződése szerint mind kincseit, országait és alattvalóit, mind fizikai erejét tekintve felülmúlta őt.[600] Az is jól ismert, hogy a XV. századtól kezdődően más török, tehát nem oszmán eredetű uralkodóházak is őriztek *Iskendernâme*-kéziratokat,[601] s amellett, hogy a XV–XVI. századból számos kézirata maradt

[598] Borzsák 1983, p. 26. A cikk megtalálható a szerző cikkeit tartalmazó gyűjteményes kötetben is (Borzsák 1994, p. 67).

[599] Perzsiában elbeszélők és mesemondók nemcsak az utcákon és a kávéházakban, hanem az uralkodók számára is meséltek történetéből (vö. Afšâr 1343, p. 12).

[600] „Auch spricht er, er sei mächtiger und bas mügend in schaczen, landen und lauten, auch an seinem leib, dann der groz Allexander ist gebesen..." (Mon. Germ. Hist., Deutsche Chroniken, II, 383 f, id. Pfister 1956, ld. in: Pfister 1978, pp. 302–303, lábj. 3)

[601] Kortantamer 1973, p. 28–29.

ránk – összesen több mint 75 kézirat ismert[602] – és még a XVI. században is gyakorta idézték.[603]

Aḥmedî említett művén kívül Loqmân Neẓâmi *Eskandarnâmé*ját (két részben: *Šarafnâme* és *Eqbâlnâme*) is használta – erre utalhat a később kifejtendő tartalmi sajátosságokon túl egy Aḥmedîtől teljesen idegen formai jellegzetesség, amely éppen Neẓâmi újítása a perzsa irodalomban: a rövid, rendszerint két bejtből álló bordalnak, a *sâqinâmé*nak epikus betét gyanánt történő használata. A *Kiegészítés* fejezeteinek többsége ezzel kezdődik. Egyértelműen Neẓâmira utal Loqmânnak két Nagy Sándorra utaló megjegyzése. Szerzőnk úgy tudja, hogy a makedon uralkodó Faylaqus fia volt,[604] és az élet vizének megtalálása céljából Oroszországból ment a sötétség birodalmába.[605] Azt pedig tudjuk, hogy a Nagy Sándor regény keleti történetében Neẓâmi volt az, akinél ez a fajta genealógia megjelenik,[606] valamint ő volt az is, aki a makedon uralkodót Oroszországba vezette – mely utóbbi epizódban Bertel's a 946–947., illetve 1170. évi kaukázusi orosz hadjáratokról a korabeli Azerbajdzsánban a legendák szintjén még élő emlékképnek a visszatükröződését látja,[607] melyet az azeri Neẓâmi jól ismerhetett.

A *Kiegészítés*ben a szultán jellemzése jórészt Nagy Sándor jellemvonásai mentén halad. Loqmân azokat az eseményeket, vonásokat választja ki, amelyek rokoníthatók a nagy példakép tetteivel és tulajdonságaival. A *Kiegészítés* ennek megfelelően át meg át van itatva Nagy Sándor-i reminiszcenciákkal. Szulejmán Nagy Sándorhoz hasonló ifjakkal rendelkezik.[608] A „világ fénylik [a szultán] Nagy Sándor-i kelyhétől."[609] A parancsára épített vízvezeték:

---

602 *i.m.* p. 24.
603 *i.m.* p. 30.
604 *Kiegészítés* 47b/19.
605 u.o.
606 Afšâr 1343, p. 28.
607 Bertel's 1962, p. 352.
608 *Kiegészítés* 48b/1.
609 *i.m.* 54b/29.

„Két hegy között Nagy Sándor
ha gátat emelt volna, olyan építmény lett volna, mint ez."[610]

A Dráva hídja:

„Mi az összekapcsolt lánc? Erősebb, mint Nagy Sándor fala."[611]

Arjiš vára pedig nemcsak hogy vetekszik Nagy Sándor falával, hanem felől is múlja azt:

„Azon a határon csodálatos módon
egy várat emelt, jobbat, mint Nagy Sándor fala.
Így torlaszolta el kővel az országba vezető rést,
mint a Góg [ellen épített fal], a lázongást megakadályozta.
Ha Nagy Sándor építette volna Vân falát,
tornyait a legmagasabb zenitre emelte volna.
Iskender Çerkesîé jobb, mint ez,
sokkal erősebbre építette, mint ez."[612]

Nagy Sándorhoz hasonlóan

„A sereggel a szerencsés csillagzatú (ṭâle^{c}) szultán arrafelé indult,
mert Nagy Sándortól örökölte ő azt."[613]

A szultán hatalmára vonatkozó jelzők jó része Nagy Sándort is jellemzi. A szultán fontos Nagy Sándor-i jelzője a *ṣâḥib-ḳırân.* Loqmânnál mind I. Szulejmán, mind II. Szelim jelzője.[614] A szót a perzsában arra a személyre használják,

„aki akkor jön a világra, amikor a sperma anyaméhbe kerülésének pillanatában, vagy akinek megszületése idején a legnagyobb konjunkció *(qerân-e ᶜoẓmâ)* áll fenn, és a konjunkció konstellációja emelkedőben van *(borj-e qerân dar ṭâleᶜ bovad).* Egyesek arra mondják, akinek születési évében a Szaturnusz és a Jupiter a leg-

610 *i.m.* 22a/18.
611 *i.m.* 53b/13.
612 *i.m.* 16b/12–15.
613 *i.m.* 5a/14.
614 *i.m.* 63a/19 ill. 117b/7)

nagyobb konjunkcióban áll. Ez a fajta legnagyobb konjunkció hosszú évek elteltével fordul elő, s aki ilyenkor születik, annak az uralkodása tartós lesz. Nagy Sándorról beszélik, hogy születésének idején a Vénusz és a Jupiter konjunkcióban volt."[615]

A török Aḥmedî így ír a Szaturnusz és a Jupiter konjunkciójáról:

„Húsz évenként történik meg,
hogy a Szaturnusz és a Jupiter konjunkcióba *(ḳırân)* kerül
Mikor minden konstelláció felett örökös forgásban
tökéletesen egy konjunkciót alkot az a kettő.
Kiderül, egy lesz a *ṣâḥib-ḳırân*,
aki a világ törvényes uralkodója lesz.
Ha minden konstellációban négy konjunkció lenne folyton,
hatvankilenc év telne el.
Koránversek és vallási törvények válnak érvénytelenné benne,
másik vallási törvény és hit támad,
Mivel számítás révén, az a kettő vitathatatlanul
minden konstellációban egy konjunkciót alkot tökéletesen.
Ha kétszáznegyven telik el,
a régi államok mindannyian felbomlanak.
Ha a *ṣâḥib-ḳırân* .....
megérdemli a Napot és a Holdat."[616]

Talán erre céloz Loqmân is, amikor így beszélteti Szulejmánt Szelimnek írott végrendeletében:

„Trónodon a Jupiter lett a szerencséd..."[617]

---

615 *Ġiyâs ol-Loġ at*, id. Dehxodâ 1330/1952, p. 47.

616 Aḥmedî, *Iskendernâme*, Budapesti kézirat, MTA Keleti Gyűjt.Tör. O 267, p. 142/1–8. Aḥmedî művének kritikai kiadása nincs, csupán az İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Ty. 921 kézirata jelent meg facsimile formájában (Ünver 1983). Az én adatgyűjtésem már befejeződött, amikor a kezembe került ez a kiadás. Tekintettel arra, hogy ez is csak egyetlen kéziratot jelent, nem tartottam érdemesnek a nagyszámú hivatkozást ebben a műben is kikeresni. Így idézeteim és hivatkozásaim a – különben igen jó – budapesti kéziraton alapulnak (jelzetszámát ld. fentebb).

617 *Kiegészítés* 86b/25.

Aḥmedî *Iskendernâmé*jában részletesen leírja a csillagjós szavait a Nagy Sándor születését kísérő csillagállásról.[618] Ugyanez Neẓâminál,[619] aminek a végén kiderül:

„a hét csillag rendelkezéseiből világossá vált,
hogy a világ neki fogja adni kulcsait."[620]

A *ṣâḥib-ḳırân* mind a perzsa, mind a török Nagy Sándor regényben Nagy Sándor jelzője (*sekandar jahândâr-e sâḥeb-qerân*, vö. Neẓâmi,[621]; *ṣah-i ṣâhib-ḳırân*, ld. Aḥmedî.[622] A jelző, mint azt a szóösszetétel mutatja, perzsa eredetű. Uralkodók mellékneveként hosszú időn keresztül széles körű használatnak örvendett Iránban is. Tudomásom szerint az első, akire alkalmazták, a Ṣaffârida dinasztia megalapítója, Yaᶜqub ebn ol-Leyṣ (868–878) volt:

„Amikor [Yaᶜqub ebn ol-Leyṣ] Nisáburban volt, a khorászáni szegények összegyűltek és tanácskoztak: «Ez az ember *ṣâḥeb-qerân* lesz, s nagy országgal fog majd rendelkezni. Bátor ember lesz, senki le nem győzi majd. Akkor cselekszünk helyesen, ha csatlakozunk hozzá, és az ő országában élünk.»" [623]

Neẓâmi *Šarafnâmé*jában tudatosan Nagy Sándorhoz hasonlítja mecénását, Noṣrat ol-Din azerbajdzsáni atabeget:

„A Nagy Sándor-i élet vizéből vett
rubinból így készítettem ékszert.
Mikor elkészítését befejeztem,
ajándékot készítettem belőle palotája számára.
Átadtam az ebből az ékszerből készített köves gyűrűt,
egy Nagy Sándortól szintén egy Nagy Sándornak."[624]

---

[618] Budapesti kézirat, MTA Keleti Gyűjt.Tör. O 267, pp. 37–38.
[619] Neẓâmi, *Šarafnâme*, p. 879/16–21.
[620] Neẓâmi, *Šarafnâme*, p. 880/2.
[621] Neẓâmi, *Eqbâlnâme*, pl. p. 1243/3.
[622] Aḥmedî, *Iskendernâme*, Budapesti kézirat, MTA Keleti Gyűjt.Tör. O 267, pl. p. 557/9.
[623] *Târix-e Sistân*, kiad. Bahâr, Tehrân 1314/1936, pp. 224–225.
[624] Neẓâmi, *Šarafnâme*, 1341 p.1161/7–9.

A mongol uralkodók közül a címmel felruházták Dzsingisz kánt, Hülegüt (*ṣâḥeb-qerân-e ᶜahd*)[625] valamint Ġâzân kánt.[626] Rašid ol-Din a következőket írja Alan-koával, a Dzsingiszidák mitikus ősanyjával kapcsolatosan:

„Mivel a páratlan Teremtő úgy rendelte, hogy egy *ṣâḥeb-qerân*, győzedelmes, szerencsés padisah jelenjen meg a világban, aki a világ valamennyi országát parancsának rendeli alá, és az engedetlen zsarnokok nyakát az engedelmesség és az alázat igájába hajtja; s személyisége olyan erős, hogy képes a világuralomra és a különböző emberek vezetésére, s őutána a földön valamennyi padisah és uralkodó az ő leszármazottai közül való lesz."[627]

A cím végigkíséri Irán egész történetét a Qâjâr korig, egészen a múlt század végéig. Használta például Timur (őt egy történetíró egyenesen *ḥażrat-e ṣâḥeb-qerâni*nak, azaz „*ṣâḥeb-qerâni* őfelsége"-nek nevezi[628]), továbbá a perzsa Ṭahmâsp sah, I. Szulejmán kortársa. I. Esmâᶜil sah többek között a „kortársak Nagy Sándorá"-nak nevezte magát.[629] Nâder sahról szintén ismert, hogy viselte a címet. Érmén a szó megjelenik II. ᶜAbbâs (1642–1666), I. Soleymân (1666–1694), II. Ṭahmâsp (1722–1732) és III. ᶜAbbâs (1732–1736) pénzein – az utóbbi esetben kifejezetten az uralkodó nevével együtt. Utolsó viselője Nâṣer ol-Din (1848–1896) sah volt, aki uralkodásának 30. évfordulója alkalmával veretett ilyen felirattal ellátott érméket.[630]

A *ṣâḥib-ḳırân* cím az Oszmán Birodalomban I. Szelim óta lényeges az uralkodói titulatúrában, s összefügg az apokaliptikus „utolsó kor"-ral *(âḫir ül-zamân)* kapcsolatos elképzelésekkel. A jelzőt a hidzsra milenneumát megelőző várakozás felfokozott izgalmában kezdték Szulejmán szultánra alkalmazni. Levhî nem sokkal 1529 után készült verses *Cihâdnâme-i Sulṭân Süleymân*ja a szultánt mint abszolút igazságos

---

625 ld. Rašid ol-Din Faẓl Allâh, *Jâmeᶜ ol-tavârix*, be-taṣḥiḥ va taḥšiye-ye Moḥammad Roušan – Moṣṭafâ Musavi, Tehrân, 1373 II., p. 1489.
626 *i.m.* II., p. 1348.
627 *i.m.* I., p. 222.
628 ld. Ḥâfeẓ-e Abru, *Zobdat ol-tavârix*, moqaddeme, taṣḥiḥ va taᶜliqât Seyyed Kamâl Hâj Seyyed Javâdi, Tehrân 1372, I., p. 1.
629 ld. Gandjei 1959, **16**/4.
630 vö. Dehxodâ *i.m.* uo.

ṣâḥib-ḳırânt dicsőíti, aki a szerző szerint Nagy Sándor óta az egyetlen az egyetlen uralkodó, akinek Isten odaajándékozta a világuralmat, és a hűséges İbrâhîm pasa bölcsességét.[631] (Egyenlőre csak zárójelben vetem közbe, hogy a mű hatást gyakorolhatott Loqmânra is: talán nem véletlen, hogy a szultán tulajdonságai közül teljességgel hiányzik a bölcsesség adománya; ezzel Loqmân is a szultán nagyvezírét – Sokollu Meḥmed pasát – tünteti ki.) A szultánt az a Ḫiḍr oktatta, aki a Nagy Sándor legendának Aḥmedînél olvasható változatában Alexander tanítómestere is volt. Senâʿî 1540-ben komponált *Süleymânnâmé*ja és Ḥâḳî 1556-ban befejezett azonos című műve is ugyanezzel a jelzővel tünteti ki Szulejmánt. Az előbbi munka az utolsó idők messiásának tudja, míg az utóbbi isteni kiválasztottságát és ezáltal világuralmi igényének legitimitását hangoztatja, bemutatva, hogy a szultán közvetlen kapcsolatban áll magával Istennel: választ kér és feleletet kap tőle.[632] Mevlânâ ʿÎsâ *Câmiʿ ülmeknûnât*jának 1543-as kompozíciója elementáris erejű drámaisággal arról beszél, hogy kora a végítéletet megelőző időszak, az isteni vezetéssel a világuralomra pályázó két uralkodó, I. Szulejmán és V. Károly mindent eldöntő végső összecsapásának korszaka; az utolsó ítélet közelg, az iszlám egyetemes győzelme küszöbön áll. 1552-re datálta a Jupiter és a Szaturnusz nagy konjunkcióját, a negyediket Mohamed próféta ideje óta. Ilyen körülmények között a *ṣâḥib-qırân* jelző a szó szoros értelmében azt az uralkodót jelenti, akinek uralma alatt beköszönt az egyetlen igaz vallás egyetemes uralma, amely esemény egybeesik a nagy csillagászati konjunkcióval.[633] A földjós *(rammâl)* Ḥaydar 1550 körüli időkből származó véleménye szerint minden korszakban két, Istentől kijelölt uralkodó található a földön: egy világi (a *ṣâḥib-ḳırân*) és egy spirituális (a *ṣâḥib-zamân*). A kétfajta uralmat eddig csak a Próféta egyesítette magában, de most ez ismét bekövetkezett: Szulejmán szultánban ismét egyesül mind az exoterikus, mind az ezoterikus hatalom.[634]

Timurhoz köti Szulejmánt Mevlânâ ʿÎsâ említett műve és Luṭfî pasának az 1550-es évek elején befejezett *Tevârîḫ-i Âl-i ʿOs̱mân*ja által a szultánra alkalmazott jelző, a *ḥażret-i ṣâḥib-ḳırânî*. A jelzőt – perzsa

631 A műről és tartalmáról ld. Fleischer 1992, pp. 168–169.
632 *i.m.* p. 169.
633 *i.m.* pp. 164–165.
634 *i.m.* p. 170.

kiejtéssel *ḥażrat-e ṣâḥeb-qerânî* –, mint fentebb említettem, a perzsa történetírók Timurra alkalmazták.

Muṣṭafâ ᶜAlînak éppen az emlegetett nevezetes millennium évében, 1591–1592 telén (azaz a hidzsra szerinti 1000-ben), tehát negyedszázaddal Szulejmán halála, s a hozzá fűződő lázas várakozás lecsitulta után elkezdett *Künh ül-aḫbâr*ja alapján a szultánnak már jóval szerényebb cím jár ki. ᶜAlî szerint az uralkodók két csoportba oszthatók.[635] Az egyikbe tartoznak az Isten által segített (*müᶜeyyed min ᶜind Allâh*) uralkodók, akiknek a jellemzőjük az, hogy soha nem veszítettek ütközetet. Ez három oszmán szultánt jelent: II. Mehmedet, I. Szelimet és I. Szulejmánt. A másik csoport a szerencsés csillagzat alatt született (*ṣâḥib-ḳırân*) monarcháké, akik a világ meghódítására és az egyetemes uralomra vannak predesztinálva. Ide az egész világon mindössze három uralkodó tartozott: Nagy Sándor, Dzsingisz kán és Timur, tehát oszmán szultán egyáltalán nem kap helyet közöttük. Szerinte I. Szelim csak akkor érdemelhette volna ki a titulust, ha túlélte volna uralkodásának nyolcadik évét. Mindazonáltal Meḥmed Żâᶜim (1578) éppen I. Szelim e népszerű jelzőjét kívánja igazolni.[636]

Szulejmán egyéb Loqmâni jelzőire rátérve, az iszlám uralkodójának egyetemes hatalmi igényeit hivatottak alátámasztani az alábbi jelzők: a kor és a föld padisahja,[637] a tenger és a szárazföld szultánja,[638] a kor uralkodója,[639] a kor sahja,[640] a kor szultánja,[641] a világ sahja,[642] a

---

[635] Fleischer 1986, pp. 279–280.
[636] *i.m.* p. 280, lábj. 16.
[637] *Kiegészítés* 10a/5.
[638] *i.m.* 12b/11.
[639] *i.m.* 12b/29, 14b/22.
[640] *i.m.* 50b/18.
[641] *i.m.* 16b/28.
[642] *šâh-e jahân i.m.* 12b/29, 25a/2, 48a/28. Aḥmedî *Iskendernâmé*jában I. Bajezid jelzője (Budapesti kézirat, MTA Keleti Gyűjt.Tör. O 267, p. 97/4) Ugyanezt a jelzőt használják Nagy Sándorra is, vö. Neẓâmi, *Eqbâlnâme*, p. 1253/6, uő. *Šarafnâme* 1341, p. 996/5. Ahmedînél Nagy Sándor Maġrib ellenséges királynőjének elsüllyesztése után fogadja a föld fejedelmeinek hódolatát, s válik a világ urává. Neẓâmi a *Šarafnâmé*ban így beszél Nagy Sándorról, mint a világ uráról:

> Nagy Sándor, aki megszerezte a világuralmat,
> saját vágyának kiélésére keveset fáradt.

világhódító szultán,[643] a világ menedéke,[644] országokat elfoglaló,[645] országfoglaló,[646] országhódító szultán,[647] a kor Salamonja.[648] Ha nem is mindig pontosan ezekkel a jelzőkkel, de ezek szinonímáival ruházta fel a Nagy Sándor regény a makedón uralkodót is: világbíró,[649] világhódító[650] stb. Loqmân egyenesen azt mondja:

„A világ, Dél és Észak elfoglalására
készült az a páratlan."[651]

A világ javát kereste azon döntés által,
ez okból adta neki a világ azt a segítséget.
Ha kell neked a világ, úgy tégy, mint az az uralkodó,
azt cselekedd, amit ő és fejezd be.
Mikor teljesült a vágya a horizontok birtoklására,
a sors az ő kívánságát teljesítette,
Abbesszíniától Khorászánig és Kínától Jeruzsálemig
parancsára elerőtlenedett a zsarnokság.
Minden országba hírnökök nyargaltak,
minden érmét az ő nevére vertek."
(Nezâmi, *Šarafnâme*, p. 988/13–989/1)

Szulejmán Zrínyi *Szigeti Veszedelmé*ben szintén mint világhódító lép fel:

Ihon, én meg győztem az egész világot,
Ű siruán, ohaituán hozot nékem adót,
Hatalmas fegyverem világon országlot,
Hun fel iűt, hun lement nap, kardomtul tartot.
(*Szigeti Veszedelem* VIII. 14, ld. Zrínyi 1906)

[643] *Kiegészítés* 14a/23.
[644] *i.m.* 17a/21.
[645] *i.m.* 17a/21.
[646] *i.m.* 19b/30.
[647] *i.m.* 28b/13
[648] *i.m.* 44a/34.
[649] *jahândâr* Nezâminál Eszkandar leggyakoribb jelzője (ld. pl. Nezâmi, *Šarafnâme* 1341, p. 993/7, 994/17). A „világbíró" jelző egyébként Szulejmán sajátja Zrínyi *Szigeti Veszedelmé*ben is.
[650] *jahângir* (Nezâmi, *Šarafnâme* 1341, p. 993/3
[651] *Kiegészítés* 12b/9. Aḥmedî *Iskendernâmé*ja szerint Nagy Sándor egy éjszaka álmot lát, melyben egy angyal kardot ad a kezébe, s azt mondja neki, használja ellenségei ellen, mert Kelet és Nyugat neki rendeltetett. Az álmot Arasṭû úgy értelmezi, mint arra vonatkozó isteni ígéretet, hogy majdan méghódítja az egész világot (Aḥmedî, *Iskendernâme*, Budapesti kézirat, MTA Keleti Tör. O 267, p. 70 skk.)

Azaz, miként a Nagy Sándor regény hőse meg is valósította, konkrétan Bécs, Málta, Asztrahány, Moszkva, Irán, Turán, Hindusztán, India és Kína elfoglalásán gondolkodott.[652] A szultán az iszlám uralkodókhoz illetve Nagy Sándorhoz hasonlóan soha nem öncélúan, a hódítás, a területszerzés céljából hódít. Szándéka – Nezâmi Nagy Sándorjához hasonlatosan[653] – mindig a lábbal tiport jog felemelése, az ártatlanul szenvedők megsegítése – gyakorta azok kérésére, az iszlám hit megvédelmezése. A Nagy Sándorról alkotott elképzelések kulcsszerepet játszanak Loqmânnál a Bécsre vonatkozó oszmán igények megfogalmazásában:

„[A szultán] a tanácskozás idején így szólt
az állam oszlopaihoz, a bölcsekhez:
Ha Szigetvártól a négy várat
elfoglaljuk a Teremtő segítségével,
A célok kulcsát vesszük a kezünkbe,
vereséget mérünk a magyarok csapatára.
Akkor megyünk Bécsbe,
alapjaiból döntsük ki kapuját!
Mi Eger? Ne fordítsuk el fejünket Bécstől,
mert Szigetvár van Bécs előtt, nemde?"[654]

Majd később, megismételve:

„A levélben így szólt a szultán parancsa
a császárhoz, hogy felébredjen:
Elfoglaltam Szigetvár várát,
levágtam a makacs ellenség fejét.
Nem maradt ellenségem ezután senki,
kivéve Eger legyőzését és Bécs elfoglalását."[655]

---

652 *i.m.* 12b/10–14.

653 Nezâmi a *Šarafnâmében* kijelenti (1341 p. 274/11):
„Mikor a világ sahja hatalma alá hajtotta a világot,
a zsarnokságtól megszabadította a világot."
Bertel's 1962, pp. 446–447.

654 *Kiegészítés* 59a/14–18.

655 *i.m.* 105b/7–9.

Hosszú távon Loqmân azt reméli,

„hogy a boldog szultán dicsőségére
Elfoglaltatik Bécs és Málta is."[656]

Bécs birtoklása az oszmán szultán részéről megalapozott, teljes jogú igény. A császár ugyanis igazság szerint a szultán adófizetője,[657] mivel a Habsburg uralkodó is a római császár alattvalóinak egyike volt,[658] mely utóbbitól a szultánok már korábban elfoglalták a fővárosát, Bizáncot.[659] A császár ennek megfelelően, tehát vazallusi mivoltának elismerése gyanánt, adófizetésre, harácsfizetésre van kötelezve,[660] nem pedig ajándék küldésére[661] – mely utóbbi a vazallus kötelességével szemben a szuverén uralkodók barátságos gesztusa.

„Ha szégyelled az adó elnevezést,
birodalmadat vesszük el harács helyett"[662]

– írja Szulejmán felháborodott hangú levelében „Bécs királyá"-nak.

Loqmân itt újszerű, amit érdemes alaposabban körüljárni. A hagyományos oszmán-török érvrendszerben a szultán érve a német-római császárral, vagy a magyar királlyal szemben az elfoglalt területek hovatartozását illetően egyszerű, világos, és nyersen őszinte: a hódítás joga. Ennek megfelelően válaszol II. Murád 1433-ban a milánói herceg követének kérésére, hogy engedje át Zsigmond német-római császárnak Magyarországot és a Balkán északi felét:

„a Nagyúrnak [azaz II. Muradnak] nagyon rosszul esnék a karddal szerzettet visszaadni."[663]

---

656 *i.m.* 30a/6–7.
657 *i.m.* 36b/2.
658 *i.m.* 36a/28.
659 *i.m.* 36a/27.
660 *i.m.* 36b/2.
661 *i.m.* 36b/10.
662 *i.m.* 36b/12.
663 Brocquiere útleírásának vonatkozó részét ld. Szamota 1891, p. 67.

Semmiben nem különbözik ettől Musztafa pasának 1527-ben János király követének, Hyeronimus Łaskinak címzett megrovása sem:

„Mondd csak nekem, hogy merészelt a te urad Budára belépni? Arra a helyre, amelyet a mi szultánunk lovának patái tapostak? Belépni abba a palotába, amit azért hagytunk épen, hogy a mi urunk visszatérhessen bele? ... A mi törvényünk szerint, ahol a mi urunk feje megpihen, ahová lova egyszer bedugja fejét, az már örökös jogcímen a mi urunkat tartozik megilletni."[664] „... az az ország a hadijog alapján a miénk, mert megöltük a királyát, királyi székhelyét elfoglaltuk..."[665]

1547-ben, az ugyanazon év június 19-én kötött békére vonatkozó előzetes tárgyalások során Gerhard Veltwyck és Rüsztem pasa megbeszélésén Veltwyck Ferdinándot mint választott királyt igyekszik elismertetni, hivatkozva arra, hogy „mi keresztények úgy tartjuk, hogy a választás joga fölötte van a harc jogán szerzettnek."[666] A pasa viszont rendületlenül a mohácsi csatára, Lajos király halálára hivatkozik, s arra, hogy ezáltal meghódították az egész királyságot,[667] így a terület hovatartozása vitán felül áll.

1576–1577-ben, az oszmán hadi potenciál meggyengültével Loqmân ezzel a durva érveléssel szemben sokkal finomabban, de nem kevésbé határozott módon egészen más érveléssel áll elő: szerinte Magyarország nem más, mint az oszmán szultán Nagy Sándor-i öröksége!

A Nagy Sándori örökség igénye, mint érvelés még egyszer előjön a műben, az alábbi, korábban egy más összefüggésben egyszer már idézett sorok kapcsán:

„Ajándék formájában adom neked állandóan a harácsot,
a cél a [kész]pénz, mit számít, hogy ajándék, vagy adó."[668]

Szerzőnk, mint arról már szintén volt szó, aláhúzza, hogy az 1566-os hadjárat egyik fontos kiváltó oka az volt, hogy a császár az adót ajándék címén juttatja el a szultánnak, jóllehet arra – legalábbis Loqmân szerint

[664] *Két tárgyalás* 1996, pp. 103–104.
[665] *i.m.* p. 145.
[666] *Austro-Turcica 1541–1552*, p. 132. A feljegyzés 1547 február 20-i dátummal készült.
[667] *i.m.* uo.
[668] *Kiegészítés* 38a/3.

– egyrészt szerződés kötelezi, melyet az megszegett,[669] másrészt pedig, az említett alexanderi örökség következtében, a Habsburg uralkodó egyébként is a szultán adófizetője. Ennél a kérdésnél érdemes egy kicsit elidőznünk. Az előzőekben említést tettem az 1527–28-as isztambuli tárgyalásokról. A diplomáciai eszmecsere sarkpontja az adó vagy ajándék címén történő járandóság követelése volt a törökök oldaláról, s az ennek elkerülésére tett – végeredményében sikeres – erőfeszítés Łaski részéről. A követ egyik érve az, hogy

„évente ajándékot vinni meghatározott időpontban ... ugyanazt jelenti, mint adót fizetni, ami pedig, ... méltatlan... mert gyermekded szófacsarás az, amikor az adót ajándéknak hívjuk."[670]

Ugyanakkor az 1547-es Habsburg–oszmán békekötés „tisztes ajándék"-ként határozza meg a Ferdinánd által fizetendő évi összeget.[671] Az világos, hogy a császár nem azért fizet, merthogy az oszmán szultán alattvalója, vazallusa lenne, hanem azért, mivel Szulejmán elvben ezen évi 30.000 arany fejében engedte át neki Magyarország egy részét – amit ugyan elvi síkon, a fentebb említettek értelmében továbbra is magáénak tekint, noha katonailag a gyakorlatban nem sikerült megszereznie. A Habsburg császár 1530 és 1541 között több ízben kísérletet tett arra, hogy pénzösszeg fejében a szultánnal elismertesse igényét – sőt mi több, a kezdeményezés éppen a Habsburg udvarból indult ki. Erőfeszítéseit azonban hosszabb ideig nem koronázta siker – minden alkalommal heves ellenállásba ütközött. 1545-ben aztán, amikor követe, Nicoló Secco „tiszteletbeli ajándék" címen évi 10.000 dukát fizetését igérte, az ajánlatot rögtön elfogadták, majd még néhány vitás kérdés felett diskurzust folytatva végül 30.000 dukátban egyeztek meg.[672] Ferdinánd király Malvezzihez és Argentohoz intézett, 1547 augusztus 25-én kelt instrukciója,[673] és a békekötés másnapi Habsburg ratifikációja[674] ezt az összeget

---

669 *i.m.* 36b/10.
670 *Két tárgyalás* 1996, p. 129.
671 Petritsch 1993, p. 55.
672 Az adó vagy ajándék kérdéséről részletesen ld. Petritsch 1993.
673 Az instrukció szövegét ld. *Austro-Turcica 1541–1552,* pp. 172–177. A *redemptitia pensio* szó az említett dokumentum vége felé, a kötet 176. oldalán fordul elő.
674 Petritsch 1993, p. 55.

kártalanítási összegnek (*redemptitia pensio*) nevezi, míg a béke török szövege egyszerűen ellenszolgáltatásként fizetendő évi 30.000 aranyról ír.[675] A tiszteletbeli ajándék (*munus honestum et honorarium*) kifejezés először Ferdinándnak a magyar főnemesekhez írott levelében fordul elő először. A török gyakorlatban úgy látszik éles különbséget kell tenni a diplomáciai gyakorlat, és a belső udvari szokás között. A diplomáciai gyakorlat során kezdetben meg sem nevezik, egyszerűen aranyról beszélnek. Szulejmán 1565-ben „ajándék"-nak (*hedâyâ*) nevezi. II. Szelim 1566-ban szintén „ajándék"-ról (*armağân*) tesz említést. III. Murád, tehát a *Kiegészítés* korának gyakorlatában „a szokott módon megküldött ajándék" (*gönderilü gelen virgü, verilü gelen virgü*, ami egyébként kétértelmű: a *virgü* első jelentése 'adó'). Az 1578–81 között az Oszmán Birodalomban tartózkodó Salomon Schweigger, valamint az 1587-ben Isztambulba érkezett Reinhold Lubenau azonban már arról ír, hogy a törökök többnyire harácsnak nevezik,[676] ami, miként láttuk, tudatos tódítás. Ferdinánd nem vállalt harácsot! Az 1577–78-ban író Loqmân tehát az első, aki erről az udvari gyakorlatról tájékoztat bennünket, illetve arról, hogy mi állt az érvelés hátterében: az oszmán uralkodó Nagy Sándori örökségének igénye. A szultán a római császár örököseként Ferdinánd, vagyis a császár hűbérura!

A XVI. századi török történeti köztudatnak szerves része volt a Bécs birtoklására formált igény jogszerűsége is. A város, csakúgy mint a Habsburgok egész birodalma, a Keletet és a Nyugatot egyaránt meghódító Nagy Sándor örököseiként fellépő szultánok számára örökségük szerves részét képezte. A Nagy Sándor regény erősen benne élt mind az uralkodó, mind az uralkodó elit tudatában, s a birodalmi hódító ideológia forrásává válva, a területszerzés kapóra jött ideológiáját szolgáltatta ebben a korban is. A világuralmi igényt és a középkori muszlim Keleten is jól ismert Nagy Sándor legenda egy meglehetősen célzatos – a makedon uralkodó költött nyugati hadjárataival kiegészített – változatát kombinálja sajátos módon Maḥmûd Tercümân 1550–1560 között készült *Târîḫ-i Üngürüs* című művében, ahol a szerző azzal az érveléssel próbálta meg

675 Petritsch 1993, p. 55:

676 A két útleírás megfelelő részét idézi *i.m.* pp. 56–57.

igazolni a szultán európai hadjáratainak jogszerűségét, hogy – állítása szerint – Alexander elfoglalta volna Bécset is:

> „Abban az időben bevette Iszkender [azaz Nagy Sándor] Picset
> [azaz Bécset],
> irgalom nélkül letörte az összes ellenséget ...
> Iszkender sah pedig ...
> Ezer köszönetet mondott ... [Istennek]:
> 'Aki nekem Pics [elfoglalását] sikeressé tetted,
> s a világ főbánjává tettél.'„[677]

Maga a tény, hogy Nagy Sándort a későbbi idők keleti szerzői saját korukban történt eseményekkel hozzák kapcsolatba, egyáltalában nem szokatlan a legenda orientális történetében. Már a legrégibb perzsa prózai *Eskandarnâmé*ban is hol Ilyās, hol a Karahanidák kortársa.[678] Neẓâmi részletesen tárgyalja az oroszok elleni hadjáratait.[679] Sőt ilyen cím alatt egészen más korokat és témákat tárgyaló művek is maradtak fenn, mint például egy *ḥurūfī* értekezés; a későbbiekben említendő *Târîḫ-i Üngürüs* alcíme is *Iskendernâme*.

A korabeli török felfogás szerint Nagy Sándor uralmának örököse a szultán volt, s ennélfogva magától értetődően megillették mindazok a területek is, amelyeket a makedon uralkodó elfoglalt. A XVI. század során Bécs körül török legendák egész csokra keletkezett – szám szerint egész pontosan tizenkettő ismert[680] –, amelyeknek közös vonása az, hogy Bécs az iszlámnak rendeltetett, s egy meghatározott időpontban ténylegesen meg is fogják hódítani, amit bizonyos konkrét jelek mágikusan előrevetítenek. S ha majd a „szablya éle" és az „aszkétikus imádság nyila" együttesen kerül bevetésre, akkor az erőfeszítések sikerre fognak vezetni.[681] Bécs elfoglalásának vágyva-vágyott álmát vetíti Szulejmán alakjába egy későbbi, valószínűleg 1660–1680 között keletkezett

---

[677] *Tarih-i Üngürüs*, ld Blaskovics 1982, p. 121.
[678] Afšâr 1343, p. 101 ill. p. 323.
[679] Neẓâmi, *Šarafnâme*, ld. a „Rasidan-e Eskandar be-kešvar-e Rus", „Janghâ-ye Eskandar bâ rusiyân" és a „Piruzi-ye Eskandar bar rusiyân" című fejezeteket (Neẓâmi 1341, pp. 1096–1142).
[680] A legendákról ld. Teply 1980.
[681] Teply 1980, p. 134.

rövid elbeszélés, a *Târîḫ-i Beç ḳırâlı ve feṯḥ-i sulṭân Süleymân ḫân ġâzî*[682] (A bécsi király története és Szulejmán szultán hán gázi hódítása) is. A Nagy Sándor regény illetve hagyomány mind keleti, mind nyugati népszerűségét tekintve az oszmánok aligha találhattak volna egyetemesebb nyelvet igényeik, céljaik kifejezésére, mint a párhuzamot Nagy Sándorral, annak minden – nyelvi, ideológiai, titulatura, jelzők stb. – következményével együtt. Ha egyszer Aḥmedî *Iskendernâméjá*t minden keleti uralkodói palotában olvasták, akkor pontosan tisztában voltak azzal, mit jelent az, amikor az oszmán szultán épp azokkal a jelzőkkel és címekkel ruházza fel magát, mint a makedon Alexander.

Alexandroszt a mohamedán Nagy Sándor regény török változata muzulmánnak ismeri. Aḥmedî részletesen beszámol róla, ahogyan az ifjú Iskender kérdéseket tesz fel négy nevelőjének – Arastûnak, Buḳrâṭnak, Aflâṭûnnak és Suḳrâtnak – a dolgok természetével, a világ eredetével kapcsolatosan, s arról, hogy ezt azok a négy elemmel, azaz materialista módon magyarázzák. Az ifjú királyt azonban ezek a feleletek nem elégítik ki, mígnem megjelenik Ḫiḍr, aki elmondja, hogy mindennek a teremtője Isten, s szavai nyomán Sándor egyből az iszlám hitére tér.[683] Hódításait azután már az iszlám nevében és dicsőségére hajtja végre – Aḥmedî a *pâkîze-dîn* 'tiszta hitű' megtisztelő jelzővel is felruházza[684] – sőt mi több, az *Iskendernâme* szerint ő volt az, aki a törököket is az iszlám hitre térítette. A *Kiegészítés* alapállása, minden más muszlim történeti műhöz hasonlóan, az iszlám vallás felsőbbrendőségébe vetett megkérdőjelezhetetlen hit. Elvi szinten a mohamedán világállam megteremtése a feladat, s ehhez minden eszköz megengedhető – a szultán részéről szó sincs tehát az etika korlátaiba ütköző cselekedetről mindaddig, amíg e nagy cél lebeg szeme előtt. Ennek megfelelően Loqmân leplezetlen nyíltsággal írja le a chiosi podesta foglyul ejtésének történetét, annak védekezésével együtt:[685] azért nem fizette be a kétévi adót, mert a kapudán pasa sűrű rajtaütései, fosztogatásai következtében megakadt a ter-

[682] A mű eredetijét ld. Istanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan 1319, ff. 151b–167a; Revan 1320, ff. 91a–102a. Tartalmának ismertetését ld. Fodor 1991, pp. 123–124. Az elbeszélés keletkezésének idejéről ld. *i.m.* p. 122, lábj. 2.

[683] Aḥmedî, *Iskendernâme*, Budapesti kézirat, MTA Keleti Gyűjt.Tör. O 267, pp. 46–47.

[684] Vö. *i.m.* p. 546/6.

[685] *Kiegészítés* 31a ff, különösen 34a és a következők.

melés normális rendje. De a kapudán pasa már a kezdet kezdetén tudatában volt a podesta kétszínűségének, s ebből semmiféle ellenérv – hangozzék bármily meggyőzőnek – nem tudta kimozdítani. Így aztán a kétszínű podestát csellel a hajóra csalták – a cselvetés a kapudán pasa dicsért érdeme – s elfogták. A háború a jó – az iszlám padisahja – és a gonosz – hitetlen zsarnok ellenfele – küzdelmét hirdeti. Az iszlám szultánjának minden tette eredendően a jót képviseli. A történet tökéletes párhuzama található Neẓâminál:[686] az iráni hadjárat során, a Dareiosszal történt első súlyos, nem egészen sikeres ütközet után két, Dareiosz ellen bosszút lihegő iráni főúr érkezik Sándor táborába, hogy igazságtalansága miatt uralkodójuk vérét ontsák. Habozás nélkül felajánlják Nagy Sándornak a perzsa uralkodó meggyilkolását:

„Holnap rá akarunk rontani,
igazságtalansága miatt királyságát elvenni."[687]

A makedón király nem bízott a saját urukat elárulókban, a tervre azonban áldását adta, mert csak ily módon érhette el a célját, s a nagy cél eléréséhez minden eszköz szentesítve van:

„Mindenki azt az eszközt ragadja meg,
amellyel ellenségét megsemmisítheti."[688]

Szerzőnk részletesen szól a vallásról. Loqmân, természetesen maga is hithű muszlim:

„Istenem! Tartsd távol szívemtől a politeizmust!
Lelkemet az egyistenhitben tartsd meg fényesen!
Érzéseimet ne kavard fel!
Erős alapzatomat ne rengesd meg!
Védd meg eszemet a dév képzelgésétől,
gondtalanul ne csalhasson, ne ámíthasson!
Hitetlenséggel ne keserítsd meg ínyemet,
ne piszkold be serlegemet azzal a méreggel."

686 Neẓâmi, *Šarafnâme* 1316, p. 205/7 skk.
687 *i.m.* 206/1.
688 *i.m.* 206/8.

Vélhetőleg inkább szunnita, semmint siíta: igaz, hogy a XVI. századi Perzsiában a sía emelkedett az államvallás szintjére, de a lakosság túlnyomó többsége még hosszú ideig szunnita maradt – a népesség 10%-át mind a mai napig ők alkotják Iránban. Szerzőnk szunnita mivoltát támasztja alá a *Kiegészítés*ben többször előforduló dicsérő hivatkozás az első három kalifára – siíta ilyet sohasem tenne.[689]

Hithű muszlimságából, helyzetéből, szellemi környezetéből következően természetes, hogy Loqmân világszemléletének is alapvető meghatározója az isteni végzet *(qadar, qażâ)* mohamedán fogalma.[690] Az iszlám filozófia illetve teológia történetében a fátummal kapcsolatosan három főbb, egymástól jelentősen különböző nézet fogalmazódott meg.[691] Közülük legismertebbé a *dzsabariták* és a *qadariták,* azaz az abszolút predesztinációt illetve az emberi szabad akarat csorbítatlanságát vallók vitája vált, annak ellenére, hogy az iszlám ortodoxia szempontjából mindkettő hamarosan eretnek nézetté vált. Már a Korán különbséget tesz az isteni erőnek a világra, illetve az emberek tetteire gyakorolt hatása között. Míg az előbbi megítélése teljesen egyértelmű,[692] az utóbbié korántsem. Mind az eleve elrendelés, mind a szabad akarat hívei a Koránra támaszkodtak érvelésükben. Véleményük szerint abszolút predesztináció következik például a következő koránversekből: „Egyetlen lélek sem lehet hívő, csak Allah engedelmével."[693] „[Az emberek] egy részét [Allah] az igaz útra vezérelte, egy más részét pedig joggal sújtja tévely-

---

689 Vö. pl. *Kiegészítés* 69a/7–8, 69b/8. 73a/29 üdvözlés gyanánt, jókívánságként szerepel a „négy társ".

690 A fátum szóra Loqmân leggyakrabban ezt a két szinonímát használja, vö. pl.:

> De a sors (*qażâ*) és a fátum (*qadar)* nem mutatta meg
> a diadal tükrében a győzelem arcát." (*Kiegészítés* 74a/32)

A *qażâ* és a *qadar* voltaképpen a *kalâm* filozófiájának kettős terminus technicusa. Ha egyszerre, egy kifejezést alkotva fordul elő, jelentése 'Isteni végzés', s jelenti mind az öröktől fogva elhatározottat (mely a *qażâ* leggyakoribb jelentése), mind az időben született határozatot (a *qadar* rendes jelentése). Egyébként a *qażâ* gyakori jelentése még a 'predesztináció', a *qadaré* pedig 'döntés', 'sors', 'végzet' (vö. Gardet 1978, p. 365).

691 Az iszlám filozófia történetét átfogó kérdésről részletesebben ld. Watt 1948, Ringgren 1952, Ringgren 1955, Ringgren 1967 és Wolfson 1976, különösen 601–719.

692 Pl. *Korán* 57:2–3, 6:2.

693 *i.m.* 10:100

gés."[694] Mindezzel ellentétben teljes szabadságot ígérnek viszont a következők: „[Ez] az igazság, [amely] az uradtól [jön]. Aki akar az higgyen, és aki akar, az ne higgyen!"[695] „Aki azonban megbánással fordul [felém], hisz, és jótettet cselekszik, aztán az igaz útra vezéreltetik, annak kész vagyok megbocsátani."[696]

Az iszlám (szunnita) ortodoxia ezekkel a szélsőségekkel szemben egy harmadik álláspontot vall. Tanítása szerint a Korán különbséget tesz a később gyakorta együtt emlegetett *qadar* (más szóval *taqdîr*) és a *qażâ* között. A *qadar* a dolog „mérték"-ének, vagyis a benne lévő potenciának, annak az isteni törvénynek a megnyilvánulása, melynek következtében például a datolya magvából csak datolya nő, s nem például almavagy olajfa. Ezzel szemben a *qażâ* a „döntés", az isteni rendelés, parancs, vagyis az előbbinek a tényleges megvalósulása. A két fogalom ilyeténképpeni használatának – Koránon kívüli – klasszikus példájaként szolgál az az eset, amikor Omar kalifa megparancsolta 'Abu Ubaydának, hogy vonuljon vissza egy járvány sújtotta területről a biztonságos Damaszkuszba. Abū ʿUbayda a következőképpen tiltakozott: „[Gondolod] elmenekülhetsz Isten rendelése *(qażâ)* elől?" ʿUmar válasza így hangzott: „Isten *qażâ*jától Isten *qadar*jához menekülök." Amivel a teológus Rāġib (megh. 1108) véleménye szerint azt akarta mondani, hogy ha Isten rendelkezése *(qażâ)* az egyik helyen járványt idézett elő, akkor egy másik hely mentes volt attól, s Isteni *qadar*ja éppen az volt, hogy vonuljanak biztonságos helyre.[697] A *taqdîr* elterjedt, populáris, értelmezésének – mint Isten jóra és rosszra vonatkozó abszolút érvényű, kikerülhetetlen parancsának – a Koránhoz, az arab lexikológiához semmi köze sincs.[698]

---

[694] *i.m.* 7:30

[695] *i.m.* 18:29

[696] *i.m.* 20:82

[697] Imām Abū 'l-Qāsimi 'l-Ḥusayn ibn Abu 'l-Faḍli 'l-Rāġ ibu 'l-Iṣfahānī, *Al-mufridāt fī ġarībi 'l-Qur'ān,* kiad.: Muḥammadu 'l-Zuhrī 'l-Ġumrāwī, al-Qâ-hira 1324/1906., id. ʿAlî (é.n.) p. 315, lábj. 1.

[698] Ld. ʿAlî (é.n.) pp. 317–318. Hozzá kell tennem, hogy hasonlóképpen a kereszténység számára is „a predestináció szó a *profán használatban* egészen mást jelent, mint a teológiában. Egyesek ugyanis az ember földi sorsának, érvényesülésének, egészségi állapotának, házassági és egyéb körülményeinek alakulását fátumszerűen képzelik, és ezt a kikerülhetetlen és megváltozhatatlan sorsszerűséget nevezik predestinációnak. Ilyen profán fátum-hittel nem foglalkozik a dogmatika." (Előd 1983, p.367)

A hivatalos szunnita ortodoxia véleménye és a populáris nézet keveredik Loqmân szemléletében is:

„Mindenki előtt öröktől fogva
meg van írva titokban tettének sorsa,
A „dicsőség Istennek" révén az első rendelkezés óta
megnyitották nyelvem a magasztalás keresésére.
Sorsomat, az igaz hit alázatosait, óh Istenem
megjelölöd a lā ilāh kezdetétől fogva"[699]

„Isten, aki a test miatt lelket gyúrt,
a teremtés előtt megírta a halált."[700]

„Ha száz hullócsillag hull is le a Szaturnusz tetejéről,
nem hal meg senki attól, hacsak a sorsa nem az."[701]
„Kiderült az ellenség számára a fátum írása."[702]

„Mikor a végzet parancsa megérkezett a sorshoz,
életének vonalát a halál áthúzta."[703]

Abból következően viszont, hogy a fátum irányítása Allah kezében van, Allah ily módon befolyásolhatja azt, olykor akár alattvalója kérésére is:

„Mert Isten vezérlete a társunk, kétségtelen,
a páratlan Isten őriz bennünket."[704]
„Jóllehet magam tervezek ...
annak megfelelően határozd meg a végzetet."[705]

A fátumról az igazhívők időnként Gábriel arkangyal kinyilatkoztatásai, s az égi hatalmak beavatkozása révén kapnak megnyugtató híreket: a győzelem közel, minden a legjobb úton halad. Az igazhívőknek aggodalomra nincs okuk, minden úgy történik, ahogyan azt Allah elhatá-

699 *Kiegészítés* 2a/23–25
700 *i.m.* 85a/22
701 *i.m.* 74b/11–12
702 *i.m.* 84b/14
703 *i.m.* 35a/16
704 *i.m.* 42a/19
705 *i.m.* 89b/5

rozta, ami pedig az iszlám sereg számára csak jó lehet. Ennek megfelelően a szerencse kizárólag a hitharcosok oldalán áll, míg a hitetlenek osztályrésze csakis és kizárólag a szerencsétlenség. E gondolatmenet egyáltalán nem új – sem az iszlámban, sem az oszmán-török történetírásban. A történelem menetét például már a XV. századi Ṭûrsûn bégnél is az isteni eleve elrendelés határozza meg. A szultán tetteinek sikere is ettől függ. A szultán vállalkozásainak sikere az isteni támogatás és segítség eredménye.[706]

Sajátos kapcsolat áll fenn az emberi tervezés és az isteni elrendelés között:

„Ha ellenséged távol van,
minden nap tájékozódj felőle,
Mert az, aki a könnyelműség magvát gyökerezteti,
vereséget és éjszakai rajtaütést von fejére.
Bölcsen kell eljárni a dologban,
míg világossá nem válik Isten rendelése.
Ha a terv nem esik kívül az isteni rendelésen,
a terv kitervelésében nincs könnyelműség.
Könnyelműségből ment ki Ádám a Paradicsomból
a legfelsőbb Paradicsomban székelő Idrisz tervével."[707]

„A világ fontos dolgai nem a tervezésben vannak,
s ha igen, nem esnek kívül az elrendeltetésen."[708]

„Nehogy a sors *(qażâ)* megváltoztassa a dolgot,
a fátum *(qadar)* a mi ügyünket predesztinálja *(moqaddam konad)*."[709]

A sors akarata időnként közvetlenül megnyilvánul a szultán számára, mintegy megnyugtatva őt, hogy egy pillanatra sem tért le a helyes útról. Olykor közvetlenül cselekvésre ösztönzi, mint például az isztambuli vízvezetékhálózat kijavítására történő felhívás esetében, amely

[706] İnalcık-Murphey 1978, p. 19, valamint Ṭûrsûn bég szövegében 10b, 147b, 156a, 166a, 173b–174a, 181a.
[707] *i.m.* 53a/10–14
[708] *i.m.* 62b/28
[709] *i.m.* 76a/31

Gábriel arkangyal sugallatára történt.[710] Jóslásкor a „Ne félj" szúra,[711] később az „öljétek meg a hitetleneket"[712] Korán-vers jön ki neki. Ḥeydar Zekirmân már Rammâl kertjének építésekor tudja, hogy

„...a hitharc szándékával a hit szultánja
e virágoskertembe jön bizonyosan."[713]
„E titok a szultánnak is meg volt írva,
a homokjóslás utasításai tájékoztatták őt."[714]

A teljesség kedvéért érdemes megemlíteni egy irodalmi párhuzamot a kortárs Európából: az 1566-os évet történetíróinknál ugyanúgy, mint a törököknél, előjelek – csak éppen ellenkezőleg, baljós előjelek – kísérték, amelyek „babonás képzeteket keltettek" az év lefolyására nézve. Ezeket egyik történetírónk részletező alapossággal fel is sorolja.[715]

Allah akarata, helyeslése azonban sokkalta nyilvánvalóbb módon, Gábriel *(Jibrīl)* arkangyal kinyilatkoztatásai, szózatai révén is léptennyomon megnyilatkozik a szultán és a nagyvezír mint individuumok, illetve a sereg egésze számára, leggyakrabban éppen akkor, amikor annak a legnagyobb szüksége van rá. A szigetvári hadjáraton Allah egyértelműen és kizárólagosan a muzulmán sereg oldalán áll, akiknek fohászát elfogadja.[716] A „Bécs királya" elleni hadjáratra induláskor „Az égből szózat hallatszott a búcsúzás idején: / A szultáné [lesz] a győzelem vitathatatlanul."[717]

Szigetvár ostromának előestéjén is angyalok kiáltoztak, Mohamed próféta jött, az ellenségnek ördögök jelentek meg álmában.[718] A nagyvezírnek személyesen Gábriel arkangyal hoz kinyilatkoztatást.[719]

---

[710] *i.m.* 18b
[711] *i.m.* 44b/24.
[712] *i.m.* 67b/30–31.
[713] *i.m.* 49b/20.
[714] *i.m.* 49b/21.
[715] Forgách 1982, pp. 251–252.
[716] *Kiegészítés* 47b/8; 48b/12.
[717] *i.m.* 45a/5.
[718] *i.m.* 64a/26–27.
[719] *i.m.* 64a/23.

„Mikor a szultán ama vár körül [Szigetvár] sátrat vert,
megmutatkozott a győzelem útja az örökkévaló Istentől.
Az emberiség Prófétájának csodáitól
– híveinek legyen ezer üdv –
És a négy társ áldásától
láthatóvá váltak a győzelem jelei."[720]

„A sors *(qażâ)* íja a hitharcosok kezében,
a végzet *(qadar)* kardját szenvedték el a hitetlenek."[721]

„Fentről angyalok serege ment
a gyaurok ellen, s alulról a hitharcosok."[722]

„Isten a hitharcosok segítője lett,
angyal jött az égből a csatába."[723]

Szigetvár bevételekor sem saját elhatározásukból mészárolták le a védőket – asszonyokat, gyerekeket egyaránt – hanem az isteni akaratnak engedelmeskedtek:

„Égi szózat kiáltotta a muszlimoknak:
'Nincs kegyelem Isten ellenségeinek!'"[724]

Ebben Loqmân megegyezik például Mevlânâ ᶜÎṣâ *Câmiᶜ ül-meknûnât*jának gondolatmenetével – a végítélet napját megelőző utolsó idők kezdetén a török seregek ott is Isten akarata alapján rabolnak, erőszakoskodnak és gyilkolnak.[725]

Gábriel mind a földi, mind a túlvilágot tájékoztatta a mohamedán sereg nagyszerű győzelméről. A belső vár bevételekor:

„A túlvilágról szózat jött e világba:
'Szigetvár legyőzetett az iszlám számára'"[726]

---

[720] *i.m.* 66a/–66b/2.
[721] *i.m.* 68b/26.
[722] *i.m.* 77b/2.
[723] *i.m.* 93a/2.
[724] *i.m.* 93a/29.
[725] Ld. Flemming 1987, p. 60.
[726] *Kiegészítés* 95b/4.

Szintén égi szózat vigasztalja a sereget a szultán – mint később kiderült halálos – betegségével kapcsolatosan: „Ha Rúm szultánjának sápadt [tkp. sárga] az arca, / miért gond az? A Nap orcája is sárga,"[727] mire „a sereg megnyugodott Gábriel hangjától."[728] Szulejmán halálát is az isteni végzet *(qażâ-ye elâhi)* okozta,[729] mint ahogyan azt is mennyei hang sugallta, hogy „utódja a kor Szelimje legyen."[730] Ez utóbbi szemlélet nem a költői fantázia terméke. Az Oszmán Birodalomban az öröklésnek nem volt meghatározott sorrendje. Jóllehet elvben az elsőszülött volt a várományos, gyakorlatilag bármelyik fiú örökölhetett. „Isten rendezte el és határozta meg, hogy végül is ki szerezze meg az uralmat, bármiféle emberi törvénynek, vagy intézkedésnek tilos volt beleavatkozni az isteni akaratba."[731] Valamiféle öröklési „rend" csak a XVII. század elejétől kezdett kialakulni, amikor is fokozatosan a szenioritás, a család legidősebb tagjának az öröklése érvényesült.

Bár a történelem menetében minden úgy van jól, ahogyan elrendeltetett, olykor kell a bizonyosság, hogy csakugyan a megfelelő úton járnak-e. E csodák az igaz úton járó szultán hétköznapi életének magától értetődő velejárói, a sereg önbizalmának erősítői, s egyben az olvasónak szánt, a sereg vállalkozásának megkérdőjelezhetetlen igazságát és jogszerűségét biztosan mutató, eltéveszthetetlen mérföldkövek.

Az oszmán dinasztiával és a szultán személyével szerzőnknél is szorosan összefonódik a szent háború (ġazâ, dzsihád) eszméje:

„[Istenem!] Az iszlám szultánjai számára is
kötelező módon te tetted kötelezővé a hitharcot.

---

[727] *i.m.* 46a/9
[728] *i.m.* 46a/10.
[729] *i.m.* 88a/18.
[730] *i.m.* 45a/6.
[731] İnalcık 1974, 307. Ide kívánkozó érdekes irodalmi párhuzam Nagy Sándor végrendeletének Pseudo-Kallisthenésnél található változata. Alexandros részletesen rendelkezik arról, hogy melyik hűséges emberére mit hagy örökül. De valamiről nem tesz említést. „A végrendelet felolvasása után Ptolemaios odalépett Sándorhoz és megkérdezte: «Sándor, kire hagyod az uralkodást?» Az így válaszolt: «Az erősnek, aki akarja, megtartja és beteljesíti.»" (A szöveget ld. Pfister 1978, p. 80.)

Istenem! Törvényednek *(šarī'a)* engedelmeskedve
fordultunk a gyaurok ellen,
Érkeztünk buzgón Szigetvár várához,
iparkodtunk, s hajtottunk végre szent háborút,
Nem tértünk el parancsodtól,
harcoltunk a hit ellenségeivel."[732]

Szulejmánnak utódához, Szelimhez címzett költői intelmeiben[733] is a szultán legfőbb jellemzője, hogy a hitért harcoló, s azért vértanúságot szenvedett uralkodó volt, mert „a ġazâ és a mártíromság a dolgunk":[734]

„A hitharc volt a gondolatom, óh herceg,
a ġazâ volt a dolgom, kegyességgel és erőszakkal,
Amíg egy szusz volt testemben,
semmi sem volt elég a ġazâból.
Hitharcos szultán vagyok, jó tulajdonságokkal,
életében boldog, s a halálában vértanú."[735]

Olyan szultán, aki bosszút állt a szerződésüket megszegő gyaurokon,[736] s mint azt Loqmân megelőlegezi, harcban elfoglalta a hitetlenek országát, s muszlimmá tette a magyarokat és a frengiket,[737] s akinek egyetlen kívánsága, hogy utódja, Szelim élete tartson Bécs elfoglalásáig.[738] Az uralkodót és seregét útján az égi hatalmak kísérik:

„Hitharcra ment a hit szultánja,
társai angyalok, védője Isten."[739]

„... az égből a szultánért imádkozott az angyalok serege"[740]

---

[732] *Kiegészítés* 89a/1–4.
[733] *i.m.* 86b–87a.
[734] *i.m.* 87a/14.
[735] *i.m.* 87a/1–3.
[736] *i.m.* 87a/9.
[737] *i.m.* 87a/13.
[738] *i.m.* 86b/30.
[739] *i.m.* 50b/7.
[740] *i.m.* 55a/2.

„A hit népének Istentől érkezett segítője,
angyalok serege a földön.
A hívőknek Isten lett segítője,
hogy az iszlám győzzön a hitetlenek felett.
A győzelem kardjával a Láthatatlan Úr serege,
pajzsuk a láthatatlan szentek *(mardân-i ğayb)* fohásza."[741]

Ugyanebben a gondolatkörben mozog a már említett Levhî *Cihâdnâme-i Sulṭân Süleymân*ja (készült 1529 után). Itt a szerzőnek álmában maga Seyyid Ğâzî nyilatkoztatja ki, hogy a láthatatlan szentek *(ricâl ül-ğâ'ib)* állandóan Szulejmánnal vannak, amiben egy korábbi, szerzőnk felfogásától teljesen eltérő Szulejmán-kép maradványai sejlenek fel: a szultánnak mint Messiásnak a portréja az 1530–40-es évekből.[742] A korábbi értelmezésben a hidzsra 1000. évében az iszlám egyetemes győzelme vezetése alatt megvalósul, s harcában a láthatatlan szentek fogják segíteni, akik az ő oldalán avatkoznak be a küzdelembe.[743]

Az isteni beavatkozást szerzőnk sem tagadja. Véleménye szerint az egész Oszmán-ház legitimitása Istentől ered.[744] Az egész oszmán dinasztia harcai mögött az isteni akarat keresendő, hiszen minden tagját az az isteni vezetés kíséri:

„Ha Isten elfordította volna Oszmán nemzetségét,
nem hajtottak volna végre ġazât és hadjáratot."[745]

Loqmân a következő szavakat adja Szulejmán szájába:

„A hitharc *(ġazâ)* volt a gondolatom, óh herceg,
a ġazâ volt a dolgom, kegyességgel és erőszakkal,
Amíg egy lélegzet volt testemben,
semmi sem volt elég a ġazâból.
Hitharcos szultán vagyok, jó tulajdonságokkal,
életében boldog, halálában vértanú."[746]

---

[741] *i.m.* 68b/20–23.
[742] Fleischer 1992, p. 169.
[743] Haydar Remmâl kéziratos értekezésében (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1697); ismerteti Fleischer 1992, p. 170.
[744] *Kiegészítés* 46a/34.
[745] *i.m.* 44b/6–7.

„Kezdettől fogva szokásjogunk és törvényünk a ġazâ..."[747]

Ennek megfelelően több jelzője van bátorságának: a kor hőse,[748] a rettenthetetlen hős,[749] a hős szultán.[750]A hitharc ábrázolása központi jelentőségű Loqmân számára is, mert abban látja személyes hírneve fennmaradásának zálogát:

„Mily jó, hogy egy pillanatig mi is fáradoztunk
a *Šahnâme* versbe szedésén barátságban.
Talán a szerencsés éberségben pihenünk,
hírnevesek maradunk, a világba megyünk.
A hitharcosok ábrázolására törekszünk lelkesen,
mert a hitharc ábrázolása az élet vize."[751]

A dzsihád, az iszlám szent háború eszméje a korai időktől fogva jelen volt az Oszmán Birodalom hódító ideológiájában, olyannyira mélyen meggyökeresedve benne, hogy a kutatás még másfél évtizeddel ezelőtt is abban kereste nemcsak a birodalom terjeszkedésének mozgatórugóját, hanem létrejöttének ideológiáját is. Ez utóbbi nézetet azóta sok kritika érte,[752] de az tény, hogy az eszme hamar feltűnt a török történetírásban, s a birodalom fennállása alatt végig hathatós tényezőként működött. Mint azt Fodor észrevette,[753] *Iskendernâme* című művének a korai oszmán történet szempontjából igen fontos fejezetében, a *Dâsitân-i müluk-i âl-i ʿOṣmân*[754] címet viselő részben Aḥmedî már a XV. század első évtizedében az Isten által kiválasztott Oszmán dinasztia dzsihádra vonuló, vértanúságot óhajtó uralkodójáról írt, akit mint ideáltípust állít olvasója elé:[755]

---

[746] *i.m.* 87a/1–3
[747] *i.m.* 87a/6.
[748] *i.m.* 10b/cím.
[749] *i.m.* 61a/27, 44a/33.
[750] *i.m.* 60b/6.
[751] *i.m.* 54a/13–15.
[752] Ld. pl. Káldy-Nagy 1979–1980; Lindner 1982.
[753] Fodor 1983.
[754] Az említett résznek két kiadása is létezik: a régebbit ld. Banarli 1939, pp. 111–135; az újabb Ünver 1983.
[755] Banarli 1939, p.127.

„Mert az Oszmán-ház tisztasága rendkívüli lett,
Az Úr őfenségénél barátságra lelt.
Bárhová fordultak, utat találtak,
Országokat nyertek, népe[ke]t győztek le.
Ha az ő tisztaságukban fogyatékosság volna,
Dolgaikba egyszer kár esett volna.
Ej, Ember, ki ismered a történeteket,
Ha jól tudod, meséld el nékem,
Hogy mióta föltűnt Mohamed népe,
S fennáll [és] megvan Halil nemzetsége,
Mióta a dzsihád e szent nép kötelessége
Szent harcot ki vívott hozzájuk mérve?"[756]

Aḥmedî az oszmán-török győzelmek okának azt tartotta, hogy az uralkodó dinasztia az iszlám vallás katonájaként a hitért küzd, s úgy vélte, ennek következtében jogosult a keresztények felettei utalomra, és vezető szerep illeti meg az iszlám világban is. Az Oszmán dinasztia tagjai Loqmân véleménye szerint is primátust élveznek a többi uralkodó felett, mert „minden tettük a šarīʿa szerint való."[757] A XV. század végén Ṭûrsûn bég az állami ügyek intézőinek és államférfiak használatára szánt *Târîḫ-i Ebü 'l-Feṭḥ* című művében – az iszlám fejedelmi tükröket követve – azt fejtegette, hogy a szultán minden hatalom alapja, akinek autoritása isteni eredetű. Az uralkodó ezt erényeinek – bölcsességének, bátorságának, becsületességének és igazságosságának – gyakorlása révén fizeti vissza Allahnak.[758] Ṭûrsûn bég újítása, hogy a világi hatalom szükségessége nem csupán világi okokra vezethető vissza, hanem hatalma egyszerűen világi okokból is létjogosult, mert az emberi természet veleszületett tulajdonsága, hogy ember csak úgy képes közösségben élni, ha szabályok kényszerítik mások jogainak tiszteletben tartására.[759] A szultán erkölcsi kötelessége az Istennel szembeni hála. Így aztán oszmán szultánt, mint a legnagyobb iszlám birodalom uralkodóját, az egész iszlám legkiemelkedőbb uralkodójaként,[760] a hit védelmezőjeként tünteti fel, de egészen a XVI. század első felével bezáródó időszakig a szultáni

[756] Magyar fordításban idézi Fodor 1983, p. 14.
[757] *Kiegészítés* 51b/8.
[758] İnalcik-Murphey 1978, pp. 17, 20. passim.
[759] Fodor 1988, p. 131.
[760] *i.m.* p. 24.

hatalom létjogosultságát illető nézetek a hódítás jogát, a *ğazât*, a *jihâd*ot, a világhatalmat, Nagy Sándort hangsúlyozták, mint eszmei alapot. A vallásos tónus igazából a XVI. század második felének sajátja. Ahogy kezd csökkenni a despotikus szultáni hatalom ereje, úgy kezdik legitimációját a *šarîa* törvényéhez kötni. Loqmân jól beleillik ebbe a képbe: az ábrándok vége szakadtával egyre erősebben jön elő a *šarîa hatalma,* és az iszlám birodalom korábban alaposan háttérbe szorított eszméje, amely gyakorlatias módon a korábban széleskörűen elterjedt eszkatologikus elképzeléseket is pótolta:[761]

„Most az igazhitű közösség, az emberiség java
az oszmánokban bírja dicsőségét,
Mert általuk tartós ezen igaz hit,
bennük rögzült az iszlám,
.....
Görögországtól és Konstantinápolytól Budáig
kardjuk által aláztatott meg a gyaur."[762]

Aḥmedî történetéből világosan kiderül, hogy

„... az oszmán dinasztia valamennyi tagja a hitharc hevétől fűtve a hitetlenek ellen küzd, azaz gâzî, s mint ilyennek az a rendeltetése, hogy a harcban vértanúhalált haljon. Történetük bemutatására ezért elegendő, ha egy-egy kiemelkedő tettüket, legfőbbnek tartott érdemeiket, és persze adott esetben hősi halálukat előadja, mert ezek kielégítően jellemzik a hősök legfontosabb tulajdonságát. Ennélfogva a történelem Aḥmedî számára nem feltárandó probléma, hanem példatár, amelyből azokat az eseményeket, tényeket kell elővenni, amelyek a szereplőkben megtestesülő ideáltípus jellemzéséhez legjobban megfelelnek. Mivel a történelmi események így csupán illusztrációként szolgálnak, teljesen esetlegesen, önkényes módon, valódi jelentőségüktől függetlenül vannak kiválasztva."[763]

---

[761] Például Mevlânâ ʿÎsâ, 1529-ben keletkezett *Câmiʿ ül-meknûât* című mesznevijében a „mohamedi fény" (egyébként a siíták körében szélesen elterjedt) tanának *(nûr-i Aḥmad)* sajátos adaptációja révén tartja a szultánokat Isten által kiválasztott uralkodóknak – a szerző nem kevesebbet állít, mint hogy az Ádámtól kezdve a prófétákban meglévő sajátos „fényszubsztancia" az oszmán dinasztia tagjaiban szervesen folytatódik (vö. Flemming 1987, p. 52). Maga a tan persze elterjedt az egész iszlám világban. Megtalálta útját Aḥmedî *Iskendernâmé*jába is (ld. a „Mohamed születése" című fejezetet – kiad. Ünver 1977, p. 373/70–80).

[762] *Kiegészítés* 60a/14–18.

[763] Fodor 1983, p. 8.

Loqmân művét ugyanezek a vonások jellemzik. Szerzőnk, mint láttuk, részletesen tárgyalja, milyen intézkedéseket tett a szultán az iszlám vallás érdekében (betiltotta a borivást, javította a közerkölcsöt; felépítette a Szülejmánije dzsámit; ő maga is a hit buzgó gyakorlója, aki a szigetvári hadjárat előtt elzarándokolt Eyyüpbe, egy szent sírjához – az esemény leírása mellesleg megint csak jócskán hasonlít Nezâmi Nagy Sándorának a Kábához történő zarándoklatához[764]). Szól alattvalói érdekében tett intézkedéseiről (megoldotta Konstantinápoly vízellátását). Megemlékezik a szunnita iszlám birodalom megvédése érdekében tett intézkedéseiről (várakat építtetett az iráni határon, hadjáratokat viselt az európai hitetlenek ellen). Az eposzt elolvasva az is világos, hogy költőnket nem az események tényszerű rögzítése érdekelte. Összemosódik például a Vu-

---

[764] Sándor szamárteherszámra vitte az aranykincseket a sivatagon át (*Šarafnâme* 1316, p. 271/12). Aranyszórása az arabok vezetőit parancsára hajlította (271/17). Mérhetetlen bőkezőséget gyakorolt az arabok irányában 271/17 – 272/7).

„A Kába felé ment, arca ragyogott,
megtanulta, hányszor kell végrehajtani a rituálét.
Lábát a világ köldökére helyezte,
amikoris sok mósusz felszabadult a világ körül." (272/8–9)

„Először megcsókolta a Kába ajtaját...
Arra a küszöbre helyezte arcát,
sok kincset adott a dervisnek,
Mikor dirhemet adott a kincsek özöne volt az,
mikor tevét adott, számtalan karaván volt az." (272/12–14)

Az eyyüpi jelenet Loqmânnál:

„Egy koldus a tiszta nemzetségű szultán útján
helyet kért az uralkodótól.
Így szólt:.....
A hit szultánja, amikor meghallotta ezt az elegáns bejtet,
azt, aki elszavalta, ajándékaival halmozta el." (*Kiegészítés* 38b/16–21)

„Táskájából alamizsnaként aranyat szórt
a szolgáknak és a sír körül szolgálatot teljesítőknek.
Oly sok dirhemet szórt a földre..." (*Kiegészítés* 40a/30–31.)

„Mikor közeledett kupolájának ajtajához,
ajtaja megcsókolta barátságának köntösét." (*i.m.* 39a/5.)

kán és a Dráván történő átkelés. Nem lehet pontosan, napról-napra követni a szigetvári ostrom eseményeit, annak ellenére, hogy szerzőnk óriási terjedelmet szán ábrázolásának. Mint láttuk, az esetek többségében Loqmân dátumozása megerősíthető más forrásokkal történő összevetés révén. Ám igen nagyvonalúan bánik az évszámokkal – azok az események fontosságára való tekintet nélkül, esetlegesen, „össze-vissza" fordulnak elő. Sejtelmünk sincs például, hogy melyik évben hozták a borivók elleni törvényt. Nem derül ki a chiosi hadjárat időpontja. Ugyanakkor, szinte váratlanul, pontosan megadja a máltai és a szigetvári hadjáratra való indulás dátumát. A történész számára az ábrázolás elmosódott, hiányos, elnagyolt. Költőnk szelektál az ábrázolt események részletei között – például nem tudjuk meg a chiosi podesta, vagy a máltai nagymester nevét. Nem az események összességéből kibontakozó egyedire, hanem az eszményképre, a példaadóra koncentrál – éppen az események közötti szelekció révén.

A Loqmân művéből kifejthető gondolatok egy másik köre az oszmán fejedelmi tükör-irodalommal áll eszmei rokonságban. A királytükör-irodalom egyik központi terminusa a világ rendjének (*niẓâm-i ʿâlem*) fogalma. A világ rendje alatt a különböző oszmán írók az igazságos uralkodó stabil hatalmát (a nagyvezír és az *ʿulemâ* megfelelő szerepét), a bevételek és kiadások egyensúlyát, a társadalmi rétegződés (a kard és a toll emberei, kézművesek-kereskedők, földművelők) megfelelő voltát, az adózók szilárd helyzetét értik.[765] A gondolat nem más, mint az igazságosság utilitárius felfogásának a gyakorlatba történő átültetése. Arról van szó, hogy az abszolút uralkodónak a *šarīʿa* törvényén alapuló igazságosságot kell gyakorolnia az adófizető nép elnyomásának, az ellenük irányuló hatalmaskodás megakadályozásának céljából, hogy azok a tőlük beszedett adók formájában elő tudják teremteni a hadsereg fenntartásához szükséges pénzmennyiséget, amely hadseregnek a bőkezűséggel fenntartott hűsége pedig a monarcha uralmának szilárd alapját képezi. A gondolatot a következőképpen fogalmazza meg Ḳınalîzâde ʿAlî Çelebî-

765 Fodor 1988, p. 146.

nek, Loqmân neves kortársának *Aḫlâḳ-i ʿAlâʾî*[766] című híres etikai műve (1564):

„Hadsereg nélkül nem lehet királyi hatalom,
Gazdagság nélkül nem lehet hadsereg,
Az alattvalók hozzák létre a gazdagságot,
Az igazság tartja fenn az alattvalók lojalitását az uralkodó irányába,
Az igazságnak harmóniára van szüksége a világban,
A világ kert, falai az állam,
A *šarīʿa* rendezi el az államot,
A királyi hatalmon kívül nincs támogatás a *šarīʿa* számára."[767]

A lényeg az utolsó sorban van: a szultánok uralma, vagyis a „világi" hatalom nélkül az iszlám elpusztulna – éppen az iszlám törvény támogatása adja az oszmán szultánok „új" legitimációjának alapját. Ugyannek az elvi alapvetésnek a talaján áll szerzőnk is.

„A testnek a lélekben van az ereje,
a hadseregnek a vezérében van a hatalma.
Hol fut az úton láb fej nélkül?
Hol néz a szem ember nélkül?[768]
„A világ azáltal forog, hogy vezetik,
a vezetés pedig büntetéssel történik.
Ha a szultán nem büntetne,
a világ fontos dolga nem valósulna meg."[769]

---

[766] A Ḳınâlîzâde féle *Aḫlâḳ-i ʿAlâʾî* a perzsa Jalâl ol-Din Moḥammad Davvâni (1427–1503) *Lavâmeʿ ol-ešrâq fî makârem ol-axlâq* vagy röviden *Axlâq-e Jalâli* (1467–1477) című perzsa nyelvű művének kibővített átdolgozása (Fleischer 1983). Davvâni fejtegetéseinek lényege, hogy a *šarīʿa* szolgálatának elkötelezett uralkodó származásától függetlenül legitim módon igényelheti az abszolút uralmat, s ezáltal a mongol kor után ipolitikai gondolkodás egyik fontos szereplőjévé vált. Műve egy másik perzsa, Nâṣer ol-Din Ṭusi (1201–1274) *Axlâq-e Nâṣeri* (1235) címet viselő *adab*-könyvén alapul (angol fordítását ld. Tusi 1964), mely tulajdonképpen nem más, mint – a szintén perzsa – Miskawayh *Kitāb al-Ṭahāra* című arab nyelven írt könyvének perzsa parafrázisa (Brockelmann 1927, p. 933). Hozzátartozik a kép teljességéhez, hogy Ṭûrsûn bég említett műve, a *Târîḫ-i Abu 'l-Fatḥ* is jórészt Nâṣer ol-Din Ṭusi munkájából merített (İnalcik-Murphey 1978, p. 20), így az *Axlâq-e Nâṣeri* jelentősége, úgy látszik, igencsak fontos az oszmán-török fejedelmi tükör irodalom szempontjából.

[767] Ḳınâlîzâde, *Aḫlâḳ-i ʿAlâʾî*, III. könyv, p. 49. Ld. Fleischer 1983, p. 201 és Fleischer 1986, p. 262.

[768] *i.m.* 76a/1–2.

„A sereg nem működik hadvezér nélkül,
uralkodó nélkül nem található világ.
Istenem! Az Oszmánok gyermekei közül
egyetlen szultánt se távolíts el a világból!"[770]

Szulejmán igazságos, országépítő, az iszlámot terjesztő uralkodó, a gyűlölt Timur szeretett ellenpólusa.[771] A szultán a világ lelke,[772] – az organikus szemléletnek megfelelően a társadalmi organizmus szíve, vagy ritkább szóhasználatban, mint Loqmânnál is, lelke –, akinek vezetésére égetően szükség van, mert a tömeg képtelen arra, hogy rendelkezzen önmagával. Miként az isteni akarat mozgatja a szultánt, úgy ragadja magával az uralkodói akarat az alattvalókat, azok abszolút és feltétlen engedelmessége révén. Az Allah vezérelte muzulmán szultán az, aki közösséget, rendezett csapatot farag a hit népének rendezetlen tömegéből:

„Ha az ellenség közül, vagy a padisah seregéből valaki
megtudta volna a szultán halálát,
Az ellenség felbátorodott volna, a sereg megijedt volna,
igencsak megsúlyosbodtak volna az emberiség problémái.
A dolgok összekeveredtek volna,
hol lett volna győzelem és a vár elfoglalása?
Gondatlanságból a kicsiny rabolta volna el a nagytól a kalapot,
a sereg elherdálta volna a szultán kincsét.
Nem valósult volna meg a *dolgok rendje*,
kárt szenvedett volna a dolgok rendje."[773]

„Ha védve van a birodalom és a vallás biztonságban van,
fennmaradásuk az igazságban és a feltétel nélküli
engedelmességben van.
.....
az igazságosság az engedelmességgel párosulva jár.
Az igazságosságnak szükséges velejárója a büntetés is,
a rend érdekében legfontosabb mindkettő."[774]

---

[769] *i.m.* 62b/8–9.
[770] *i.m.* 76a/5–6.
[771] *i.m.* 87a/9–13.
[772] *i.m.* 49a/21.
[773] *Kiegészítés* 108a/27–31.

Költőnk számtalanszor kiemeli a szultán igazságosságát:

„a világ örökké nyugodt igazságosságának árnyékától,
az ellenség éjjel-nappal erőtlen haragjától"[775]

„Ha igazságos a hit szultánja [e] világon,
lelke kétségkívül a Paradicsomba kerül"[776]

„... az a szultán [Szulejmán] igazságosságával és nemességével
zászló volt a világban nyugattól keletig,
A hit szultánja, a világ ura,
jó hírnevével kupola volt a világban."[777]

„A világot igazságosságával és törvénykezéssel olyanná tette,
hogy senkinek sem jutott eszébe Khoszrou igazságossága."[778]

Mindez feltűnően korai fejtegetés! Igaz ugyan, hogy I. Szulejmán rögtön trónrakerülése után olyan intézkedéseket hozott, amelyek azt célozták, hogy a szultán az igazságos, törvényhozó uralkodó szerepében tűnjön fel, mégis, eddig úgy tudtuk, hogy az utókor Szulejmánt törvényhozóként először csak az 1580-as évek zavaros és hanyatló időszakában idealizálta, amikor is országlására nosztalgiával, mint a rend és virágzás dicsőséges időszakára tekintettek vissza.[779] A Loqmân által festett kép pedig 1577-ben – tehát korábban, mint eddig gondolni lehetett – a későbbi értékeléseket idézi fel, amikor az alattvalók érdekei a szultáni igazságosságból kifolyólag nem szenvedtek sérelmet, s törvényeit – minden jó forrását – nem hanyagolták el.[780]

Az igazságosság kérdése az Oszmán Birodalomban egyrészt a legitimációval kapcsolatos véresen komoly gyakorlati kérdés, másrészt a társadalmi igazságosság muszlim felfogása és a szultáni hatalom abszo-

774 *Kiegészítés* 60a/3–5.
775 *i.m.* 68a/31.
776 *i.m.* 86a/15.
777 *i.m.* 86a/11–12.
778 *i.m.* 60a/27.
779 İnalcik 1969, p. 105.
780 Ld. pl. III. Mehmednek a trónraléptekor kiadott *'adâlet-nâméjét*, id. İnalcik 1969, p. 105.

lút jellege között húzódó antagonizmus problémája. Már II. Mehmed centralizáló törekvései, a vallási joggal élesen szembenálló – mert világi jellegű – szultáni hatalomnak a vallási joggal szembeni kiterjesztését szolgáló intézkedései elkeseredett ellenállást váltottak ki a šarīʿa fogalmai szerint gondolkodó *ʿulemâ*-testület részéről. Az oszmán történelemben ő volt az első, aki centralizált kormányzatának megerősítése céljából, kihasználva a néhány vallásjogi szaktekintély által hagyott kiskaput, a *šarīʿát*ól függetlenül, arra való utalás nélkül, a büntetőjogra, az alattvalók adófizetésére, a kormányzatra, stb. vonatkozó vonatkozó szultáni dekrétumokat léptetett életbe (*ḳânun* és *yasaḳ-nâme*). A régebbi nézetek szerint, İnalcık,[781] s rá támaszkodva Fleischer véleménye alapján[782] utódja, II. Bajezid uralkodásának időszakát úgy is lehet értékelni, mint ennek ellenhatását, a *šarīʿa* törvényeinek a szultán által történő elismerését, értékeinek hivatalos restaurációját. İnalcık álláspontja azonban a kérdésben az említett tanulmányán belül nem teljesen egyértelmű, mert ugyanabban a tanulmányában később maga mondja, hogy „az oszmán tövénykezés mégis II. Mehmed alatt, az uralkodó *ḳânûn-nâmé*jával nyerte el teljes kifejeződését, amely láthatólag az I. Szelim és I. Szulejmán idején meghódított területeken bevezetett tipikus oszmán törvénykezés forrásává vált."[783] Ennek következtében Fodor Pál ma úgy látja, hogy lényegében Bajezid volt az, aki az oszmán világi törvényeket a legkövetkezetesebben keresztülverte. Aligha véletlen, hogy uralkodásának utolsó évtizedében az egész oszmán világ forrongott: igazából alatta győzött a despotikus világi berendezkedés.

Az *ʿulemâ* testülete és a világi hatalom közötti kötélhúzás I. Szulejmán idejéig folytatódott, akinek végül a *kanun*nak a *šarīʿa* igényeihez történő igazítása, és az *ʿulemâ* támogatása révén sikerült rendezni a problémát.[784] Ennek jelentősége óriási, ugyanis, pontosan úgy, mint Nyugaton, az autokrácia korlátozására egyedül az etikai szféra adott lehetőséget.

---

[781] *i.m.* p. 109.
[782] Fleischer 1986, p. 266.
[783] İnalcik 1969, p. 127.
[784] uo.Ld. főként İnalcık 1969, pp. 108–110.

„Hallottam, hogy talán a Pîšdâdiak korában
az előkelők előtt leborult a köznép.
Milyen szép az oszmánok szokása és törvénye,
hogy szokásuk mentes az elbizakodottságtól!
Kezdetben a köznép leborult az előkelők előtt,
[de] ez az előkelőknek a köznép előtt sem helyes,
Mert a leborulás, kivéve Isten előtt, valódi istenkáromlás,
a hála valódi kifejezése az előkelőknek a köznépet illető
dicsérete."[785]

Mindezek a problémák a szulejmáni időszak második korszakában még súlyosabban jöttek elő. Az 1550-es évektől kezdődően a hódítások akadozásával az első korszakot oly fényesen jellemző világuralmi tervek füstbe mentek, s az uralkodó immáron már nem mint világhódító, hanem mint a Mohamed próféta utáni négy első, „igaz úton járó kalifa" örököse, a két szent város, Mekka és Medina védnöke, a szunnita iszlám legfőbb védelmezője szerepelt. Ő lett az iszlám padisahja, a hit menedéke,[786] a hit szultánja,[787] s ekként ábrázolják a későbbi történetírók is (Celâlzâde). Mindennek a mértéke a *šarīʿa*, így egy kötelessége van: a hit védelme, terjesztése:

„... türelmes vagyok a türelmes Istennel,
Mert nem pihenés végett adta Isten nekem az uralkodást,
a köznép szolgálatát adta át nekem megőrzésre.
Az univerzum védelemért kiáltott,
s én tartom ezt vállamon.
.....
Különösen ezen az úton, a mi a ġazâ útja,
evilágon van a fáradozás és a túlvilágon az elégedettség.
Nem vagyok ma szomorú, ha szenvedek is, ha
holnap bizton a Kawṯar kelyhét ürítem."[788]

Szulejmán számára nincs példakép – ő maga a példa, akihez nincs hasonló, a páratlan, aki emberfeletti magasságokba emelkedik:

[785] *Kiegészítés* 51b/6–10.
[786] pl. *Kiegészítés* 6a/23
[787] *i.m.* 6b/19, 8b/19, 10b/14, 50b/7, 50b/10.
[788] *i.m.* 46a/33 – 46b/4.

„Egy másik szózat azt mondta az égből
.....
Ádám óta pecsétben ilyen padisah
nem volt és nem is jön a világ menedékeként."[789]

Szulejmán a földöntúli hatalmak közvetlen támogatását élvezi. Angyali seregű,[790] aki Gábriel arkangyal társaságában kel át a Dráva hidján,[791] égi palotájú,[792] Isten árnyéka.[793]

„Nem[csak] a mi lelkünk, a Világ lelke,
érkezésedtől a világ örökké él."[794]

„Te vagy az élet szultán, mi benned élünk."[795]

„Minden vár megnyílott a szent ember [azaz a szultán] csodája révén."[796]

„Az éghez hasonlatos a szultán, vörös és kék aranyszövetet [viselt],
ruhájának foltja kicsiny szőnyeg a vendégek számára.
A lovas patkószögétől és patkójától a Föld behorpadt,
mint az Indiai-óceán a gyöngytől és a kagylótól.
A Föld összeszűkült lovának patájától,
az ég egészen ámulatba esett [lovának] nyerítésétől."[797]

Itt jegyzem meg, hogy Szulejmán Zrínyi *Szigeti Veszedelmé*ben is az

„Oceanum Tenger vizével határoztatá nevét s az egekkel."[798]

---

789 *i.m.* 44b/2–3.
790 *i.m.* 17a/21.
791 *i.m.* 62a/7.
792 *i.m.* 17a/22.
793 *i.m.* 24b/1, 45b/5.
794 *i.m.* 46a/21.
795 *i.m.* 46a/24.
796 *i.m.* 44b/6.
797 *i.m.* 50a/27–29.
798 *Szigeti Veszedelem* IV 58.

„Örök életet nyert mindenki, aki
egyszer is fohászkodott érte a szükséget szenvedők közül,
Mert a szultánért egy őszinte fohász többet ér,
mint száz páncél és vért."[799]

Másrészt azonban e káprázta tó nagyszerűség távolságtartást kíván. Az átlagember jobban teszi, ha nem kerül közelebbi kapcsolatba vele, mert megégetheti magát. Itt talán Loqmânnak saját tapasztalatain alapuló személyes véleményéről is szó van:

„A szultán szolgálata olyan, mint a tűz,
a fénye miatt a tűz a távolból jó."[800]

A szultán érdemeinek megannyi magasztalása mellett sincs szó az önálló akaratnak a szikrájáról sem. Mint az a muszlim történetírásban közhely – merthogy mindig így van ábrázolva –, Allah akaratának hulláma emeli fel, ragadja magával a szultánt, akinek saját akarata attól soha nem különválasztható, azzal a legteljesebb mértékben egybemosódik, megegyezik, s éppen ezáltal annak hősévé válik. A nagy hódító önnön és saját népének dicsőségére, erkölcsi és nem utolsósorban anyagi gyarapodására – a zsákmányszerzés régi iszlám, s ugyanakkor eredeti török tradíció is, melyet a kezdet kezdetétől fogva az oszmánok sem hanyagoltak el soha – Isten akaratát hajtja végre. Szulejmán árnyalatnyi kétely nélkül száll szembe a zsarnoki hatalmakkal, a perzsa sahhal, az osztrák császárral – minden idegen hatalom zsarnoki, igazságtalan – biztosítandó népe számára a nyugalmat, harcosai részére a zsákmányt és a dicsőséget, önmaga számára pedig mindenek felett a túlvilági boldogságot. Nem mintha ez utóbbi egy pillanatig is kétséges volna, de az alkalom nagyszerű, s a szerző alaposan ki is használja a lehetőséget hangsúlyozására. Ettől az olvasónak az az érzése támad, mintha a küzdelemnek a szultán számára igazándiból nem is volna tétje – önzetlenül, csupán alattvalói és hite érdekében, a *šarī'a* egyetemesen kötelező előírásainak parancsára cselekszik, nem korlátozva semmiféle evilági tényező által.

---

[799] *Kiegészítés* 48a/29–30.
[800] *i.m.* 62b/5.

Loqmân jelzőkkel is gyakran kiemeli a szultán igazságosságát: Szulejmán az igazságos szívű,[801] az igazságosság eszköze, az igazságosság helye,[802] igazszívű.[803] Nagylelkű adományaiból részesül János Zsigmond és kísérete a zimonyi síkságon,[804] valamint a szigetvári – török – hősök mindegyike. Méltóságteljes viselkedéséről, béketűréséről betegségének története tanúskodik. Gyakorlatilag tudja, hogy halálos beteg.[805]

Annak, hogy a kortársak szintén ezek szerint a szempontok szerint értékelték a művet, magától értetődő bizonyítékát adják a mű miniatúrái. Jól ismert tény, hogy a kéziratok miniatúrái szoros kapcsolatban állnak magával a szöveggel, elválaszthatatlan egységet képezve vele, és a miniatúrák elemzésének és a szövegkritikai elemzés eredményének összevetése révén képet alkothatunk arról, hogyan értelmezték az illető korban az adott szöveg tartalmát, azaz mit tekintettek főbb mondanivalójának. Így van ez a keresztény kéziratoknál,[806] s nincs másképpen a muszlim szövegek esetében sem.[807] A *Kiegészítés* összesen 26 miniatúrát tartalmaz, amelyek az ábrázolás témáját tekintve két csoportra oszthatók: az egyiknek – és ez a számban túlnyomó – a témája a vallási előírásokat betartó, s az azoknak érvényt szerző szultán (a másik a nagyvezír és a szultán kapcsolatának van szentelve, amiről később lesz szó):

---

801 *i.m.* 4b/7.

802 *i.m.* 12a/21.

803 *i.m.* 23a/12.

804 *i.m.* 57b/11–13. A Nagy Sándor bőkezű ajándékosztásáról ld. pl. Aḥmedî *Iskendernâme,* Budapesti kézirat, MTA Keleti Gyűjt.Tör. O 267, p. 202/11–12. (Aḥmedî az idézett helyen egész fejezetet szentel a tárgynak: *der beyân-i dâd-i deheş-i Iskender.*) A keleti Nagy Sándor regénynek másutt is, például Neẓâminál is kedvelt motívuma Alexander kincseinek és páratlan bőkezűségének részletező leírása (vö. pl. Neẓâmi, *Šarafnâme* 1341, pp. 994–995). Loqmân hivatkozott leírásáról egyébként meg kell jegyeznem, hogy az megfelel a történeti valóságnak. Forgách 1982, p. 265–266 szerint is száz janicsár vitt selyem és aranyszövésű ruhákat, arany és ezüstedényeket stb.

805 L.d. levelét a nagyvezírhez, *Kiegészítés* 76b/27–77a/3.

806 Weitzmann 1947.

807 Šukurov 1983, p. 34. Šukurov e megállapítás érvényét mutatja ki Firdauszi Sáhnáméjának és az ahhoz készített korai illusztrációknak a példáján, bemutatva, hogy az érvényes a muszlim keleten is. Ennyiben jelen esetben többet mond, mint az eredeti megállapítás, ezért tartottam érdemesnek őt, és nem közvetlenül Weitzmannt idézni.

(1) A šarīʿa előírásait betartató szultán:
intézkedések a borivók ellen (7b, 8a, 11a).
(2) A közjó érdekében tevékenykedő szultán:
vízvezetéképítés (23b–24a).
(3) A jámbor szultán:
az ayyûbi zarándoklat (38a).
(4) A hitharcos szultán:
(4a) Hódolat a szultánnak:
az ajándékot hozó perzsa követ (15b)
János Zsigmond hódol Szulejmán előtt (56b–57a)
(4b) Hadjáratra induló serege:
átkelés a Dráván (61b ld. a por ábrázolását!)
megérkezés Szigetvár falai alá (65b–66a)
Meḥmed Girây átkel a Dunán (83a)
(4c) Seregének hőstettei:
Chios podestájának elfogása (34b)
Szigetvár négy várának elfoglalása (71a, 72b, 79a, 94b)
Zrínyi levágott feje (95a)
Sziget a tűz martalékává válik (96b)
Gyula vára (81a)
Babócsa vára (102b)
(4d) A győzedelmes szultán:
erődítmények építése a perzsa határon (13b)
(4e) A hitharcban életét áldozó mártír szultán (116b, 117a)

Mindebből egy dzsihád útját járó, Isten által vezérelt, igazságos, mértékletes (bőkezű, méltóságteljes), bátor uralkodó képe bontakozik ki előttünk, akit mint ideáltípust esetlegesen kiválasztott tények, események jellemeznek. Mindez főbb vonásaiban már Aḥmedîtől és Ṭûrsûn bégtől kezdve bele van kódolva az oszmán történetírásba, de némi különbséggel. Aḥmedî és Loqmân műve is „hőskölteméný", így náluk értelemszerűen elvontabb a szultán figurája, mint az Aḥmedî utáni, a kor fogalmai szerint igazi történeti művet alkotó ʿÂşikpaşa-zâde, Şükrüllâh, Rûḥî esetén. A társadalom békéje és rendje például a Ṭûrsûn-féle *Târîḫ-i Abu 'l-Fatḥ*ban is minden hatalom forrásához, a szultánhoz van kötve,

akit Isten emel ki az emberek közül – éppen ezért a vele szembeni engedetlenség eleve Isten elleni véteknek számít. Ennek következtében, a másik oldalról viszont az uralkodó van hálára kötelezve Isten iránt. Azonban, hogy ne szenvedjen csorbát az uralkodó abszolút autoritása, ezt a háládatosságot *(şükr)* nem tekintik kötelezőnek, hanem az isteni kegy egyfajta önkéntes elismerésének, amely az uralkodó részéről bizonyos erkölcsi erények elfogadása révén fejezhető ki. E morális értékek (*taḥṣîl-i mekârim-i aḫlâq*) Ṭûrsûn bégnél az uralkodó alapvető erényei: a bölcsesség *(ḥikmet)*, a bátorság *(şecâ'at)*, a tisztesség *('iffet)* és az igazságosság *('adâlet)*. Ṭûrsûn bég Bajezid szultánt az igazságosság és a türelem egymással tökéletes összhangban lévő erényeivel ruházza fel, mint a büntetést megfelelő mértékben alkalmazó, a lázadást és az anarchiát megfékező, szenvedélyből hozott elhamarkodott ítélettől mentes, tisztességes, nagylelkű, bölcs uralkodót. [808] Szulejmán Loqmân által festett képe ettől két lényeges ponton különbözik. A bölcsesség teljes nélkülözésében – költőnk a szultán esetében még csak nem is céloz rá, teljes egészében, kizárólagosan nagyvezírét ruházza fel ezzel a tulajdonsággal, aminek vélhető okára anagyvezír tulajdonságainak tárgyalása során térek ki – valamint egy másik nagyon fontos sajátságban: a szultán Bécsellenes erőfeszítéseiben. Erről már volt szó. A *Kiegészítés* keletkezésének idején, az 1578-as év Isztambuljában azonban Bécs elfoglalásának nem is olyan távoli lehetősége ennél jóval konkrétabb módon is napirenden lehetett. Noha a nyugati hadszíntéren az 1568-ban Ausztriával kötött, 1575-ben meghosszabbított békét követő időszak nagyobb csatározások nélkül telt el, a török beütések mindennaposak voltak az egészen 1593-ig tartó „békeidőszak"-ban is. Az oszmán csapatok 1578-ban rátörtek Horvátországra, s olyan sikert értek el, hogy még egy új szandzsákot is létrehoztak. A győzedelmes sereg hazatérését követő ünnepség pikantériája az volt, hogy a portai osztrák követeket annak végignézésére kényszerítették.[809] Így aztán Loqmân válasza aktuális, és nem kevéssé célzatos. A Szulejmánról, mint igazságos uralkodóról festett idealizáló kép éles ellentétben állt III. Murád (1574–1595) uralkodásának hétköznapi gondjaival. A kortárs Muṣṭafâ 'Alî szerint Şemsî pasa, az

[808] Inalcik-Murphey 1978, p. 20 ff.
[809] Kramers 1927, p. 730.

egykori hadvezérből lett udvaronc tudatosan korrumpálta az uralkodót, állítólag így akarván bosszút állni azért, amiért az oszmánok megfosztották jogaiktól Isfendiyâr leszármazottait.[810] A pasa vette rá a szultánt megvesztegetési pénzek elfogadására (ami persze nem jelenti azt, hogy korábban ne lett volna korrupció). ᶜAlî véleménye szerint a birodalom III. Murád alatti hanyatlásának egyik fő oka a szultán kapzsisága volt. Ráadásul elfordult az uralkodó kötelességei közé tartozó világi ügyek intézésétől, és mindinkább belemerült a misztikába. Teljesen szellemi vezetőjének, Şeyḫ Şücâᶜ ül-Dînnek, egy eksztatikus, írástudatlan dervisnek a befolyása alá került. A szultán írásai majdnem kizárólag misztikus, sőt olykor kimondottan aszkétikus jellegűek.[811] Muṣṭafâ ᶜAlî korábban vázolt személyes sértődöttsége mindenképpen belejátszik a korabeli viszonyokról az általa festett sötét kép ábrázolásába, de azért aligha jelenti perszonális világképének kritikátlan elfogadását az, ha azt állítjuk, hogy III. Muradról mindent el lehetett mondani, csak azt nem, hogy az oszmán fejedelmi tükrökben megálmodott igazságos uralkodó lett volna. Mégis, 1577–1578-ban egy rövid időre, átmenetileg tűnhetett úgy, hogy a szultán hajlandó nagynevű ősének, a Pompás és a Törvényhozó I. Szulejmánnak a nyomdokaiba lépni. Az említett horvátországi eseményekkel párhuzamosan, 1578. április 28-án Lâlâ Muṣṭafâ pasa elindult keletre, a perzsák elleni hadjáratra. Az eseményeknek a vázolt egybeesése magyarázatul szolgálhat arra, miért látta Loqmân megfelelőnek az időt a szultán bátorítására, Szulejmán szultán történetének ábrázolásával, egy idealizált, hősi uralkodói portré felvázolása révén.

A történelem aktualizálása mint eszköz révén szintén a saját korához szól, saját álláspontját fejti ki Loqmân azzal is, ahogyan a nagyvezírt ábrázolja. Ha összevetjük a szultán idealizált figuráját, és az alattvalók szürke, semmitmondó, a szultáni akaratnak bábszerűen engedelmeskedő tömegét, azonnal kiderül, hogy az egész eposz egyetlen valódi, hús-vér figurája Sokollu Meḥmed nagyvezír. Állíthatjuk, hogy ebből a szempontból a szultán fölé emelkedik.

[810] Fleischer 1986, pp. 71–72, 259, 296.
[811] Gibb HOB, III., p. 170.

Mert mit is tudunk meg az összes többi szereplőről? Költőnk említ ugyan név szerint a nagyvezír után következő, a történet szempontjából fontosabb alakokat is, de jellemzésük alapvető meghatározója az, hogy melyik táborba tartoznak. Bár e tény szürkeségükön mit sem változtat. A kethüda például csak királyi természetű,[812]Pertev pasa egyetlen egy specifikuma pedig, hogy boldog,[813] de ezek olyan tulajdonságok, amelyekkel a szultán és a nagyvezír is rendelkezik. A névtelen tömeg pedig egyforma, jámbor és istenfélő, alázatos és engedelmes, bátor és hős, ravasz és ügyes – a szultán parancsainak hű végrehajtója mind. Ez egyetlen joguk és kötelességük.[814] Örvendeznek, hogy a szultán megajándékozta a nagyvezírt.[815] Örök életet nyer közülük, aki egyszer is fohászkodott érte.[816] Boldogan és szerencsésen indulnak útnak[817] – bár ez utóbbi inkább a stílus közhelye, merthogy az oszmán sereg aligha indulhat útnak másképpen. Gyűlölik az ellenséget, szomorkodnak a szultán betegsége miatt, örülnek egészsége jobbra fordulásának, szomorúan gyászolják halálában, de egyben – ugyanakkor – örvendeznek is az új szultán megérkezésének. Az őket a kötelességük teljesítésére sarkalló hajtóerők az uralkodó puszta jelenlétének látványa,[818] a szultán parancsai, törvényei, a kilátásba helyezett vagy alkalmazott büntetés, illetve a jutalom lehetősége, a zsákmányszerzés és a dicsőség – ez utóbbi egészen a vértanúságig fokozódhat, hisz nincs kétség afelől, hogyha valaki a hit érdekében folytatott harc közben huny el, osztályrészéül a Paradicsomot kapja. Az ellenség jellemzése a tárgyalt pozitív jellemvonások negatív ellenpárjai mentén történik. A szultán a zsarnok perzsa sah ellen kénytelen várat emelni keleten, s az elnyomó osztrák császár ellen hadba vonulni nyugaton. A „hit ellenségeinek elment az esze,"[819] alattomban cselt szőnek, kétszínűen beszélnek, a szultán ellen ármánykodnak – az iszlám abszolút felsőbbrendűségének koncepcióját szem előtt tartva ez nem is

[812] *Kiegészítés* 73a/26, 73b/8.
[813] *i.m.* 80a/22.
[814] Ld. pl. a ruméliai kádiaszker eszének magasztalását, *Kiegészítés* 12a.
[815] *i.m.* 48a/19.
[816] *i.m.* 48a/29.
[817] *i.m.* 48b/29.
[818] ld. a halott szultán támogatásának jelenetét a kocsiban, melynek az a célja, hogy az uralkodó élőnek lásson.
[819] *i.m.* 64a/26.

lehet másként, úgyhogy ez a fajta ábrázolási mód legalább annyira a történetszemlélet és a stílus része is. Az egyént Loqmân történelmietlenül, azaz változtathatatlannak fogja fel. E sémának megfelelően az egyéniség nem fejlődik, vagy eleve jó, vagy rossz, s annak megfelelően viselkedik egész szereplése során – ez az európai középkor krónikáiban, és irodalmában is így van, sőt még Machiavelli is így gondolta.[820] Loqmânnál egyetlen kivétel ez alól a muszlim hitre tért osztrák herceg története: ő a negatív hősök táborából tér át megdicsőülve a pozitív hősök közé.[821] A szultán szerepe az állam testén az orvosé: gyógyítja a hiányosságokat, de önmaga változatlanul kerül ki a folyamatból, mintegy fölötte állván annak.

A nagyvezír különleges szerepét a mű miniatúrái is kihangsúlyozzák, hiszen külön csoportjuk foglalkozik a szultán és a nagyvezír kapcsolatának ábrázolásával:

a szultánt támogató nagyvezír (47a)
a nagyvezír jelentést ad a halott szultánnak (114b–115a)
a nagyvezír imádkozik a szultán lelkiüdvéért (119b, 120b)

A nagyvezír állandó jelzői, nem lépve túl a szokásos jól ismert sztereotipiák határait, nem sokat árulnak el róla. Ő a kor bölcse,[822] a jó tanácsú, komoly nagyvezír,[823] a kor vezírje,[824] a hit menedéke,[825] a boldog Âṣaf.[826] Legitim hatalmát a szultánnak köszönheti:

„A világ pecsétgyűrűdtől van kezemben"[827] – mondja.

---

[820] Mayer 1912, p. 42.
[821] *Kiegészítés* 104b ff.
[822] *Kiegészítés* 45a/15.
[823] *i.m.* 47b/2.
[824] *i.m.* 52a/30, 52b/2.
[825] *i.m.* 48a/15.
[826] *i.m.* 48a/15. Âsaf [ibn Baraxyâ] az iszlám legendák szerint Sulaymân – a bibliai Salamon arabizált névváltozata – bölcs nagyvezíre volt. A törökök a mindenkori nagyvezírt éppen érdemei miatt Âsafnak hívták. (Aszáf az Ószövetségben is szerepel, a héberben Asaf ben Berekyah, mint Dávid karmestere és 12 zsoltár szerzője.) Személyéről ld. Grünbaum 1893, p. 222 ff.
[827] *Kiegészítés* 46a/20.

A királyi tanács szerepéről, a megfelelő tanácsadókról Neẓâmi is részletesen ír. Tanulságos az a történet, ahogyan Dareiosz, a kényúr dívánját ábrázolja. Ott a tanácsosok, ahelyett, hogy bölcs tanácsokat adnának, az elbizakodott király lobbanékonysága miatt hallgatnak. Ha valaki mégis megszólal, és az uralkodó véleményével ellenkező nézetet hangoztat, miként azt a döntő ütközet előtt az óvatosságot tanácsoló agg Fariborz teszi, az a királyt felbőszíti, s tanácsosát durva szitkokkal árasztva el azzal vádolja, hogy az öregségtől elment az esze. Saját személyének biztonsága érdekében, az uralkodó haragját elhárítandó, az öregnek kell meggyőznie az uralkodót arról, amiben maga is kételkedik: a támadás elkerülhetetlenségéről.[828] A nagyvezír a *nasîḥatnâmé*knak is jól ismert kulcsfigurája, szerepének elemzése a fejedelmi tükrök elmaradhatatlan része. A téma olyan fontos volt az oszmánok számára, hogy Luṭfî pasa, I. Szulejmán egykori nagyvezíre külön könyvet szánt a nagyvezíri poszthoz szükséges tulajdonságok, ismeretek stb. elemzésének (*Âṣaf-nâme*).[829] Loqmân azonban véleményem szerint jóval túlmegy azon, hogy egy posztjára teljes mértékben alkalmasnak bizonyult tisztségviselő történeti tetteinek felvázolása révén a tisztség védelmében, annak betöltéséhez adjon hasznos tanácsokat, felhíva a figyelmet a hivatalviselők alkalmasságára – bár voltaképpen részben erről is szó van. Luṭfî pasa is úgy vélte, az államügyek szigorúan a szultánra és nagyvezírére tartoznak; a bajokat ᶜAlî már idézett *Nuṣḥat ül-selâtîn*ja is részben a vezírek gonoszságára vezeti vissza.[830] Loqmân tényekkel alátámasztva több ízben konkrét ábrázolással tér vissza Sokollu Meḥmed személyére (egyénítés!) és közvetlen környezetének hősiességére. Megemlíti bosnyák származását, méltatja szolgálatait:

„...a nagyvezír
a hősökkel vetekszik, mint a párduc és az oroszlán.
Meḥmed a Mohamed iránti szeretetből a harcban
a várnak harcban és küzdelemben való megsemmisítésére

828 Neẓâmi, *Šarafnâme* 1316, p. 170 skk.
829 Oszmán eredetiben és német fordítással ellátva kiadta R. Tschudi, Berlin 1910. Legfontosabb nézeteiről ld. Fodor 1988, pp. 133–134.
830 Fodor 1988, p.133 és p. 134.

Jött a csatatérre, a hitharc szándékával;
lelkében az Isten útját kereste.
::
Mint a Nap, olyan a hit szultánjának sátra,
mint a Hold, olyan a boldog Âsaf sátra.
Nem távolodott el a szultántól Âsaf soha,
mert éjjel-nappal szolgálatára állott.
Konstantinápolytól Szigetig
együtt ment a boldog tanácsú tanácsossal.
A szultán minden állomásától egy napi járófölddel előbb
szolgálatára állt, a helyére jött,
Felszerelte a szultán állomását,
a táborba ment ismét pompával.
::
A seregnél előbb kelt álmából,
a fenséges szultán ajtajához ment,
Olyan lelkesen szolgálta a szultánt,
hogy elégedett lett vele a világ ura."[831]

Kitér pozíciójának jelentőségére:

„Ha a nagyvezír okos,
a nagyvezír mindenre képes.
A világ dolgaiban terveken töri a fejét,
formát ad a világ dolgainak."[832]

Ő tanácsolja a gyapjúval töltött tömlők használatát.[833] Őt dicséri a szultán halálának eltitkolása, az övé az ötlet, hogy hamis leveleket írassanak a török táborban elfogott magyar és osztrák kémmel,[834] melynek eredménye – legalábbis Loqmân szerint – a császári sereg visszavonulása Győr alá. Az ő hősiességének köszönhető a harmadik vár bevétele. Az egész seregnek példát mutatva személyesen ment a harcba, semmiféle féltő könyörgéstől nem engedve eltántorítani magát.[835]

831 *Kiegészítés* 66b/6–17.
832 *i.m.* 90b/27–28.
833 *i.m.* 73b/22.
834 *i.m.* 106a ff.
835 *i.m.* 75a–76b.

„Mint Khoszrou, úgy ment a harcba és a küzdelembe,
senki sem igyekezett és törekedett úgy, mint ő.
Mindenfelől igyekezik a hitharcban,
az ellenség szétszóródott és elpusztult.
A boszniai férfiakkal serénykedett ügyesen,
ő tűzte ki zászlaját először a vár közelében.
A föld megrepedt kardja sújtásától,
vértől piroslott az egész föld felszíne,
Habos vér folyt a földön, összenőve, mint a tulipán és a jázmin."[836]

Bosnyák katonáinak hősiességére ismételten visszatér.[837] Nekik köszönhető a második vár (Óváros) elfoglalása. A jelenetet egész oldalas miniatúra teszi még szemléletesebbé.[838] Egy alkalommal egész Boszniát dícséri, lakosaival egyetemben. Az ő alárendeltje az egyik név szerint megemlített „vértanú", Haszan főkethüda.[839] Az ő érdemét gyarapítja a szultán halála után a rossz hír titokban tartása 48 napon keresztül.

Ami az eposz egészét illeti, nyilvánvaló, hogy a mű legalább annyira Sokollu Meḥmed dicsérete, mint a szultán eulógiuma. Véleményem szerint Loqmân, amikor olyan részletekbe menően lefesti a nagyvezír hősi tetteit a szultán érdekében, régi protektorának, a még hivatalban lévő, de öregedő, befolyását egyre inkább elvesztő Sokollu Meḥmednek a pozícióját kívánta erősíteni az 1570-es évek második felének udvari intrikái közepette. A már többször citált kortárs, Muṣṭafâ ʿAlî beszámolója szerint[840] III. Murád uralkodásának első éveiben, közvetlenül a szultán trónralépése után az isztambuli udvar két, egymással heves küzdelmet folytató riválisi párt között oszlott meg: a nagyvezíri posztot betöltő Sokollu Meḥmed pasa hívei és a III. Murád bizalmasa, Şemsî Aḥmed pasa által vezetett Sokollu-ellenes koalíció tagjai között, mely utóbbi résztvevői között tudhatta magát a szultánt is. A párt célja a nagyvezír diszkreditálása, hatalomtól való megfosztása, s ha lehetséges, megölése volt. A folyamatos intrikák, kölcsönös vádaskodások közepet-

836 *i.m.* 92b/28–32.
837 *i.m.* 70a, 72b.
838 *i.m.* 72b.
839 *i.m.* 73a/12–13.
840 Muṣṭafâ ʿAlî, *Künh ül-aḫbâr,* MS Nurosmaniye 3409, ff. 298b–299b, idézi Fleischer 1986, p. 297.

te a Sokollu-féle párt több mint harminc hívét fosztották meg hivatalától s vagyonától, mely utóbbi a szultán kincstárát gyarapította. A vesztesek egyike volt Sokollu egyik legbensőségesebb barátja, a *re'îs ül-küttâb,* Ferîdûn Aḥmed bég is, akinek az ajánlására Sokollu Meḥmed 1569-ben kinevezte Loqmânt a *şehnâmeci* posztjára.[841] A küzdelem Şemsî Aḥmed pasa híveinek döntő győzelmével végződött. Sokollu Meḥmed pasát 1579. október 11-én meggyilkolták.

Loqmân célja véleményem szerint az volt, hogy felhívja Murád figyelmét háttérbe szorított, hanyatló csillagzatú nagyvezére képességeire. Amíg nem tolták a háttérbe, ő volt a birodalom valódi ura, s az állam ügyei rendben mentek. A kormányzat hatékony volt és virágzott. Loqmân egy ideális kor képét kívánta ábrázolni, amikor a szultán és tehetséges nagyvezíre, Sokollu Meḥmed ragyogóan együttműködött az egész birodalom üdvére. Ezzel éles ellentétben III. Murád uralma a belső elerőtlenedés jeleit mutatta. A szultán, aki jórészt a hárem örömeinek szentelte magát, fogékony volt a káros befolyásra, a nagyvezír hatalma és a kormányzat tisztelete erősen megfogyatkozott, a korrupció elérte az adminisztráció legfelsőbb szféráit. Költőnk megkísérelte Szulejmán korának idealizált pozitív példáját felmutatni a hatalmon lévő szultán számára, kívánatos megoldást nyújtani a nehézségekre, lehetséges kiutat találni, s végül, de nem utolsó sorban, saját pozícióját is igyekezett megszilárdítani az udvarban, biztosítva magának a nagyvezír és a szultán segítségét.

A birodalom ügyeit illetően nem ért el sikert. A szultán aligha olvasta művét, mert, mint az nagy valószínűséggel feltételezhető, nem tudott perzsául.[842] Viszont költőnknek úgy látszik, sikerült beférkőznie III. Murád kegyeibe, mert uralkodása alatt meg tudta tartani *şehnâmeci*-hivatalát. Csak Murád halála után, III. Meḥmed uralkodásának kezdetén lett kegyvesztett (1595).

---

[841] Muṣṭafâ ʿAlî, *Künh ül-aḫbâr,* Előszó, MS Leiden f. 7a, ld. Schmidt 1987, p. 39.

[842] 1577-ben Muṣṭafâ ʿAlî, éppen Murad parancsára, *Hilyet ül-ricâl* címmel törökre fordította Moḥammad Parsâ *Faṣl ol-xeṭâb* című perzsa hagiográfiai művét (vö. Fleischer 1986, p. 75). Ha a szúfizmus iránt bennsőségesen érdeklődő uralkodó tudott volna perzsául, aligha lett volna szüksége a török fordításra.

Mindent összevetve tehát világosan kiderül, hogy Loqmân műve az oszmán-török történetírás, a korabeli politikai ideológiák ismeretén alapszik, bizonyos értelemben az 1570-es évekbeli uralkodó eszmék összefoglalásának tekinthető. Éppen ezért lényeges gondolatai nem önállóak, valamennyi általa felsorolt elem a török történetírásban már régóta megtalálható. Eposzában azonban töményen benne van az oszmán-török elit világfelfogása, s az azok által kitűzött cél. Mondanivalója annak az egyre erőteljesebben iszlamizálódó katonai bürokratikus elitnek az attitűdjét fogalmazta meg, amely folytatni szerette volna a szulejmáni politikát. Szulejmán csak eszközül szolgált ehhez. Egyéb korabeli művekhez hasonlóan a nagy uralkodó személyének, politikájának dicséretével fejezi ki Loqmân, hogy az Oszmán Birodalomnak továbbra is Bécs elfoglalására, azaz a Habsburgok leverésére kell törekednie. Nem a szultán öncélú dicsőítését tűzte ki célul maga elé, hanem a korabeli vágyálom, Bécs elfoglalásának parancsát adja tovább. Ilyenténképpen műve programot kívánt megfogalmazni III. Murád szultán számára. S éppen ez jelentette a *şehnâmeci*-történetírás feltartóztathatatlan végzetét. Az uralkodók képtelenek voltak megfelelni a régi ideáloknak: nemcsak a nagy nyugati hódítások ideje járt le, hanem lassanként a birodalmon belül is mind kevésbé tudták kézben tartani az események menete fölötti ellenőrzést. Loqmân – mint alig három év múlva Muṣṭafâ ʿAlî – voltaképpen a hagyományos elit első vészjelzéseit adta le, s ennyiben egyik elindítója annak a politikai diskurzusnak, amely a következő hetven – nyolcvan évben olyannyira jellemző volt a hatalomból kiszoruló régi elitre. Loqmânt és „utódait" valójában a korlátlan szultáni hatalom – és az ezen nyugvó politikai berendezkedés – meggyengülése aggasztja, ezért a szulejmáni ideálkép „megalkotása" és gyakori prezentálása lényegében politikai állásfoglalást fejez ki: azt, hogy vissza kell térni a nagy uralkodó idejének politikai és társadalmi „normáihoz", vagyis a külső hódítás és a belső rend egymást feltételező rendszeréhez. Loqmân igazi jelentősége abban áll, hogy ezt a visszafelé tekintő – és megvalósíthatatlan – politikai programot, amely nemcsak a korabeli elit, hanem a mai történetkutatás szemléletét is teljesen áthatotta (ezért szokás mélyreható válságnak tekinteni a birodalom XVI. század végével kezdődő átalakulási folyamatát), az elsők között fogalmazta meg a maga

teljességében, így attól függetlenül, hogy mennyire olvasták a művét a kortársak, egy udvari érdekcsoport szószólójává, és az oszmán-török fejedelmi tükör-irodalom mára jóformán teljesen ismeretlen képviselőjévé vált.

A *Kiegészítés* és a *Šâhnâme*
Verselés, nyelv és stílus

Talán a legelső kérdés, amely a *Kiegészítés* iráni hátterével kapcsolatosan felmerülhet, az, hogy valójában mi köze van Firdauszi *Šâhnâmé*jához, amellyel megegyezik a metruma, s amelyre a műben annyi hivatkozás történik.

Közismert, hogy a perzsa nyelvű epikus költészet szokásos versmértéke a mutaqârib, melynek a perzsa prozódiumok 15 különböző fajtáját ismerik.[843] Ezek közül 8 több-kevesebb gyakorisággal előfordul a perzsa költészetben. 4 a prozódisták példáival szemléltethető. 3 csupán a verskönyvekben, illusztráció nélkül található meg. A Firdauszit időben követő perzsa eposzköltészet majdnem kizárólagos versmértéke arab nevén az ún. mutaqârib muṭamman maḥdūb, azaz olyan mutaqârib, amelynek a nyolcadik verslába csonka (azaz a mi fogalmaink szerint a negyedik). Mivel a *Šâhnâme*, s az azt követő összes általunk ismert eposz ebben a versmértékben íródott, azt feltételezik, hogy a mutaqârib muṭamman mahdūb az iráni eposz eredeti versmértéke, s ebből következően eredeti perzsa verselési metrum. Tanulságos azonban a Firdauszit megelőző egyetlen ismert iráni nemzeti eposz, Mas'udi Marvazi műve metrumának elemzése. A rosszul hagyományozott szövegből két töredék, összesen három bejt maradt ránk, s versmértékét tekintve annyi bizonyos, hogy nem mutaqārib muṭamman maḥdūb, sőt még csak nem is mutaqârib. A két idézet a következő:[844]

نخستین کیومرث آمذ بشاهی کرفتش بکیتی درون بیش کاهی
جو سی سال بکیتی باذشا بوذ کی فرمانش بهر جایی روا بوذ

[843] Elwell-Sutton 1976, 89–91.

[844] Maṭhar b. Ṭâhir al-Maqdasī, *Al-bad' wa al-tārīx*, kiad Huart, 3. köt. p. 138 és 173, id. Ṣafâ 1333, p. 160.

illetve:

سبری شد نشان خسروانا چو کام خویش راندند در جهانا

Ṣafâ ezt baḥr-e hazaj-e mosaddas-e mahzufnak (v _ _ _ / v _ _ _ / v _ _) tartja, amely hazaj-e mosaddas-e maqsurral (v _ _ _ / v _ _ _ / v _ v) váltakozik. Ṣafâ az idézett sorokat a következőképpen olvassa:

noxostin gayyumaras âmad be-šâhi
be-giti dar gereft-aš piš-e gâhi (így emendálja a fenti szöveget)
čo si sâl be-giti pâdšâ bud
ke farmân-aš be-har jâyi ravâ bud

illetve:

separri šod nešân-e xosrovânâ
čo kâm-e xiš rânad dar jahânâ (tehát a *rândand*ot *rânand*ra javítja)

A szemmel látható nehézségek ellenére ez az olvasat tűnik a legvalószínűbbnek.

A Firdauszit követő idők perzsa eposzköltészetéből is van példa hazajra. Ilyen Ḥayrati *Šâhnâmé*ja 953/1546-ból:

elâhi az del-e man band bar dâr
v _ _ _ v _ _ _ v _ _

marâ dar band čun u čand magzâr
v _ _ _ v _ _ _ v _ _

elâhi sâz âsân moškelam-râ
v _ _ _ v _ _ _ v _ _

nomâ râhi be-molk-e jân delam-râ,
v _ _ _ v _ _ _ v _ _

ami világosan bahr-e hazaj (mosaddas-e maḥzuf mosaddas-e maqsurral váltakozva).

Úgy látszik tehát, hogy az epikus költeményeknek a mutaqârib mellett a legrégibb időktől a hazaj is létező – bár valószínűleg Firdauszi óriási hatásának és az őt utánzó művek hatalmas tömegének következtében ritkán alkalmazott – metruma volt. A mutaqârib túlsúlyára jellemző, hogy az összes többi általam ismert perzsa történeti eposz versmértéke mutaqârib. Ugyanez a versmértéke az *Esqandarnâmé*k közül Neẓâmi, Amir Xosrou, Jâmi valamint a csagatáj Navâ'î masznavijának.

Az Oszmán Birodalomban az epikus költészet versmértéke megmaradt a perzsa keretek között. A formájukat tekintve nyilvánvalóan a perzsa mintát követő török eposzok jó része szintén mutaqârib (ld. Bihiştî, Maḥremî, Ḫâkî Efendî, Ibrâhîm Mülhimî), de van példa hazajra is (Şemsî Paşa). Ramalban van írva Aḥmedî, Aḥmed Rıżvân és Hayâtî *Iskendernâmé*ja.

Firdauszi eposzának preklasszikus nyelvéről közismert megállapítás, hogy alig tartalmaz arab szavakat – az egész műben mintegy kétszázegynéhány található. Ezzel éles kontrasztban áll Loqmân arab szavakat, Korán-idézeteket bőségesen felhasználó, oszmán-török szavakat is jócskán alkalmazó klasszikus perzsa nyelve. Nyilvánvaló, hogy törökül kell megneveznie az Oszmán Birodalom sajátos méltóságait: nisándzsi (*nişanci*),[845] szolák (*solâk*),[846] csokadár (*çoka dâr*),[847] csaus basi (*çavuşbaşi*)[848] stb., közigazgatási terminusait (szandzsák, azaz *sancak*[849]) és így tovább. Az is természetes, hogy oszmán-török nézőpontból látja a harcban szembenálló ellenfeleket (*rîm pâpâ*[850] 'római pápa'), törökül idézi a földrajzi neveket. A szövegben oszmán-török, de az oszmánliban valószínűleg magyar eredetű szó a *çasar,*[851] 'császár', *palânka*[852] 'palánk', szláv vagy magyar a *tâpur*[853] 'tábor'. Magától értetődő a török ka-

[845] pl. *Kiegészítés* 55a/7.
[846] pl. *i.m.* 55a/12.
[847] pl. *i.m.* 55a/28.
[848] *i.m.* 10b/12.
[849] pl. *i.m.* 84a/13.
[850] *i.m.* 54b/9.
[851] *i.m.* 63a/1.
[852] *i.m.* 100b/25.
[853] pl. *i.m.* 63a/7, 63a/8.

tonai kifejezések használata: *aḳın*[854] 'rablóhadjárat, portya', *bâdluşḳa*[855] 'basilisca', a bombardánál kisebb, de hosszabb török ágyútípus[856], *żarbzen*[857] 'zarbuzán', ólomgolyókat lövő kisebb török mezei löveg,[858] *ḳundâḳ*[859] 'ágyúskocsi', *ṭuḳ* 'lófarkas zászló',[860] *ḳalyun* 'gálya', végső soron a spanyol *galleon*. Szerzőnk azonban a *couleur locale* érdekében ezen messze túlmegy. Így kerül be a szövegbe például az *emekdâr*[861] 'régi, hűséges szolga', az *ulaq*[862] 'futár', *ivâdli*[863] 'falu, város', *otâge*[864] 'bokréta', *ḳuṭâs*[865] 'a ló nyakába akasztott bolyhos vagy rojtos gomb', *ḳubur* 'hosszú láda, tegez',[866] valamint egy turkizmus: a perzsa *dil gereftan* a török *dil tutmak* – a hódoltság kor magyar nyelvén 'nyelvet fogni' – tükörfordítása. A török janicsár archaikus helyesírással, illetve, miként a verselés mutatja, kiejtéssel áll: *yengiçeri*, ahol az *ng* eredetileg tulajdonképpen egy nazális *n*-t volt hivatva jelölni. Perzsa kiejtése természetesen *ng*, vagyis két mássalhangzó.

A török és ennek megfelelően török helyesírással írott szavak magánhangzói szabadabban viselkednek a metrumban, mint perzsa megfelelőik. Így például a török *aḳın* perzsa olvasatában hosszú *â*-val hangzik („*âqen*").[867] A *heyjâ*[868] 'csata' hol így (_ _), hol *hejâ*-nak[869] (v _) olvasandó. Ritka metatézis az *abarš*[870] (*abraš* 'tarka foltos ló' helyett). Szabálytalannak tekinthető az 1b/13, ahol a *seyd* és a *qeyd* nem *über-*

[854] pl. *i.m.* 101a/3, 103a/27.
[855] pl. *i.m.* 26a/17.
[856] vö. Ágoston 1993, p. 126–130.
[857] pl. *Kiegészítés* 26a/18.
[858] Ágoston 1993, pp. 131–135.
[859] *Kiegészítés* 63b/8, 84a/8.
[860] *i.m.* 49b/31.
[861] *i.m.* 32a/11
[862] *i.m.* 105a/8.
[863] *i.m.* 22b/27.
[864] *i.m.* 41a/28.
[865] *i.m.* 41a/30.
[866] *i.m.* 67a/29.
[867] *i.m.* 101/3, 103a/27.
[868] *i.m.* 72a/12.
[869] *i.m.* 41a/34, 70b/3, 72a/6.
[870] *i.m.* 41a/19.

*lang*nak, hanem egyszerű hosszú szótagnak van tekintve. Egy helyen a *yâ-ye vaḥdat* rövid.[871] *Alif* és *alif maqsūra* rímelhet.[872]

A Nagy Sándor regény perzsa, sőt török változataiban közvetlenül vagy közvetett módon, de kimutatható Firdauszi hatása. Ami Neẓâmit illeti, róla biztosan tudjuk, hogy használta Firdauszi művét. Például a Pišdâdiak és a Kâyânidák emlékezete aligha származhat más forrásból. A műben nem ritkák az olyan sorok, amelyek Firdauszi közvetlen ismeretét bizonyítják:

„Azt, amit harc közben mutatott,
nem mutatta sem Rusztam, sem Esfandiyâr."[873]

Neẓâmi szerint azonban Firdauszi nem használt fel minden rendelkezésére álló anyagot, és sok mindent nem mondott el Nagy Sándorról – talán hogy ne legyen túl hosszú a történet, vagy mert nem tetszett neki, esetleg az volt a szándéka, hogy Neẓâminak hagyja meg az elbeszélés lehetőségét.[874] Neẓâmi műve, szerzőjének szándéka szerint, újjal helyettesíti a Sándorról szóló régi elbeszéléseket – így helyettesíti a *Šâhnâmét* is.[875] *Šâhnâmei* rekvizitimoktól Aḥmedî már többször említett *Iskendernâméja* sem mentes:

„Zâvulistân, melyet ott Nîmrûznak neveznek,
ahol a seregét gyarapító Rüsztem élt,
Meghódolt Iskendernek,
Hormuzzal és Kâbulistânnal egyszerre.
Ott volt Rüsztem, egy hős Arġunból,
aki oroszlánt kívánt harcához.
A híres Zarasbnak hívták azt,
aki Sâm lovasa volt."[876]

---

[871] *i.m.* 86a/22: *pas az moddati šaxsi z-išân degar*.
[872] *i.m.* 26b/16: *ghazâ* és *mustafá*
[873] Neẓâmi, *Šarafnâme* 1316, p. 60/5.
[874] *i.m.* 50/4–8.
[875] *i.m.* 241/1–3.
[876] Aḥmedî, *Iskendernâme,* Budapesti kézirat, MTA Keleti Gyűjt.Tör. O 267, p. 98/6–9.

Aḥmedînél azonban a célzások csak alkalmiak. Az *Iskendernâmé*val szemben az egész Loqmân-féle eposzt át- meg átszövik a *Šâhnâme*i reminiszcenciák. Alkalmazásuk nem esetleges, véletlenszerű, hanem tudatosan a török hősök értékének irodalmi eszközökkel történő felértékelését szolgálják. A hasonlító és a hasonlított szintje között sajátos csúsztatás figyelhető meg – a költő a török hősöket saját társadalmi, illetve kozmogóniai helyzetükhöz képest mindig eggyel magasabb szinthez hasonlítja. Három szint különböztethető meg. A szultánć, a nagyvezíré és a török sereg közkatonáié:

„Hitharcra ment a hit szultánja,
társai angyalok..."[877]

Sokollu Muṣṭafâ pasa nagyvezír:

„Mint Khoszrou, úgy ment a harcba és a küzdelembe"[878]

A török közkatonák:

„A seregből kiválasztott 300 000-et,
valamennyi vértes, fényes páncéllal,
Valamennyi híres, harcra kész,
karddal és lándzsával és gyeplővel.
Paripa és kard és felvilágosító tanács tekintetében
valamennyi jobb, mint a hős Rusztam.
Mindegyik a csatában olyan, mint az oroszlánszívű, csatasort törő,
jobb mint Tus és Barzîn és Gîv és Pasan,
Egytől-egyig hős az elhatározás terén,
Kolbadot megölő Fariborz a harcban,
Az ellenséget szabadon engedi, mint Rohham,
dicső, mint Milâd fia Gorgin, a száz katona.
Mindegyikük kétszáz Bižan a verem mélyén,
egy harci fejsze[csapásuk] száz[zal ér fel], mint Isfandiyâré.
::
Miként a Giruyt buzogánnyl megölő Gudarz,
felemelte a füstöt a bosszú tüzéből,

877 *i.m.* 50b/7.
878 *i.m.* 92b/28.

Gorâzeként harcolt és Siyâmakként lándzsázott,
bátorságban jobb, mint Šâvarân fia Zange.
Egyikük sem alszik a csata napján,
az ellenség szívét [mint] Kohram, lándzsával széthasítják,
Neves ifjak, mint a hős Gudarz,
szégyenkezve Pirântól, az álnok ellenségtől,
Délceg mindegyik a csata napján,
mind Gostahm, Lahhâk, Faršidvard."[879]

E három szint mindegyike három másik, magasabb szinttel áll egyenlő magasságban. A szultán szintje az angyalok szférája. A nagyvezír a perzsa királyok magasára kerül (Khoszrou), sőt még a kethüda is királyi természetű;[880] a vani beglerbég rusztami pompájú.[881] Ugyanide tartozik Szelim herceg, I. Szulejmán fia.[882] Az oszmán sereg katonái pedig a *Šâhnâme* mitikus hőseivel állíthatók párhuzamba. A szultán lova sem közönséges négylábú, hanem a *Šâhnâme* központi hősének, Rusztamnak a mitikus csodaparipája: Raxš,[883] csakúgy, mint a szultán kivételes ajándéka nagyvezíre számára.[884] A *Šâhnâme* formátuma adja a monumentális keretet a gigászinak szánt harc leírásához. Firdauszi szereplői szolgálnak az összehasonlítás alapjául. A török hősöket Loqmân lépten-nyomon áthasonlítja Firdauszi mitikus hőseinek *Šâhnâme*i archetípusává. Tetteiket lépten-nyomon összeveti – természetesen a török hősök javára, amelyhez különösen kedvező alkalmat kínál egyes török vitézek

---

879 *i.m.* 63b/22–64a/2.

880 *i.m.* 73a/26, 73b/8.

881 *i.m.* 16b/6.

882 Kayumarṣ-i szokású és Hušang-i harcú,
harcban mint a dévet legyőző Ṭahmuraṣ,
Eszében mint a Jamšid-i méltóságú Jamšid,
Żohhâkot megölő Faridunhoz hasonló szultán,
Manučehrhez hasonló, az ellenségen bosszút álló,
kincsben és ajándékban oly király, mint Nudar,
Zavot legyőző, Garšâsphoz hasonló sahinsah,
királyi szokású, a királyokat leverő.
(*Kiegészítés* 89b/30–33)

883 *i.m.* 46b/19, 52b/27.

884 *i.m.* 48a/14.

perzsa eredetű, a *Šâhnâmé*ban is előforduló neve (ld. pl. Zâl Maḥmûd pasát[885]).

Ez a fajta felfelé csúsztatás a mű egyéb részein is végigvonul. A káprázatos szigetvári győzelemről az elhunyt szultán nem kisebb helyről, mint magától „Istentől kapott szózatot", s Szulejmán, aki nem érte meg a vár elfoglalását, „a Paradicsomban fellelkesült az amiatti örömtől".[886] A legfelsőbb fórumról való tájékozódás, Allah személyes kinyilatkoztatása azonban csak a szultán ritka privilégiuma. A nagyvezír Gábriel arkangyaltól kap – egy ízben – kinyilatkoztatást.[887] A renegát osztrák hercegnek pedig csupán egy közönséges angyal mutatja az utat Buda felé, az igazhívők táborába.[888]

Hogy milyen stílust tartott Loqmân méltónak fenséges tárgyához, könnyen kiolvasható az események szárazabb leírásához gyakorta kapcsolt kitérőkből: a szultán, a hadvezérek, az iszlám sereg vonulásának, a sátrak, a táborhely bombasztikus leírásából, a természet – az állomáshelyek és a városok kertjeinek – színesnek szánt, de a valóságról oly keveset mondó, bonyolult szószerkezetekkel zsúfolt káprázatos, a szó szoros értelmében kozmikus képeket felvonultató ábrázolásából.

Loqmân, miként őelőtte és őutána is oly sok keleti és nyugati szerző, egyenes összefüggést talált az ábrázolt tárgy nagyszerűsége és a róla szóló mű terjedelme között. Részletező előadáson áradásszerűen hömpölygő elbeszélést és a változatos kifejezések túláradó bőségét értette. Sok a töltelékszó: kétségtelen, bizonyosan, szultáni szokás szerint stb. *(copia verborum)*. Lépten-nyomon előforduló közbevetésének – „röviden" – valóságtartalma nincs, nem egyéb, mint kedvelt szófordulat. Az eseményes részek leírása nyelvileg sokkal egyszerűbb, világosabb. A költőnek tudása csillogtatására az átvezető részek adnak lehetőséget, tehát éppen a költött párbeszédek, leírások.

---

[885] Zâl „híres régi perzsa hős' [a Firdauszi-féle *Šâhnâme* főhősének, Rusztam apjának] neve, melly török írók szerint I. Szulejmán szultán' szerencsétlen fiának Musztafának megfojtatása óta ragadt melléknévül e' pasára" – mondja Gévay (1841, p. 9, lábj.12/1. Forrásként Gerlach's Tagebuch, Frankfurt, 1674, p. 283-at nevezi meg.)

[886] *i.m.* 95b/6.

[887] *i.m.* 64a/23.

[888] *i.m.* 104b/19.

Közhelyes fordulatai tömegének nincs korjellemző értéke. A harci dobok pergése, a kürtök harsogása, a cintányérok csengése, a sípok sivítása, az ágyúzás robaja, az igazhívők diadalittas ordítása, a keresztények jajveszékelése, a napot elsötétítő nyilak tömege bármilyen csatát jellemezhet. Leírásaiból – legyen az egy rohamé ostrom közben, egy kerté, stb. – hiányzik az egyediség, a konkrétum. Nevén nevezi ugyan a kertet stb., de patetikus ábrázolása annyira semmitmondó, hogy akár fel is lehetne cserélni őket. Csak stilisztikai jellemző, a történeti valóság megragadására alkalmatlan. Minden ábrázolt egyedi valóság ugyanazokkal a jellemvonásokkal bír.

Szónoki kérdései *(interrogáció)*, felkiáltásai *(exclamatio)*, a szereplők szájába adott költött beszédek *(sermonicatio)*, sőt párbeszédek a stílus élénkítésének tudatos, bár egyáltalán nem új eszközei. Loqmân, mint oly sok más keleti és nyugati szerző, egyenes összefüggést talált az ábrázolt események nagyszerűsége, és az azokat ábrázoló művének terjedelme között. Sok a töltelékszó: kétségtelenül, bizonyosan, szultáni szokás szerint (*copia verborum*).

A szerző nem sok érzelgős jelenetnek ad helyt. Persze erre az igazhívők diadalordítása és az alávaló gyaur kutyák jajveszékelése lehetőséget sem ad. A kivételt a szultán gyötrődéseinek szentelt sorok alkotják. Ez mintha egy fokkal személyesebb lenne. Ám ennek is inkább csak költői értéke van, semmint valóságábrázoló ereje, mert költőnk nem volt jelen. Micsoda különbség van azonban az igazhívők seregének és az ellenség hadának leírásában! A muzulmán szereplőket állandóan patetikus légkör lengi körül. Költőnk folyton-folyvást utal érzelmi állapotukra, aminek persze aligha van bármiféle reális alapja. Leginkább azt fejezik ki, ami a szerző szerint helyénvaló volt, vagy lett volna. A szultán és az alattvalók tökéletes érzelmi, hangulati, gondolati és tettbeli egységet alkotnak: a szultán hangulati változása hasonló változást eredményez a hit népénél is:

> „Mivel az a tiszta állomáshely megtetszett a szultánnak,
> a vezérekkel együtt boldog lett az a sereg."[889]

Amikor a szultán megajándékozta Mehmed Sokollu nagyvezírt,

[889] *i.m.* 45a/19.

„A hit népe megörült a szultán ajándékának.
Mily boldog a sereg, hogy örül Âṣaf!"[890]

A kezdeményezés mindig a szultáné, az alattvalók fáziskésés nélkül, azonnal követik. Az igazhívők szíve szomorú a szultán betegségekor, bár aggodalmukat Gábriel arkangyal személyes szózata csillapította le[891] – de nyomban felvidulnak, amikor a szultán állapotában átmeneti javulás áll be.

Homlokegyenest ellenkező stílus, jelzők, ábrázolásmód illeti meg a muszlimok hadát, mint a hitetlenek seregét. A mohamedán sereg menetének „jó hírétől meggörbül az ég, a föld porától az ég is elsötétült."[892] Hajóhadának harci zaja minden képzeletet felülmúl,[893] s a Szigetvár felé igyekvő sereg mindent túlszárnyaló, kozmikus méretű leírást kap:

„A nyerges állatok patája alatt behorpadt a föld,
a világ a föld és az ég között porral telt meg.
A sok karcolástól elérte a lovak patája
a Hal és a Bika [csillagkép] fejét.
A portól sem az ég nem volt látható a földön,
sem a ragyogó nap a horizont csúcsán.
A szigetváriak belefúltak a porba,
a nappal olyan sötét lett, mint az éjszaka annak a népnek a számára."[894]

A felvert pornak már a középperzsa irodalomban is kedvelt képe másutt is hangsúlyos ábrázolást kap:

„A padisah seregének sokaságától
[felvert] por a Hal [csillagkép]től a Holdig ért."[895] [azaz betöltötte az egész világegyetemet]

„A hősök porától a Nap felhőbe került."[896]

---

[890] *i.m.* 48a/19.
[891] *i.m.* 46a/9–10.
[892] *i.m.* 44a/21.
[893] *i.m.* 25b/4.
[894] *i.m.* 65a/28–31.
[895] *i.m.* 50a/24.

Az iszlám harcosok – egyszerűen csak hősök – „Büszkén lépdelve, tartózkodóan tették meg az utat."[897] A sereg, a hősök „gyorsan" „sietnek" sebes paripáikon,[898] s egy-két pillanat alatt megérkeznek úticéljukhoz.[899] E sietség közepette méltóságteljes, üde képet nyújt a szultán, aki „szerénységet tanúsítva ment, az oszmán szultánok szokása szerint", s akinek „harci paripája sietség nélkül ment, mint a víz, a sereg tengerében."[900] Ha kell, persze sietni is tud:

„Amikor a szultán Plovdivból jött,
egy nap alatt 2-3 heti utat tett meg."[901]

A hitharcosok „egy pillanat alatt" átkelnek a hídon."[902] A szultán is „egy pillanatot alszik."[903] A szultán és környezete „büszkén, délcegen lépdel" (*xorrâmidan*). Ha a szultán a Nap, nagyvezíre a Merkúr.[904] A nagyvezír lovának aranyból van a kengyele.[905] A paripák nyerítésétől az „ég egészen bámulatba esik."[906] A Nap a szultán miatt tűzte ki lobogóját.[907]

Egészen ellenkező, nyers, naturális stílus illeti meg az „átkozott" bécsi Lázárt[908] vagy Zrínyit, általában az ellenséget.

„Mikor a puskagolyó gyorsan az ellenség csúnya fejébe hatolt,
agyából kifröccsent a velő,

---

[896] *i.m.* 50a/25.
[897] *i.m.* 50a/23.
[898] *i.m.* 47b/5.
[899] *i.m.* 45a/11.
[900] *i.m.* 44a/10.
[901] *i.m.* 112b/14.
[902] *i.m.* 54a/1.
[903] *i.m.* 51b/12.
[904] *i.m.* 47b/2.
[905] *i.m.* 47b/2.
[906] *i.m.* 50a/21.
[907] *i.m.* 45b/12.
[908] Az „átkozott" bécsi Lázár alatt szövegünk Schwendi Lázár (1522–1584) német császári hadvezért, hadtudományi írót érti. V. Károllyal együtt harcolt többek között a schmalkaldeni háborúban, 1565 elejétől a császári hadak fővezére a Szepességben. 1566. február 15-én elfoglalta Tokajt, majd további városokat. Az 1568-as békekötésért bárói rangot kapott. Ez volt utolsó magyarországi szereplése.

Szétszóródott az ellenség csúnya veleje,
miként a tökmag a veteményeskert trágyájában."[909]

„A harag tüzét dobta az ellenség közé,
kifolyt a fájdalomtól és a bánattól az ellenség szeme."[910]

„Karddal választották ketté a magyarok fejét,
kifolyt agyvelejük, mint a borkő."

„Lámpásaink Istentől ragyognak,
a gyaurok szívének zsírjával vannak tele."[911]

„Fia miatt növekedett a szerencsétlenség a feje felett,
hogy dögöljön meg a vén kutya [Zrínyi] erejétől."[912]

„Az ellenség szíve megszakad a szultán egészségétől."[913]

„A tőlük való félelemtől megszakad az ellenség szíve."[914]

Loqmân stílusának kedvenc eszközei a szójátékok (*be-das-tur-e dastur,*[915] *gerd-e gordân*[916]), az ellentétpár (síkság – hegy; Paradicsom – Pokol[917]), a meglepő hasonlatok: a hitetlenek „mint az őrültek" a síkság felé mentek;[918] „Semmi haszna nem lett könyörgésének, lábára csavarta, mint a kapcát."[919] Szereti alkalmazni az iszlám mitológiából vett kozmikus képeket: a szultán seregének a pora a Hal [csillagkép]től a Holdig ér,[920] – a Haltól a Holdig, a föld bikája stb. gyakori kifejezések.

[909] *i.m.* 69b/29–30.
[910] *i.m.* 108a/31.
[911] *i.m.* 87a/8.
[912] *i.m.* 84b/20.
[913] *i.m.* 47b/8.
[914] *i.m.* 92b/9.
[915] *i.m.* 91b/1.
[916] *i.m.* 50a/25.
[917] *i.m.* 82a/11.
[918] *i.m.* 102a/26.
[919] *i.m.* 76b/1.
[920] *i.m.* 50a/24.

Szívesen él költői túlzásokkal, melyek szintén a kor irodalmi közhelyei közé tartoznak, különösen az ellenséges várak leírásakor, hogy annál nagyobb lehessen a hit seregének dicsősége.

„Az égbolt meghajolt a lovak csengettyűjétől,
új ruhájuk a földtől a halig ért.
A terhektől megsántult a Föld bikája,
a hal ívelt háta olyan lett, mint a rák."[921]

A minden *auxézis (incrementum)*, azaz fokozatos emelkedés nélkül való, azonnal a leghatásosabb kifejezésekkel élő *hiperbola*[922] nem mentes a valóság minden elemétől. A bombasztikus képsorok a stílus szerves részét képezik:

„Megláttak egy hegyet vízből és földből,
kimagaslott az ég és föld között.
Vizesárka mélyebb a Fekete-tengernél,
mélységében elsüllyed a bika és a hal [azaz a földet hátán
hordozó, tartó két kozmikus lény].
Az akol árkában négy bevehetetlen vár,
magasabb és erősebb a bithyniai Olympos-hegynél."[923]

A realitás, az információ csak ennyi: a vár négy részből állott, melyet vizesárok vett körül. A többi a korabeli olvasó számára jól ismert költői kép, hasonlat, hiperbola, amelynek szerepe nem a valóságábrázolás, hanem asszociációk ébresztése, az olvasó költői eszközökkel történő gyönyörködtetése. E képek – éppen közismertségüknél fogva – nem voltak összekeverhetők az ábrázolt tárggyal.

„[Szigetvár] olyan volt, mint egy magas hegy a vízben;
csúcsainak hegye magasabb a felhőnél.
Őréről éjszaka az őrjárat idején
a Mars és a Szaturnusz gondoskodik.
Épülete, mint az éj, széles és magas,
az egész apró föld és összekötött fa.

[921] *i.m.* 50b/30–31.
[922] Lausberg 1960.
[923] *i.m.* 64a/12–14.

Alapjának fája ében,
forrongott a földje, mint Oroszország dombjai;
Ágyúval az a vár átjárhatatlan,
a föld alatt az aknafolyosóban vízi akadály."[924]

Többször ismétlődő toposz:

„Sok ment a pokolba a tisztátlan hitetlenek közül,
a Paradicsomba két-három vértanú került."[925]

„Estig harcoltak és küzdöttek,
háborúzott és csatázott mind a két fél;
A muszlimokat semmiféle kár nem érte,
a hit legtöbb ellensége elpusztult."[926]

Ezt persze legkevésbé sem kell komolyan vennünk, amint azt a következő nap eseményei mutatják:

„A vértanúk megbosszulása miatt
a hit népe kardot rántott a hitetlenekre."[927]

Ilyesmire többször van példa. Egy ízben költőnk elmeséli, hogy Kerecsényi László várkapitány egyezséget kötött az ostromlókkal, hogy szabad elvonulás fejében átadja a várat, de néhány oldallal odébb már arról beszél, hogy a „gyaurok csapata csellel és fortélyokkal így ürítette ki azt a várat."[928] Babócsáról előbb azt mondja: „Babócsa nem Szigetvár, e vár elfoglalása Isten segítsége révén nem nagy dolog,"[929] mégis, két fólióval később a muszlimok „a megközelíthetelen vár bevétele és meghódítása után a hit nagyvezírének előterjesztést tettek."[930]

---

924 *i.m.* 67a/33 – 67b/4.
925 *i.m.* 76b/9.
926 *i.m.* 73b/32–33.
927 *i.m.* 74a/14.
928 *i.m.* 102a/25.
929 *i.m.* 101b/24.
930 *i.m.* 103a/4.

Jellegzetes toposzok: „a puska hangja 60 farszangra elhallatszott",[931] „fortélyos, lázadó, zendülő hitetlenek".[932]
Gyakori költői eszköz az ismétlés, a határozatlan számnév:

„Az átkozott Lázár ellen éjszakai támadást hajtottak végre,
éjszakai támadást hajtottak végre az átkozott Lázár ellen."[933]

„Ragadjanak el a várukkal együtt mindent ami van,
azon a határon a hitetlenektől mindent ami van."[934]

Az út 2-3 mil,[935] gyakori a „mindenfelől" (*ze har su, az har ṭaraf, az har jâneb).* „Mindenfelől hősei mennek pompával."[936]

Külön siratódalban emlékezik meg a szultán haláláról,[937] ami lírai betét az eposzban.

Kedves kis életkép az alábbi:

„Egyik oldalon a tiszta borbélyok,
kezükben a borotva készen áll és villog,
Ha hajat nyírnak szokás szerint,
a tükröt is figyelembe veszik.
Egy akcséért összeráncolják a szemöldöküket,
s a tükörből meglátszik e szokásuk."[938]

Naiv perzsa népetimológia Szigetváré:

„A szigetváriak olyanok voltak, mint a kutya [perzsául *sag*],
onnan volt váruk neve Szigetvár."

Választékosságra, udvariasságra törekedve olykor számunkra meglepő módon fejezi ki magát. Jó példa erre, ahogyan a nagyvezír tudatja a szul-

---

931 *i.m.* 74b/4.
932 *i.m.* 72a/2.
933 *i.m.* 83a/4.
934 *i.m.* 101a/1.
935 *i.m.* 45b/28.
936 *i.m.* 50a/26.
937 *i.m.* 118b/ – 119a/3.
938 *i.m.* 43a/7–9.

tán halálát a kethüdával: „Jó hírül adta neki a szultán egészségét"[939] – azaz elhunytát, mert a szultánnal kapcsolatos hír eleve csak jó hír lehet, tartalmától függetlenül. Innen a meglepő fordulat.

Loqmân, mint a muszlim irodalom általában, szívesen alkalmaz asztronómiai képeket. A ciklusokkal és a csillaghittel kapcsolatos elmélkedések áthatják a történelmi és az eszkatológiai gondolkodást,[940] és az asztrológia a XII. század óta – éppen arab hatásra – a középkor európai krónikáiban is megtalálta a maga helyét. Szerepeltetése a *Kiegészítés*re is jellemző. Gyakorlatilag erről szól az egész Bevezető, s a művet magát is át- meg átszövik ezek a képek:

„Az ellenség vérében a Jupiter megölte a Merkúrt,
kardjával a Vénusz csatázik vele."[941]

„Szerencsés csillagzatom Holdja körülvette a várat,
az ellenség annyi, mint a csillag, és a vár olyan, mint az Alkor"

– mondja jelentésében Pertev pasa.[942]

„Ragyogott az arany pajzsos Nap,
a hadsereg vonulásakor a Vénusz eltakarta a fejét.
A szembeszegülő ellenség felé ment kétségkívül,
a félhold és a Merkúr mint íj és nyíl."[943]

„Âsaf mellett a két kádiaszker a Merkúr mellett a Farqadân."[944]

„Âsafhoz közel a kádiaszker,
a Merkúr konjunkcióban a Jupiterrel"[945]

---

939 *i.m.* 91b/18.
940 Duhem 1913.1917, V, pp. 223 skk.
941 *Kiegészítés* 43b/1.
942 *i.m.* 80a/27.
943 *i.m.* 43b/2–3.
944 *i.m.* 43b/9.
945 *i.m.* 55a/6.

„A jó tanácsú, komoly nagyvezír
az előkelő származású szultán szolgálata után
Felszállt arany kengyeles lovára,
a Merkúr vált el a Naptól."[946]

Költőnk érdeklődése, ami az ábrázolás tárgyát illeti, meglehetősen széleskörű. Megemlékezik valamennyi, a szultán itinerániumában érintett városról (Plovdiv, Edirne, Szófia), különös figyelemmel azok építészeti emlékeinek. Bár elmosódottan, de leírja az épületeket – ilyen a humanizmust megelőzően, a középkori Európában nem létezett. Sosem maradhat ki a virágos- *(bostân)* és gyümölcsöskertek *(bâg),* illetve terméseik, a színpompás virágok és gyümölcsök ábrázolása.[947] Tatarcık városban „a virágoskertek bejárására fordult a sereg", sőt magát a szultánt jóslat figyelmeztette ennek meglátogatására.[948] Szófia „gyümölcsös- és virágoskertjei közül egyik jobb, mint a másik, mint a legfelsőbb Paradicsom kertje,"[949] „valamennyi vize tiszta, mint a Kawṯar, valamennyi gyümölcse kellemes, mint a Paradicsom."[950] Szerzőnk szívesen időz el a természetleírásoknál is (ld. pl. a szerémi síkság leírását,[951] vagy a tavasz felhőjétől felfrissült rétét[952]). Ezektől a képektől azonban nem szabad túl sokat várnunk. Még abban az esetben is, ha létező objektumok ábrázolásáról van szó, inkább a szerző szárnyaló költői fantáziájának szabad asszociációi, semmint hiteles leírások.

946 *i.m.* 47b/2–3.
947 *i.m.* 50b/24, Plovdiv kertjeit ld. *i.m.* 49b/6.
948 *i.m.* 48b/25.
949 *i.m.* 50a/12.
950 *i.m.* 50a/14.
951 *i.m.* 54a/4 skk.
952 *i.m.* 50a/15.

A kézirat és miniatúrái

Seyyed Loqmân *Szulejmán szultán eseményeinek kiegészítése* (teljes címe *Tatemme-ye aḥvâl-e šâhenšâh-e xold-âšiyân soltân Soleymân xân „A Paradicsomban lakozó sahinsah, szultán Szulejmán kán eseményeinek kiegészítése"*) című művének egyetlen teljes, a fordításban alapul vett kézirata ma a dublini Chester Beatty Library tulajdona.[953] A kézirat 37,8x26 cm, a szöveg 23,8x14,5 cm-es tükröt foglal el, s 4 hasábban 17 mutaqârib versmértékben írott sort tartalmaz. Olykor a sorok mintegy 45°-os szögben történő megdöntése miatt egy oldalra csak 18, máskor a miniatúrák miatt még kevesebb sor fért. A szöveg hozzávetőleges terjedelme 6000 bejt, azaz mintegy 12 000 sor.

Kötése:

„vörösesbarna bőr, 3 központú, a sarkok és a gerinc (kerek domborművekkel) süllyesztett, arany alapon fekete arabeszk tervezés; arany zsinórvonalas szegély. Belül sötétzöld bőr, festett aranyszínű virágokkal borítva, 3 központú és süllyesztett sarkok vörös alapon arany arabeszkkel. Márványozott előzéklapok."[954]

Anyaga vékony, mély drapp-zöld színű papír, a szöveg alatt arannyal behintve. Írása nastaᶜlīq, arannyal húzott vonalak között.

Másolója Qâsem ol-Ḥoseyni ol-ᶜArizi ol-Qazvini, aki a londoni kézirat másolója is,[955] „a legkisebb hitvány szolga", a kronogramm

[953] MS 413, ld. Minorsky 1958, 19–21.
[954] Minorsky 1958, 20.
[955] Kütükoğlu 1991, 43.

(*mâdde-ye târix*) szerint 987/1579-ben[956]. A másoló gondos munkát végzett, a terjedelmes szövegben csak néhány elírás fedezhető fel. Ilyen másolási hiba: yegniçeri *yengiçeri* helyett, felesleges *be-* prefixum,[957] šâh *šah* helyett;[958] lemaradt az utolsó szó, a *kard*;[959] a második félvers végén lemaradt a *šodim*;[960] Şehizol *Şehrizol* helyett;[961] šod nem rímelhet gaštra (az egyik elírás a kettő közül).[962]

A kézirat állapota, ami az olvashatóságot, szakadásokat illeti, kevés kivétellel jó. Olyan mértékű sérülés, a tinta elkenődése, ami a szöveget olvashatatlanná tenné, két fóliót kivéve (3–4) alig található. A f. 7 felső fele leszakadt.

A kézirat terjedelme 122 fólió, teljes. Mára sok lap kiszakadt a helyéről, amelyek vagy máshová vannak visszaillesztve, vagy egyszerűen a mű végére kerültek, így szükséges volt az eredeti sorrend visszaállítása. Ezt a custosok teszik lehetővé, amely a kézirat lapjainak túlnyomó többségén megtalálható. 11 fólión nincs: 7b, 23b, 56b, 65b, 94b, 96b, 113b, 114b, 116b, 118b, 119b. Ezek közül a 23b, 56b, 65b, 116b oldalak egy-egy kétoldalas miniatúra első felét alkotják, így helyük biztos. A 7. fólió helye kizárásos alapon bizonyítható. Annyi bizonyos, hogy a 6b oldal után megszakad a szöveg, amit a custos mutat – a következő oldalnak a šâhanšâh szóval kellene kezdődnie, de ilyen lap az egész kéziratban nincs. Van viszont egy olyan fólió, amelynek a felső fele hiányzik, s miniatúrájának témája (udvari jelenet), hátoldalán pedig a sorok elrendezése (34 soros rendszer), s tartalma (az iszákosok elleni fellépés) miatt legvalószínűbben ide sorolható be. Így a 6. fólió után a mi oldalszámozásunk eggyel nagyobb, mint a dublini katalógus megfelelő számozása,[963] míg 1a és 6b között megegyezik. A 94b, 96b, 113b, 114b, 118b, 119b oldalak helyét a szövegösszefüggés bizonyítja.

---

956 *Kiegészítés* 122a.
957 *i.m.* 46a/5.
958 *i.m.* 54a/8.
959 *i.m.* 76b/18.
960 *i.m.* 110b/13.
961 *i.m.* 15a/6.
962 *i.m.* 118a/4.
963 Minorsky 1958, 19–21.

A díszes formában, döntve elhelyezett sorok sorrendje nem egyértelmű, ezért a helyes olvasás sorrendjét – amelyet a szövegösszefüggés mutat – a következő ábrák szemléltetik:

Átlagos oldal (1b):

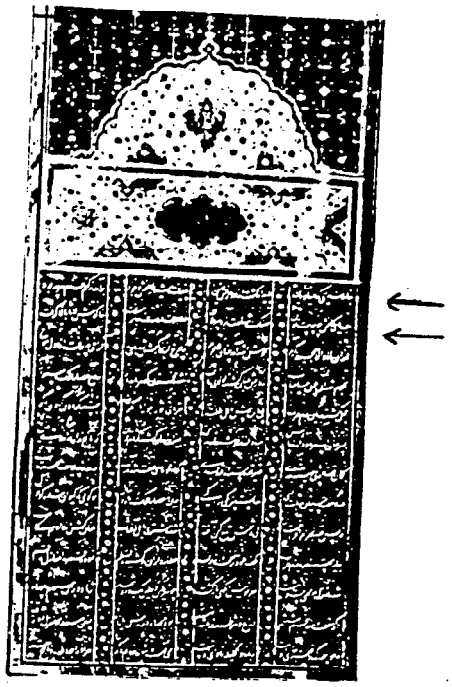

A sorok olvasásának iránya

Díszes oldal (56a):

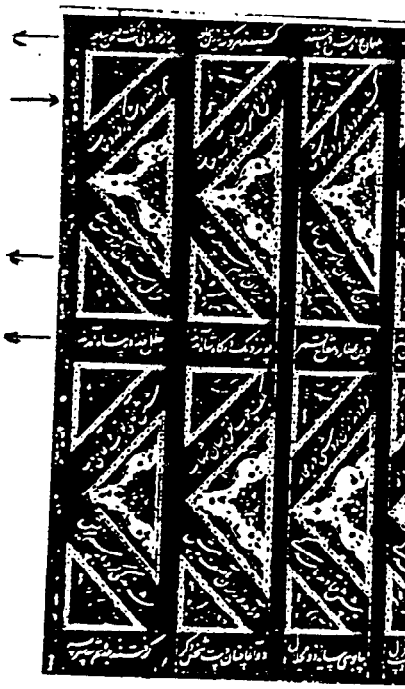

Díszes oldal (57b):

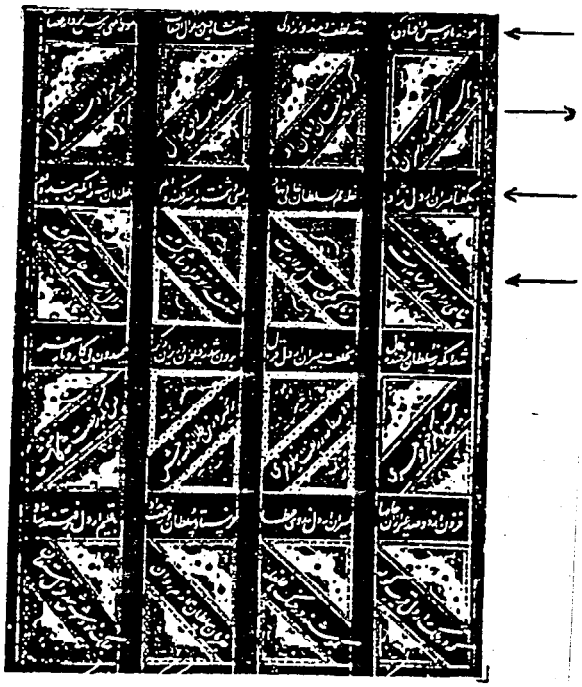

Díszes oldal (70b):

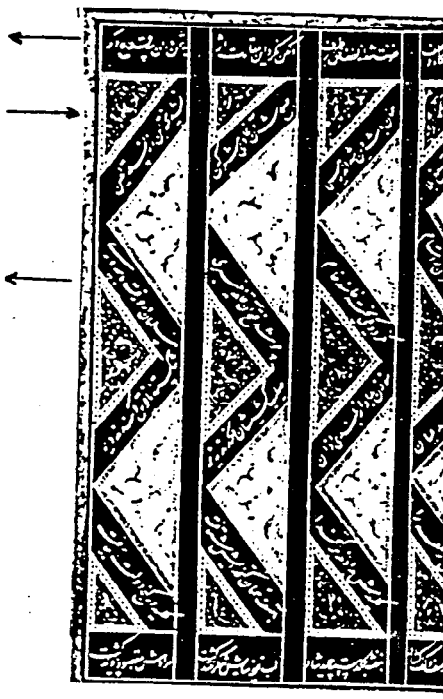

A kézirat történetéről annyi ismeretes, amennyit az 1a oldalon található három különböző bejegyzés tartalmaz. Időrendben az első az oldal alsó felét elfoglaló arany körben lévő arab, második a lap tetején lévő fekete tintás török, harmadik a kettő között elhelyezett köröcskében található arab nyelvű tájékoztatás. Ezek szerint a kézirat először III. Murád szultán (1574–95) könyvtárának, később Ibrahim szultánnak (1640–48) a tulajdona volt, majd valószínűleg I. Abdülhamid (1774–89) szultán fiáé, Szulejmáné lett.[964]

A bevezető részben már tettem említést a kézirat miniatúráiról, olyan összefüggésben, hogy felhasználhatók a szöveg elemzése során kapott eredmények megerősítésére, mivelhogy kihangsúlyozzák azt, amit a kortársak az illusztrált mű tartalmából fontosnak tartottak. Nem esett szó viszont a művészettörténeti vonatkozásokról, noha itt viszonylag könnyű dolgunk van, mert ez a mű egyetlen aspektusa, amely feldolgozottnak tekinthető. Fehér Géza ugyanis összevette a mű illusztrációit az Aḥmed Ferîdûn féle kódex, és egy másik Loqmân mű, a *Hünernâme* ábrázolásaival, és beillesztette azt az oszmán miniatúrafestészet történetébe.[965] Mivel jelenleg ez a legalaposabb elemzés a kérdésben – elődei csak említésszerűen,[966] illetve általánosságban[967] foglalkoztak a kérdéssel – ismertetésemben őt követem.

Fehér Géza megállapítja, hogy a három említett művet együtt kell tárgyalni, mert hasonló stílust, és egyazon témát képviselnek. Több magyar tárgyú történeti esemény mindhárom krónika illusztrációi között szerepel.[968] A Ferîdûn-féle mű miniatúrái kiemelkedő helyet foglalnak el az oszmán-török miniatúrafestészet egész történetében, és kimagasló művészi értéket képviselnek, mert:[969] (1) az illusztrációk ugyanazon a munkán belül egyesítik a topográfiai stílusú és a legmagasabb művészi fokot képviselő alakos ábrázolásokat; (2) az első olyan munka, amelyben jelentkezik az oszmán stílus valamennyi jellegzetessége, irányt mutatva

964 Az arab szöveg a következő: *qad tašarrafa hāḏā 'l-kitābu bi-mulki 'l-najībi 'l-sa'īdi 'l-sulṭāni sulaymāni 'bni sulṭāni 'abdi 'l-ḥamīdi aṭāla 'umrahu rabbu 'l-ḥamdi.*

965 Fehér 1982.

966 Atasoy-Çağman 1974.

967 Minorsky 1958 (XXVI, az illető részt J.V.S. Wilkinson írta)

968 *i.m.* p. 43.

969 *i.m.* pp. 36–37.

ezzel az elkövetkező évtizedek török festészetének; (3) itt vagyunk szemtanúi a később olyannyira jellegzetessé váló ún. trónralépési jelenet első ábrázolásának; (4) az emberi alakok és arcok ábrázolása az addigi egész oszmán miniatúrafestészetet felülmúlja. Az illusztrációkat a rendkívüli színgazdagság, és a részletek iránti különös figyelem jellemzi. Ez a krónika nagy hatást gyakorolt a Loqmân-féle *Kiegészítés* ábrázolásmódjára.

„A Dublinben őrzött, perzsa nyelven írt mű illusztrációi kétségtelenül több eseményt örökítenek meg, mint a hasonló tárgyú isztambuli török nyelvű krónika miniatúrái. A perzsa szövegű krónika az oszmán miniatúrafestészet fejlettebb szakaszában is keletkezett, mint a vele rokon témájú török nyelvű mű. Aḥmed Ferîdûn krónikájának képanyaga azonban mind minősége, mind kivitele tekintetében messze túlhaladja a Dublinben őrzött kéziratos mű illusztrációit. Seyyed Loqmân ez utóbbi művének miniatúrái között ugyanis számottevő és szembeötlő minőségi különbség állapítható meg. Ezen illusztrációk általában élénkebb színezésűek, mint a hasonló tárgyú, Isztambulban őrzött török nyelvű kéziratos kötet miniatúrái. Az ábrázolt személyek és különösen ezek arcmása, a képeken megörökített sátrak, épületek díszítése azonban messze elmarad az Aḥmed Ferîdûn-féle krónika miniatúráitól, amelyeket az oszmán-török festészet legjelesebb alkotásai közé sorolok. ... Az összehasonlítás tárgyát képező két mű közötti számottevő minőségbeli különbségen túl, meg kell még azt is állapítanunk, hogy a Dublinben őrzött ... mű illusztrációi sem állnak egyenlő művészi szinten. Az ábrázolásokban mutatkozó feltűnő minőségi eltérés miatt fel kell tételeznünk, hogy a műtermi közös munkán belül is komoly időrendi eltéréssel, és ennek megfelelően más-más mester irányításával keletkezett a kompozíciók egy-egy csoportja."[970]

Mindehhez a magam részéről azt tenném hozzá, hogy amint az a mű perzsa szövegéből kiderül, eredetileg a hírneves Oszmán mesternek kellett volna az illusztrációkat elkészíteni. Tudjuk, hogy Loqmân és Oszmân mester az isztambuli vízvezetékrendszer ábrázolása kapcsán együttes helyszíni szemlét végzett:

[970] *i.m.* pp. 38–39.

„... megtekintettem a gátat és az építményt,
a Mânihoz hasonló tollú[971] ʿOs̱mân mesterrel felvétetve egy-egy vázlatot"[972]

Ugyanígy Oszmán mester volt megbízva a *Hünernâme* miniatúráinak elkészítésével is. Egy defterből értesülünk arról, hogy Loqmân illetményt továbbított a kincstártól az illusztrációkat készítő művészekhez: Oszmán mester például munkadíjat, s meghatározott összeget kapott a megfelelő festékanyag beszerzésére.[973] A kézirat első kötetének 45 miniatúrájából 19-et sajátkezűleg készített el,[974] amelyek egyben a klasszikus oszmántörök miniatúrafestészet legmagasabb művészi színvonalat képviselő darabjai is. Az említett miniatúrákat aprólékos, pontos kidolgozás, az emberi arcok, alakok, a ruházat, a környezet és a természet ábrázolásának világos megfogalmazása jellemzi.[975] A műből különösen a négy szultáni tránralépési jelenet emelkedik ki: mind a négy Oszmán mester mesterműve, de a többi – egyébként név szerint is ismert – illusztrátor nevéhez fűződő alkotások között szintén találhatók remek darabok. Fehér Géza álláspontja az, hogy noha bizonyos, hogy a három krónika összes ábrázolása nem köthető Oszmán mester nevéhez – ez különben is óriási mennyiség lenne –, mindazonáltal fell kell tételezni, hogy „mindhárom műben lehetnek olyan kompozíciók, amelyek egyazon művész leleményességéből fakadnak."[976] A fentebbi *Kiegészítés*ből vett idézet tanúbizonysága szerint ez a művész Oszmán mester volt, s így a *Kiegészítés* miniatúráinak legalább egy része az ő nevéhez fűződik.

Érdekes megfigyelni, ahogyan a három műben az illusztrátorok ugyanazt a témát különbözőképpen dolgozzák fel. Például Ferîdûn bég krónikájának illusztrált példányán két miniatúra, nevezetesen a perzsa sah és az osztrák császár követeinek szultáni fogadási jelenete egymásnak tükörképe.[977] Ugyanez a sajátosság figyelhető meg annál a híres je-

[971] Mâni, az iráni vallásalapító a későbbi perzsa hagyományban az Arżang-nâme című képekkel illusztrált művéről volt híres, s nagyszerű miniatúrafestőként tartották számon.
[972] *Kiegészítés* 22a/22–23
[973] Fehér 1982, p. 40.
[974] *i.m.* p. 41.
[975] *i.m.* p. 41.
[976] *i.m.* p. 43.
[977] *i.m.* p. 50.

lenetnél, ahol János Zsigmond a zimonyi síkságon hódolatát mutatja be Szulejmán szultánnak. A Loqmân-féle krónikában szereplő ábrázolás éppen fordítottja a Ferîdûn bég korábbi művében találhatónak.[978] Ezek azok a ritka esetek, amikor a kompozíciós sémák kézzel foghatóvá válnak.

978 *i.m.* pp. 49–50.

Bibliográfia

KÉZIRATOK

ʿAhdî, b. Şemsî Bağdâdî, *Gülşen-i şuʿarâ, Tezkire el-şuʿarâ* Kézirat. Budapest, MTA Keleti Gyűjtemény Tör. O. 124.

Aḥmedî, *Iskendernâme.* Kézirat, Budapest, MTA Keleti Gyűjtemény. Legjobb kézirata Tör. 0.267 (A3505/I) (1491-ből).

ʿÂlî, Muṣṭafâ b. Aḥmed, *Künh ül-aḫbâr.* Kézirat, Budapest MTA Keleti Gyűjtemény Tör. F. 15; F. 39 (3556/1) – csonka!; Qu. 20 (2402) III.

Çelebî, ʿÂşıḳ, *Tezkere al-şuʿarâ ve meşâʿir al-zurafâ.* Kézirat, Budapest, MTA Keleti Gyűjtemény Tör. O. 214. (2459/IV).

Hâtefî, ʿAbdollâh. *Timur-nâme.* Kézirat, Budapest, MTA Keleti Gyűjtemény Perzsa O. 11 (2419)-855/1451-ből?; O. 33 (2424/1); O. 46 (2426/III).

Ḳınâlîzâde, ʿÂlî ibn ʿAmrullâh Çelebî, *Aḥlâḳ-i ʿAlâ'î.* Kézirat, Budapest, MTA Keleti Gyűjtemény, Tör. 0.19. (1581-ből)

Ḳınâlîzâde, Ḥasan Çelebî. *Tezkire ül-şuʿarâ.* Kézirat, Budapest MTA Keleti Gyűjtemény, Tör. O. 58 (2426/VII).

Loqmân, Seyyed, *Tatemme-ye aḥvâl-e šahanšah-e xold-âšiyân-e sol-ṭân Soleymân xân.* Kézirat, Chester Beatty Library, Dublin, MS 415.

Riyâzî, Muḥammad b. Muṣṭafâ. Tazkere ül-şuʿarâ ve zeyl-i ḥafẓî. Kézirat, Budapest, MTA Keleti Gyűjtemény, Tör. O. 238. (3500/I.)

NYOMTATOTT MŰVEK

Abel, A. 1966. „La figure d'Alexandre en Iran", La Persia e il mondo Greco-Romano, Acad. dei Lincei, Quaderno 76, Rome 1966.

Afšâr, Irâj 1343. *Eskandarnâme (Revâyat-e fârsi-ye Kâlistenes-e Doruġin).* Pardâxte miyân-e qorun-e 6-8-e hejri, Tehrân 1343/1964.

Ágoston Gábor 1987. „Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban" Keletkutatás 1987 tavasz, pp. 47-65.

——— 1992. „A hódolt Magyarország", in: *Magyarország krónikája*, Budapest 1992, pp. 82-91.

——— 1993. *Lőpor és tűzfegyverek a 15-17. századi Oszmán Birodalomban.* Kandidátusi értekezés, Budapest 1993.

——— 1993a. „A magyarországi török végvárak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése", in: (szerk.) Petercsák Tivadar – Szabó Jolán, *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században,* Eger 1993, pp. 311-333.

Ak, Coşkun 1987. *Muhibbî Dîvânı – Izahlı Metin – Kanunî Sultan Süleyman.* Hazırlayan Coşkun Ak (Ankara 1987) (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi 129).

Akgündüz, Ahmed 1992. *Osmanlı Kanunnâmeleri re Hukûkî Tahlilleri IV, Kanunî Sultân Süleyman Devri Kanunnâmeleri,* İstanbul 1992.

Ali, Maulvi Muhammad 1920. *The Holy Qur-án containing the Arabic text with English translation and commentary* by Maulvi Muhammad Ali, Lahore 1920.

Ali, Maulana Muhammad, *The Religion of Islām. A Comprehensive Discussion of the Sources, Principles and Practices of Islām.* New Delhi é.n.

Anafarta, N. 1969. *Hünernâme ve minyatürleri*, İstanbul 1969.

Anhegger, Robert 1949. „Muᶜālī'nin Hünkārnāmesi", Tarih Dergisi 1 (1949) 145-166.

Âsim, Necib 1327. „ᶜOs̱mânlı târîḫnüvisleri ve müverriḫleri" Târîḫ-i Os̱mânî Encümeni Mecmüᶜası 2 (1327/1909) 425-35. İstanbul 1911, 425-35; 498-99.

Atâᶜî, Nevᶜî-zâde 1989. *Hadâiku'l-hakā'ik fî tekmîleti'ş-Şekâ'ik*, tıpkı basım, İstanbul 1989.

Atasoy, Nurhan-Çağman, Filiz 1974. *Turkish miniature painting*, İstanbul 1974.

——— 1992. „Les jardins imperiaux sous le règne de Soliman le Magnifique", in: *Soliman le Magnifique et son temps.* (publié par) Gilles Veinstein, Paris 1992, 239-48.

Atil, E. 1986. *Süleyman-nama.* The Illustrated History of Süleyman the Magnificent, New York 1986.

Austro-Turcica 1541-1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandschaftverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. Bearbeitet von Srecko M. Dźaja unter Mitarbeit von Günter Weiss. In Verbindung mit Mathias Bernath herausgegeben von Karl Nehring, München 1995.

Babinger, Franz 1927. *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927.

——— 1934. „Kodja Sinān Pasha". *Enzyklopädie des Islām*, Band IV., Leiden-Leipzig 1934, 464-465.
——— 1953. *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltstürmer einer Zeitwende*, München 1953..
Barabás Samu 1898-99. *Zrínyi Miklós szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok*, I-II., Budapest 1898-99.
Bartol'd, Vasilij Vladimirovič 1915 „K istorii persidskogo eposa" ZVORAO 22 (1915) 258-282. ua. reprintben Bartol'd, Vasilij Vladimirovič *Sočinenija*, VII. Raboty po istoričeskoj geografii i istorija Irana, Moskva 1971, 383-408. Német fordításban W. Barthold, „Zur Geschichte des persischen Epos" Deutsch von H. H. Schaeder, ZDMG 98 (1944) 121-157. Rezümé E. Berthels, Islamica 3 (1927) 311.
Bacher, Dr. Wilhelm 1871. *Nizâmi's Leben und Werke und der zweite Theil des Nizâmischen Alexanderbuches.* Mit persischen Texten als Anhang. Beiträge zur Gescichte der persischen Literatur und der Alexandersage, Leipzig 1871.
Banarlı, N. S. 1939. „Ahmedi ve Dâsitan-i tevârihi mülûk-i âl-i Osman" Türkiyat Mecmuası 6 (1939) 49-135.
Barkan, Omer Lütfi 1970. „XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri", Belleten 136 (1970) 557-607.
——— 1975. „The price revolution of the sixteenth century: a turning point in the economic history of the Near East" International Journal of Middle-East Studies, 6 (1975) 3-38.
——— 1972-79. *Süleymaniye Cami ve Imareti Inşaati, 1550-57*, I., Ankara 1972; II. *Inşaata ait Emir ve Fermanlar*, Ankara 1979.
Behrnauer, W. F. A. „Das Nasîḥatnâme. Dritter Beitrag zur osmanischen Finanzgeschichte", ZDMG 18 (1864) 699-740.
Beldiceanu-Steinherr, Irène 1969. „En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqinği" Revue des Études Islamiques 37 (1969) 21-43.
Benda Kálmán 1982. *Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig.* (főszerk.) Benda Kálmán. Négy kötetben. II. kötet 1526-1848, Budapest 1982.
Bende Lajos 1966. „Sziget ostroma 1566-ban" in: (szerk.) Ruzsás Lajos, *Szigetvári Emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*, Budapest 1966, 61-106.
Bericht 1567. Summarischer gemeiner Bericht vonn dem Anno 66. Biss Inn dass 67 verloffnenn Hungarischen Kriegswesenn. Wider den Erbe Veind. in: Mathias Koch, *Quellen zur Geschichte des Kai-*

sers Maximilian II. Bd. 1., Leipzig 1857, 86-105. (+ Anmerkungen 105-109).

Bertel's, Je. E. 1948. *Roman ob Aleksandre i ego glavnye versii na Vostoke,* Moskva– Leningrad 1948.

——— 1962. *Nizami i Fuzuli,* Moskva 1962.

Berthelot, A. 1972. *Le siège de Malte par les Turces en 1565. Presentation et édition du manuscrit du Mans (La Joinade de Malte ... de 1565 de Luis de Miedes)*, Paris 1972.

Binswanger, Karl 1977. *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts. Mit einer Neudefinition des Begriffes „Dimma"*, München 1977.

Birken, Andreas 1976. *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976.

Bizarus, Petrus 1765. Petri Bizari De Bello Pannonico Liber, Kiad. Johannes Georgius Schwandtner, *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genui...* Tyrnaviae 1765, pars tertia 9-117.

Blaskovics, József 1982. *A magyarok története – Tarih-i Üngürüsz. Madzsar tarihi.* Ford. Blaskovics József, Bp. 1982.

Blochet, E. 1928. *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque Nationale, Paris.* Par E. Blochet I-III. 1905-28.

Borzsák, István 1983 „Nagy Sándor és Bizánc", Antik Tanulmányok 30 (1983) 19-26, ua. reprintben Borzsák István, *Dragma. Válogatott tanulmányok*, Budapest 1994, 60-67.

——— 1983/84 „«Magyar történet» török szemmel" in: MIOK-évkönyv 1983/84, 47-56; ua. reprintben Borzsák István, *Dragma. Válogatott tanulmányok*, Budapest 1994, 196-202.

Bostan, Idris 1991. „Azeb", Türkiye Dîyanet Vakfi Islâm Ansiklopedisi, cilt 4, I tanbul 1991. 312-313.

Bosworth, Clifford Edmund 1982. The Concept of Dhimma in Early Islam. in: (ed.) Benjamin Braude and Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, vol. I. The Central Lands, New York-London 1982. 37-51.

——— 1963. *The Ghaznavids. Their Empire in Afganistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburgh 1963.

Bowsky, William M. 1981. *A Medieaval Italian Commune: Siena under the Nine. 1287-1355*, Berkeley-Los Angeles-London 1981.

Boyce, Mary 1957. „The Parthian gōsān and Iranian Minstrel Tradition" JRAS (1957) 10-45.

Brandford, E. 1979. *Der Schild Europas. Der Kampf der Malteserritter gegen die Türken 1565*, München 1979.

Brockelmann, Carl 1927. „Dawwānī", in: *The Encyclopaedia of Islam* II, Leiden-Köln 1927., p. 933.
——— 1943. *Geschichte der arabischen Literatur* I. Band, Leiden 1943.
Browne, Edward G. 1969. *A Literary History of Persia* I-IV, Cambridge 1969 [1902].
——— *A descriptive catalogue of the Oriental MSS. belonging to the late E. G. Browne by E. G. Browne. Compl. and ed. with a memoir of the author and a biblioraphy of his writings by Reynold A. Nicholson.* Cambridge 1932.
Budina Sámuel 1765. *Historia Szigethi Totius Sclavoniae Fortissimi Propugnaculi a Solymanno Turcarum Imperatore Anno MDLXVI. Capti Christinisque Erepti, per M. Samuelen Budinam Labacensem...* Kiad. Johannes Georgius Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum Veteres ac Genuini...* Tyrnavine 1765, pars tertia 118-132.
——— 1978. *Budina Sámuel históriája magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról*, Szigetvár 1978. (A Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai, 6. szám).
Bursalî, Meḥmed Ṭâhir *ʿOs̱mânlî mü'ellifleri* I-III., I tanbul 1333/1914-1342/1924.
Çagman, Filiz 1973. „Şehname-i Selim Han ve Minyatürleri" Sanat Tarihi Yıllığı 5 (1973) 411-42.
Cahen, Claude 1960. „Ardjish" *The Encyclopaedia of Islam*. New ed. 1960. 627.
Calmard, J. 1991. „Mollā" *The Encyclopaedia of Islam*. New ed. vol. VII, Leiden 1991. 221-225.
Çeçen, Kâzim 1984. *İstanbul'da Osmanli Devrinde Su Tesisleri*, İstanbul 1984.
Çelebî, ʿĀṣık 1971. *Meşāʿir üş-şuʿarā or tezkere of ʿĀşik Çelebī. Ed. in facs. from the manuscript Or 6434 in the British Museum with introduction and variants from the İstanbul and Upsala manuscripts.* [Ed.] by G. M. Meredith-Owens, London 1971.
Çelebi, Kâtib 1329. *Tuhfet ül-kibâr*, İstanbul 1329.
Chadwick, H. Munro and Chadwick, N. Kershaw 1932, 1936, 1940. *The Growth of Literature* vol. I-III, Cambridge 1932-40.
Chastel, A. 1939. „La légende de la Reine de Saba" Revue de l'Histoire des Réligions 119 (1939) 204-25; 120 (1939) 27-44, 160-174.
Chelkowski, P. „Niẓāmī Gandjawī", in: *Encyclopédie de l'Islam,* nouvelle édition, tome VIII., Leiden-Paris 1993, pp. 79-82.
Clot, André 1983. *Soliman le Magnifique*, Paris 1983.

Cutler, Anthony 1991. „Patria of Constantinople" in: (ed. in chief) *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. III., New York – Oxford 1991, p. 1598.

Dagron, Gilbert 1984. *Constantinople imaginaire*, Paris 1984.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* I-V., İstanbul 1947-55. (Cilt 1: 1258-1512, İst. 1947; cilt 2: 1513-1573, İst. 1948; cilt 3: 1574-1703, İst. 1950; cilt 4: 1703-1924, İst. 1955.)

Dávid Géza 1982. *A simontornyai szandzsák a 16. században*, Budapest 1982.

Dehxodâ, ʿAli Akbar, *Loġatnâme*, (körülbelül 260 fasciculus) Tehrân 1326/1948-1359/1981.

Doerfer, Gerhard 1965. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* I-IV, Wiesbaden 1963-65.

Duhem, Pierre 1913-17. *Le système du monde*, Paris 1-5, Paris 1913-17.

Edhem, Fehmi – Stchoukine, Ivan 1933. *Les manuscrits orientaux illustrés de la Bibliothèque de l'Université de Stamboul*, Paris 1933.

Elhâme Meftâḥ – Vahâb Vali, *Negâhi be ravand-e nofuẕ va gostareš-e zabân va adab-e fârsi dar Torkiye*, Tehrân 1374. (Vezârat-e farhang va eršâd-e eslâmi, dabirxâne-ye šourâ-ye gostareš-e zabân va adabiyât-e fârsi)

Előd István 1981. *Katolikus dogmatika*, Budapest 1981.

Elwell-Sutton, L. P. 1976. *The Persian Metres*, Cambridge-London etc. 1976.

Erdoğan, M. 1955. „Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri" Türkiye Mecmuası, 20 (1955).

Ergin, Muharrem 1958. *Dede Korkut kitabi* 1. (c) Giriş-metin-faksimile, Ankara 1958.

Eskandar Beg Monshi 1978. *History of Shah ʿAbbas the Great (Tārīkh-e ʿĀlāmārā-ye ʿAbbāsī)*. Translated by Roger M. Savory, I-II, Boulder, Colorado 1978.

Ethé, Hermann 1903. *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, vol. I., Oxford 1903.

Ettinghausen, Richard 1965. Turkish Miniatures from the Thirteenth to the Eighteenth Century, Introduction, New York, A Mentor UNESCO Art Book 1965; ua. in: Richard Ettinghausen, *Islamic Art and Archaeology. Collected Papers*. Prep. and ed. by Myriam Rosen – Ayalon Berlin 1984, 1005-1033.

Eyice, Semavi 1970. „Avrupalı bir Ressamın Gözü ile Kanunî Sultan Süleyman". in: *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, 129-170.

Fakhry, Majid 1970. *A History of Islamic Philosophy*, New York 1970.

Fattal, Antoine 1958. *Le statut légal des non-Musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958.
Fehér Géza, 1982. *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban*, Budapest 1982.
Fekete Lajos 1926 „A velencei állami levéltár magyar vonatkozású fetḥnāméi", Levéltári Közlemények, 4 (1926), 139-157. ua. reprintben Fekete Lajos, *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*, (Budapest Oriental Reprints, Series A6) Budapest 1993, 180-198.
——— 1944. *Budapest a török korban*, Budapest 1944.
——— – Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek*, Budapest 1962.
Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára* I-IV., Pest 1851.
Fleischer, Cornell H. 1983. „Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldûnism". in: Sixteenth Century Ottoman Letters III, JAAS 18 (1983), 198-220.
——— 1985. „Alqās Mīrzā", Encyclopaedia Iranica I. fasc. 9, London 1985, 907-909.
——— 1986. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton 1986.
——— 1991. 'Bedlīsī', in: *Encyclopedia Iranica*, vol IV, 1991, 76-77.
——— 1992. „The Lawgiver as Messiah". Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris 1992. 159-177.
Flemming, Barbara 1987. „Sahib-kıran and Mahdi: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnte der Regierung Süleymans", György Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus*, Budapest 1987. 43-62.
Flügel, Gustav 1842. *Concordantiae Corani arabicae. Ad literarum ordinem et verborum radices diligenter disposuit*, Lipsiae 1842.
Fodor Pál 1983. „Aḥmedî elbeszélése mint a korai oszmán történelem forrása". Világtörténet 1983/2. 3-18.
——— 1988. „Állam és társadalom, válság és reform a 15-17. századi oszmán fejedelmi tükrökben", in: (szerk.) Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes, *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*, Budapest 1988. 128-153.
——— 1991. „Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában (egy 17. századi török elbeszélő forrás tükrében)", in: Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*, Bp. 1991. pp. 121-159.
——— 1993. „I. Szulejmán, a Pompás és a Törvényhozó", in: Fodor Pál-Hegyi Klára-Ivanics Mária, *Török és tatár hódítók*, Bp. 1993. pp. 43-51.

——— 1996 (?). „Ta'līḳī-Zāde", in: *Encyclopaedia of Islam*, new edition, (a cikk kéziratát a szerző bocsátotta rendelkezésemre, megjelenése előtt)

Forgách Ferenc 1982. *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*, Budapest 1982.

Friedländer, I. 1913. *Die Chadirlegende und der Alexanderroman*, Leipzig 1913.

Frye, R. N. 1964. „The Charisma of Kingship in Ancient Iran" IA 4 (1964) 36-54.

Gandjei, Tourkhan, 1959. *Il Canzoniere di Šah Ismâ'îl Ḫaṭâ'î*, Napoli 1959.

Gardet, L[ouis] 1978. „al-Ḳaḍâ' wa'l-ḳadar" in: *Encyclopaedia of Islam*, new edition vol IV., Leiden 1978, pp. 365-367.

Geiger W. 1890. Das Yātkār-i Zarīrān und sein Verhältnis zum Šâh-nâme. (Sitzungsberichte der philosophischen-philologhischen und historischen Classe der k[öniglichen] b[ayerischen] Akademie der Wissenschaften zu München. 1890. Bd. II. pp. 43-84. Röv.: S Bayr AW 1890.

Gévay Antal 1841. *A budai pasák*, Bécs 1841.

Gibb, H. A. R.-Bowen, Harold 1951. *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. vol. I. Islamic Society in the Eighteenth Century*, London-New York-Toronto 1951.

Giese, Friedrich 1925. *Die altosmanischen anonymen Chroniken, Târîh-i Âl-i Oṯmân*, in Text und Übersetzung, hrsg. von ——— . 2. T. Übersetzung, Leipzig 1925.

Goldziher, Ignaz 1890. *Mohamedanische Studien* I-II, Halle 1889-90. Ua.: *Muslim Studies*. Ed. by S. M. Stern I-II, London 1967-71.

Gökbilgin, M. Tayyib 1960. „Nahiye" *Islâm Ansiklopedisi* 9. cilt, İstanbul 1960. 37-39.

——— 1966. „Nagy Szolimán 1566, évi Szigetvár elleni hadjáratának előzményei", in: (szerk.) Ruzsás Lajos, *Szigetvári Emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*, Budapest 1966. 53-60.

Göroglï, 1983. *Göroglï. Türkmen gahrîmančïlïk eposï*, Moskva 1983.

Grube, E. J. 1971. *Islamic Paintings from the 11th to the 16th century in the collection of Hans P. Kraus*, New York 1971.

Grunebaum, Gustave E. von 1941. „Arabic Literary Criticism in the 10th Century A. D." Journal of the American Oriental Society 61 (1941) 51-67; ua. Gustave E. von Grunebaum, *Themes in Medieval Arabic Literature*. VIII. Variorum Reprints, London 1981.

——— 1953. „Firdausi's Concept of History", in: *60 doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü)*, İstanbul 1953, 177-193.

——— 1955. *Kritik und Dichtkunst. Studien zur arabischen Literaturgeschichte*, Wiesbaden 1955.

Güngör, Yard. Doc. Dr. Harun 1986. „Seyyid Lokman ve Oğuz-nâmesi", Türk Dünyası Araştırmaları, 44 (1986) 91-103.

Haarman, Ulrich 1991. *Geschichte der arabischen Welt*. herausg. von Ulrich Haarman, München 1991[2].

Ḥāmidī, Mevlānā 1949. *Külliyyāt-i Dīvān-i Mevlānā Ḥāmidī*. Kiad. Ertaylan I. Hikmet, İstanbul 1949.

Hammer-Purgstall, Joseph von 1856. Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischen Herrschaft. Aus türkischen Quellen zgetr. mit der Zugabe einen Gasels Schahingerai's v. –. Als Anhang zur „Geschichte des Osmanischen Reiches", Wien 1856.

——— GOD. *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit*. Mit einer Blüthenlese aus 2200 Dichtern. I-IV., Pesth 1836-1838.

——— GOR. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven durch Joseph von Hammer-Purgstall. I-X, Pest 1827-1835.

Hardy, Peter 1969. *Historians of Medieval India: Studies in Indo-Muslim Historical Writing*, London 1969. (repr. Westport 1982).

Harmatta János 1995. „A Nagy Sándor-fal és a *limes Sasanicus*", Antik Tanulmányok 39 (1995) 91-98.

Hegyi Klára 1995. *Török berendezkedés Magyarországon*, Budapest 1995.

Ḥekmat, ʿAli Asġar 1945. Qazvini, Ḥakim Šâh Moḥammad, Tarjome-ye Majâlis ol-nafâ'es. Kiad. Hekmat, Ali Asghar: *The Majalis-un nafa'is „Gallery of poets" of Mir ʿAli Shir Nava'i. Two 16th century Persian translations*, Teheran 1945.

Henning, W. B. 1957. „The Inscriptions of Tang-i Azao", BSOAS 20 (1957) pp. 336-342.

Heyd, Uriel 1973. *Studies in Old Ottoman criminal law*. Edited by V.L. Ménage, Oxford 1973.

Hinz, Walter 1955. *Islamische Mässe and Gewichte*, Leiden 1955.

Hitti, Philip K. 1956. *History of the Arab* London 1956.
Holter, Kurt 1939. „Studien zu Aḥmed [illegible]idûn's Münşe'ât es-selâṭîn", Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 14 [Erg.-Band] (1939) 429-451.
Horányi, A. 1788. *Francisci Forgachii de Ghymes Pannonii, D. Ferdinandi I. Imper. ac regis Hvngariae cancellarii et antistitis m. Varadinensivm celeberrimi Rervm Hvngaricarvm svi temoris commentarii libris XXII. e MS. in lucem prodeuntes.* Adiecit Indicem Rerum memorabilium ac Dissertationem Historico- Criticam de vita lavdati scriptoris Alexivs Horanyi e scholis piis Hvngarvs Bvdensis. Posonii et Cassoviae 1788.
Humanista történetírók 1977. *Humanista történetírók,* Budapest 1977.
Inalcık, Halil. 1962. „The Rise of Ottoman Historiography" in B. Lewis and P. M. Holt (eds.), *Historians of the Middle East*, London 1962. 152-167.
——— 1965. „Filori", *Encyclopeadia of Islam*, New ed. 1965. 914-915.
——— 1969. „Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law". Archivum Ottomanicum 1. (1969), 105-138.
——— 1978. „Ottoman Methods of Conquest". Studia Islamica 2 (1954) 104-129; reprint: Halil Inalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy. Collected Studies*, London 1978.
——— Murphey, Rhoads 1978. *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg.* Minneapolis – Chicago 1978.
——— 1984. 'Ottomans' (ed.) Joseph R. Strayen, *Dictionary of the Middle-Ages*, IX, New York 1984,. 308.
——— 1985. „The Question of the Emergence of the Ottoman State". Halıl Inalcık, *Studies in Ottoman Social and Economic History, London* 1985. 71-79.
Inalcık, Halil-Rhoads, Murphey 1978. *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, Minneapolis-Chicago, 1978.
Inwagen, Peter van 1983. *An Essay on Free Will*, Oxford 1983.
Istvánffy Miklós 1962. *A magyarok történetéből.* Ford. Juhász László. A szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György.
Jacob, Georg 1903. *Sultan Soliman des Grossen Divan in einer Auswahl mit sachlichen und grammatischen Einleitung und Erläuterungen*, sowie einem vollständigen hrsf. v. Georg Jacob, Berlin 1903.
Jakubovich, Emil 1931. „Honfoglalási hősi énekeink előadásformájához." Magyar Nyelv 27 (1931) 265-276.

Kadkanī, Shafīʿī 1981. „Persian Literature from the Time of J̌āmī to the Present Day", in: (ed.) Morrison, George, *History of Persian Literature from the Beginning of the Islamic Period to the Present Day*. Leyden-Köln 1981 (Handbuch der Orientalistik, I, IV, 2, Lfg. 2)

Káldy-Nagy Gyula 1970. *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*, Budapest 1970.

——— 1974. *Szulejmán*, Budapest 1974.

——— 1974a. „Suleimans Angriff auf Europa" AOH 28 (1974) 163-212.

——— 1979-80. „The Holy War (jihād) in the First Centuries of the Ottoman Empire", Harvard Ukrainian Studies 3-4 (1979-1980), pp. 467-73.

——— 1980. *Nagy Szulejmán és az Oszmán Birodalom kifejlődése*. Doktori értekezés, Budapest 1980.

——— 1982. *A gyulai szandzsák 1567. évi és 1579. évi összeírása*, Békéscsaba 1982.

——— 1986. „Selânikî als Augenzeuge des Szigetvárer Feldzuges (1566)", WZKM 76 (1986) 170-177.

——— 1990. „Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa (1566-1578)", Belleten 54 (1990), pp. 649-663.

Kann, Robert A. 1974. *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley-Los Angeles-London 1974.

Kappert, Petra 1981. *Geschichte Sultan Süleymān Kānūnīs von 1520 bis 1557, oder Tabaḳātü'l-memālik ve derecātü'l-mesālik von Celālẓāde Muṣṭafā genannt Ḳoca Nişāncı*, Wiesbaden 1981.

Karácson Imre 1904. *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664*. Ford. és jegyzetekkel kísérte Dr. Karácson Imre, Budapest 1904.

Karácsonyi János 1897. „A gyulai vár ostroma 1566". Haditörténeti Közlemények 10 (1897) 85-101.

Karatay, Fehmi Edem 1961. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farşca Yazmalar Katalogu*, İstanbul 1961.

——— 1961a. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe yazmalar Katalogu*. I-II., İstanbul 1961.

Kehl-Bodrogi, Krisztina 1988. *Die Kızılbaş/Aleviten. Untersuchungen über eine esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien*, Berlin 1988. (Islamkundliche Untersuchungen Band 126)

Khaddouri, Majid 1956. *War and Peace in the Law of Islam*, London 1956.

Ḳınâlîzâde, Ḥasan Çelebî 1981. *Tezkere-i Şuʿarâ*, Ankara 1981.

Koroğlu 1982. *Koroğlu*, Bakï 1982.
Kortantamer, Tunca 1973. *Leben und Weltbild des altosmanischen Dichters Aḥmedî unter besonderer Berücksichtung seines Diwans*, Freiburg im Breisgau 1973.
Kostjuxin, Jevgenij Aleksejevič 1972. *Aleksandr Makedonskij v literaturnoj i fol'klornoj tradicii*, Moskva 1972.
Köprülü, Mehmet Fuad 1931. „Biyans müesseselerinin osmanli müesseselerine te'siri bâzi mülâhazalar". Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası 1 (1931). 165-313.
——— 1945. „Cavuş". *Islâm Ansiklopedisi*, 3. cilt, İstanbul 1945. 362-369.
——— 1966. „Meddahlar". Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1966. 361-412.
Köprülü, M. Fuad-Uzunçarşılı, Ismail Hakkı „Azap" *Islâm Ansiklopedisi* 11. cild, İstanbul 1942. 81-83.
Kramers, J. H. 1927. „Murad III", in: *The Encyclopaedia of Islam* VI, Leiden 1927. pp. 730-731.
Krawulsky, Dorothea 1978. *Iran – Das Reich der Ilḫāne. Eine topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978.
Kunke, Marina 1991. *Nomadenstämme in Persien im 18. und 19. Jahrhundert*, Berlin 1981.
Kurbatov, G. G. 1958. „Vosstaniya Prokopiya". Vizantijskij Vremennik 14 (1958) 3-26.
Kütükoğlu, Bekir 1991. „Şehnâmeci Lokman" *Prof. Dr. Bekir Kütükoğluna Armağan*, İstanbul 1991. 39-48.
Lagus, Jac. Joh. Wilh. 1854. *Seid Locmani ex libro Turcico qui Oghuzname inscribitur excerpta*. Primus edidit. Latin versit, explicavit _____, Helsingforsiae 1854.
Lausberg, H. 1960. *Handbuch der literatischen Rhetorik*. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft, I-II., München 1960.
Lazard, Gilbert 1964. *Les premiers poètes persans (IXe-Xe siècles). Fragments rassemlés, édités et traduits*. I.: Introduction et traduction française, Téhéran-Paris 1964.
——— 1975 „The Rise of the New Persian Language", in: (ed.) Frye, R. N., *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1975, 595-632. 692-696.
Levend, Agâh. Sırrı. 1951a. „Bilinmeyen eski eserlerimizden: Aḥmed Riżvân'ın Iskender-nâmesi", Türk Dili 1 (1951) pp. 143-151.
——— 1951b „Bilinmeyen eski eserlerimizden: Ḥayâtî'nin Iskender-nâmesi", Türk Dili 1 (1951) pp. 195-201.

——— 1956. *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in gazavât-nâmesi.* Ankara 1956.
——— 1984. *Türk Edebiyati Tarihi.* I.Cilt. Giriş. Edebiyat Tarihimizin Başlıca Sorunları – Edebiyat Tarihçisi Gözü ile Edebî Eserlerimiz – Arap ve Fars Edebiyatları – Edebiyat Tarihimizin Kaynakları, Ankara 1973. (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VIII. Seri, Sa. 18)
Lewis, Bernard 1981. *Isztambul és az oszmán civilizáció,* Budapest 1981.
Lindner, R. P. 1982. „Stimulus and Justification in Early Ottoman History" The Greek Orthodox Theologial Review 27/2 (1982), pp. 207-244.
Lokmân, Seyyid 1987. *Kiyâfetü'l-insâniyye fî şemâili'l-ʿOṣmâniyye,* tıpkı basım, İstanbul 1987.
Lottin, Odon. *Psychologie et morale aux XIIe et XIIIe siècles* I-VI. (8 kötetben) Louvain 1942-60. III. *Problèmes de morale,* Louvain-Gamblaux 1949: benne: „Les Premières définitions et classifications de vertus au mozen âge" fasc. 1. 99-150. „Les vertus cardinales et leurs ramifications chey les théologiens de 1230 à 1250" fasc. 1. 153-194. „La Connexion des vertus chey Saint Thomas d'Aquin et ses prédécesseurs" fasc. 1. 197-252.
Lutfi Paşa 1341.*Tevârîḫ-i âl-i ʿOṣmân,* İstanbul 1341/1922.
Makdisi, George. „Madrasa and University in the Middle Ages", Studia Islamica 32 (1970), pp. 255-265.
Mályusz Elemér 1967. *A Thuróczy-krónika és forrásai* (Tudománytörténeti Tanulmányok 5), Budapest 1967.
Mantran, Robert 1965. „Čā'ūsh" *The Encyclopaedia of Islam.* new ed., II, Leiden-London 1965, 16.
——— 1989. *Histoire de l'empire Ottoman, sons la direction de Robert Mantran,* h.n. Fayard 1989.
Marichal, R. 1960. „La construction de Sainte-Sophie de Canstantinople dans l'Anonyme grec (Xe siècle?) et les versions vieux russes" Byzantinoslavica 21 (1960) 238-59.
Martal, Abdullah. „XVI. Yüzyılda Osmanlı Imparatorluğunda Suyolculuk" Belleten 52 (1988) 1585-1653.
Massé, H. 1939. „Sélim Ier en Syrie, d'après le Sélim-namé", in: *Mélanges syriens offerts à M. René Cussaud,* Paris 1939, II. pp. 779-82.
Matuz, Josef 1974. *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymān des Prächtigen,* Wiesbaden 1974.

Mayer, Eduard Wilhelm 1912. *Machiavelli's Geschichtsauffassung und sein Begriff virtú. Studien zu seiner Historik.* (Historische Bibliothek 31. Band), München-Berlin 1912.

Meinecke, Friedrich 1957. *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte.* Herausgegeben und eingeleitet von Walther Hofer, München 1957 (ua. 1960²).

Meissner, Bruno 1895. „Mubašširs *Aḫbâr el-Iskender*", ZDMG 49 (1895), pp. 583-627.

Mélikoff, Irene 1975. „Le probleme Ḳızılbaş", Turcica 6 (1975), pp. 49-67.

Meredith-Owens, G. M. 1962-1963. „Turkish Miniatures in the Selimnāme", BMQ 26 (1962-1963) pp. 33-35.

——— 1968. *Handlist of Persian Manuscripts, 1895-1966,* Oxford 1968.

Meriç, Rifki Mekül 1965. *Mimar Sinan: Hayatı, Eseri,* Ankara 1965.

Merriman, R. B. 1966. *Suleiman the Magnificent 1520-1566,* New York 1966².

Minorsky, V[ladimir] 1942. „The Poetry of Shâh Ismâʿîl", BSOAS 10 (1942) 1006a-1053a; ua.: Vladimir Minorsky, *Medieval Iran and its Neighbours,* Variorum Reprints, London 1982, XIII.

Minorsky, V.-Wilkinson, J. V. S. 1958. *The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures,* Dublin 1958.

Mitrovcei Vratislav Vencel 1982. *Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai,* Bratislava 1982.

Mohl, Jules 1876. *Le livre des rois par Abou'l Kasim Firdousi.* Traduit et commenté par Jules Mohl... Publié par Mme Mohl. I. kötet, Paris 1876.

Mordtmann, J. H. 1918. „Das mittelalterliche Byzanz in der Überlieferung der islamischen Literatur". Mitteilungen des Ungarischen Wissenschaftlichen Instituts in Konstantinopel. Sitzung vom 10. April 1918." (Turán/1918). 231-237.

Mordtmann, J. H. (rec.), Kraelitz F.–Witlek P. 1923. Mitteilungen zum osmanischen Geschichte, Bd. I. 1921-22. zweites und drittes Heft, Wien 1922. Der Islam 13 (1923). 160-162.

Mordtmann, J. H.-Ménage, V. L. 1965. „Ferîdûn beg", *The Encyclopaedia of Islam,* new ed., vol. II, Leiden-London 1965. 881-882.

Morrison, George 1981. (ed.) *History of Persian Literature from the Beginning of the Islamic Period to the Present Day.* (Handbuch der Orientalistik, I. Abt., 4. Band 2. Absch. Literatur, Lieferung 2), Leiden-Köln 1981.

Muqtadir, Maulavi Abdul-Hamid Abdul etc. 1908-1930. *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*, vol. 1-17, Patna 1908-30.

Muxtarov, A. M.-Yegani, A. A. (sost.) 1986. *Tajiksko-russkiy slovar' po istorii*, Dušanbe 1986.

Müller, August 1885. *Der Islam im Morgen- und Abendland*, Berlin 1885. (Allgemeine Geschichte in Einzelndarstellungen, herausg. von Wilhelm Oncken. II/4/1.)

Naxjovānī, Ḥoseyn 1329. in: Našriye-ye Dâneškâde-ye Adabiyât-e Tabriz. 3/8 (1329 [= 1951]) (A cikket nem sikerült megszereznem.)

Nehring, Karl 1983. *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandschaftsreise nach Konstantinopel.* Ein Beitrag zum Frieden vom Zsitvatorok <1606>, München 1983. (Südosteuropäische Arbeiten. 78.)

——— 1984. *Iter Constantinopolitanum.* Ein Ortsnamenverzeichnis zu den kaiserlichen Gesandschaftsreisen an die Ottomanische Pforte 1530-1618, München 1984. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C Band 17)

Németh Béla 1903. *Szigetvár története*, Pécs 1903.

Neẓâmi, Ganjevi 1316. *Šarafnâme-ye Ḥakim Neẓâmi Ganjevi, soxan sâlâr-e šoʿarâ-ye ʿErâq, bâ ḥavâši va šarḥ-e loġât, va moqâbele bâ si nosxe-ye kohan sâl.* Yâdgâr va Armaġân-e Vaḥid Dastgerdi. Tehrân 1316.

——— 1341. *Kolliyât-e xamse-ye ḥakim Neẓâmi Ganjevi: Maxzan olesrâr – Xosrou o Širin, – Leylâ o Majnun – Haft peykar: Bahrâmnâme, Haft gonbad – Eskandarnâme: Šarafnâme, Eqbâlnâme.* Bâ moqâbele va taṣḥiḥ az ru-ye ṣaḥiḥtarin nossax-e moʿtabar-e čâpi va xaṭṭi. H.n. 1341 [1963].

Nöldeke, Theodor 1890. „Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans". Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Classe 38 (1890) (V. Abhandlung 1-56).

——— 1892. Bemerkungen zur Geiger's Übersetzung das Pehlevî-Buches Jâtkâri Zarârân 2 DMG 46 (1892) 136-145.

——— 1920. *Das iranische Nationalepos*, Berlin-Leipzig 1920^2. Recenzió: M. J. de Goeje, Firdausi. Das iranische Nazionalepos von Theodor Nöldeke (klny. De Gids N° 11).

Osmanov, M. N. 1958. „Svody iranskogo geroičeskogo eposa (Xudaynаme i Šahname Firdousi)" UZIV (Učenyje Zapiski Instituta Vostokovedeniya) 19 (1958) 153-189.

Özcan, Abdülkadir 1989. „Akıncı" *Türkiye Diyanet Vakfı Islâm Ansiklopedisi*, cilt 2., İstanbul 1989. 249-50.

——— 1995. „Ferîdûn Ahmet Bey" *Türkiye Diyanet Vakfı Islâm Ansiklopedisi*, cilt 12., İstanbul 1995, 396-397.

Özdemir, Hasan 1975. *Die Altosmanischen Chroniken als Quelle zur türkischen Volkskunde*, Freiburg im Breisgau 1975.

Özdoğan, K. 1948. *Kayseri tarihi*, Kayseri 1948.

Öziş, Ü. 1987. *Su Mühendisliği Tarihi Açısından Mimar Sinan'ın Su Yolları*, Izmir 1987.

Pagliaro, A. 1925. „Il testo pahlavice Ayākār-i Zarērān". Rendiconti della Roma Accademia Nazionale dei Lincei 6 (1925) t. 1.

Parmaksizoğlu, Ismet 1950. „Abdurrahman Gubârî'nın hayatı ve eserleri". Tarih Dergeisi 1 (1950) 347-356.

——— 1953. „Bir türk kadısının esâret hâtıraları", Türk Dili 5 (1953) sayi 8, pp. 77-84.

——— 1955. „Katan paşa". *Islâm Ansiklopedisi*, 6. cilt, İstanbul 1955. 206-210.

Pedersen, J. 1965. „Djabrā'īl", *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., II, Leiden-London 1965. 362-364.

Petritsch, Hans Dieter 1993. „Tribut oder Ehrengeschenk?", Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas, hrsg. von Elisabeth Springer und Leopold Kammerhofer, München 1993, pp.49-58.

Pfister, Friedrich 1911. „Zur Geschichte der Alexandertradition und des Alexanderromans", Wochenschrift für Klassische Philologie 28 (1911) 1152-1159.

——— 1956. *Alexander der Große in den Offenbarungen der Griechen, Juden, Mohamedaner und Christen*, Berlin 1956. ua.: *Kleine Schriften zum Alexanderroman*, Meisenheim am Glan 1976, 301-357.

——— 1978. *Der Alexanderroman mit einer Auswahl aus den verwandten Texten*, übersetzt von Friedrich Pfister, Meiserhem am Glan 1978. (Beiträge zur klassischen Philologie, Heft 92)

Pierce, Leslie 1992. „The Family as Faction: Dynastic Politics in the Reign of Süleymân", Id. Gilles Veinstein (ed.) *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris 1992.

Preger, T. 1901-1907. *Scriptores originum Constantinopolitanarum* I-II, Leipzig 1901-07. Reprint: New York 1975.

Ranke, Leopold von 1869. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, Leipzig 1869.

Rapp, E. L. 1967. „The Date of the Judaeo-Persian Inscriptions of Tang-i Azao in Central Afghanistan", East and West 17 (1967), pp. 51-58.

Refik, Ahmed 1924. *ʿÂlimler ve Saʿnâtkârlar*, İstanbul 1924.

——— „Mimar Davud", İstanbul Üniveritesi Edebiyat Fakültesi Mecmuasi 8.

——— 1332. *Onuncu ʿaṣr-ī hicrîde İstanbul ḥayâtı (961-1000)*, İstanbul 1332.

——— 1987. *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*. Hazırlayan: Abdullah Uysal (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlari: 791), Ankara 1987. Az előző munka latin betűs kiadása.

Rieu, Charles 1879-1895. *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*, London vol. I. 1879; vol. II. 1881; vol. III. 1888; suppl. 1895.

Ringgren, Helmer 1952. *Fatalism in Persian epics*, Uppsala 1952.

——— 1955. *Studies in Arabian Fatalism*, Uppsala 1955.

——— 1967. „Islamic Fatalism." in: (ed.) Helmer Ringgren, *Fatalistic Beliefs in Religion, Folklore and Literature*. Papers read at the Symposium on Fatalistic Beliefs held at Abo on the 7th-9th of September, 1964. 52-62.

Roemer, Hans Robert 1989. *Persien auf dem Weg in die Neuzeit Iranische Geschichte von 1350-1750*, Beirut 1989.

Rosenthal, Franz 1946. „On Suicide in Islam", Journal of American Oriental Society 66 (1946), 239-259.

Ruzsás Lajos 1966. *Szigetvári Emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*. (Szerk) Ruzsás Lajos, Budapest 1966.

Ruzsás Lajos – Angyal Endre 1971. „Cserenkó és Budina", Századok 105 (1971) pp. 57-69.

Rypka, Jan 1968. *History of Iranian Literature*, Dordrecht 1968.

Sachau, Ed. – Ethé, Hermann 1889. *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî, and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library,* Part I. The Persian Manuscripts, Oxford 1889.

Ṣafâ, Ẕabiḥ-ollâh 1333. *Ḥamâse sarâyi dar Irân az qadimtarin ʿahd-e târiḥi tâ qarn-e čahârom-e hejri*, Teherân 1333.

Sahillioğlu, Prof. Dr. Halil 1990. „Osmanlı döneminde İrak'ın idarî taksimatı", Belleten 54 (1990) pp. 1233-1257. (ford. Yrd. Doç. Dr. Mustafa Öztürk. Arab eredetijét ld. „Al-taqsīmatu 'l-idāriyyati fī-'l-ʿIrāq fī-'l-ahdi-'l-uṯmānī", in: Studies on Turkish Arab Relations, Annual 1986 [Foundation for Studies on Turkish Arab Relations] pp. 224-248)

Şakiroğlu, M. 1992. „Balyos" *Türkiye Diyanet Vakfı Islâm Ansiklopedisi*, cilt 5, İstanbul 1992. 43-47.
Salamon Ferencz 1865. *Az első Zrínyiek*, Pest 1865.
Samardžić, R. 1971. *Mehmed Sokolović*, Beograd 1971.
Samojlovič, Aleksandr Nikolajevič 1934. „Iranskij geroičeskij epos v literaturax tjurskix narodov Srednej Azii". Ferdousi 934-1934, Leningrad 1934. 177-196.
Sansovine, Francesco 1582. Historie Universale dell origin et Imperio de' Turchi, Vineçie 1582.
Savory, R. M. 1978. Eskandar Beg Monshi, *History of Shah ʿAbbās the Great*. Transl. by R. M. Savory I-II, Westview Press 1978.
——— 1979. „Alḳās Mīrza" *Encyclopaedia of Islam*. new ed. 1979. vol. I., p. 406.
Skilliter, Susan 1991. „III. Mehmed" in: *Encyclopaedia of Islam*, new ed., VI, Leiden 1991, 980-981.
Dr. Scherer Ferenc 1938. *Gyula város története*. I. kötet: *A földesúri város*, Gyula 1938.
Schmidt, Jan. 1983. *De 'Verantwoording' in het Leidse Handschrift van de Künhü'l-ahbar*, Doctoraal-scriptie, Leiden 1983.
——— 1987. *Muṣṭafā ʿĀlī's Künhü'l-Aḫbār and its Preface according to the Leiden Manuscript* (Vitgaren van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul... LIX), İstanbul 1987.
Schwarz, Paul 1921. *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*. Band IV, Leipzig 1921. Ua. Schwartz, Paul 1921. *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*. 9 Teile in einem Band, Hildesheim-New York 1969.
Sefînet 1269. Resmî Aḥmed Efendî műve *Ḥalîfe ül-rü'esâ* címen jelent meg, de a tulajdonképpeni cím a kolofonban van elrejtve: *Sefînet ül-rü'esâ*, İstanbul 1269/1852.
Selâniki Mustafa Efendi 1989. *Tarih-i Selâniki* c.1. (1003-1008/1595-1600), c.2. (971-1003/1563-1595), Hazırlayan Dr. Mehmed İpşirli, İstanbul 1988.
Serjeant, R. B. 1954. „Hūd and Other pre-Islamic Prophets of Hadramewt", Le Muséon 47 (1954), 121-179.
Simon Róbert 1987. *Korán*, Budapest 1987.
——— 1987. *A Korán világa*, Budapest 1987.
Sinkovics István 1985. „Szulejmán utolsó hadjárata." in: *Magyarország története 1526-1686*. (főszerk.) Pach Zsigmond Pál, ua. 2. Várkonyi Ágnes. I., Budapest 1985, pp. 275-7.

Sohrweide, Hanna 1970. „Dichter und Gelehrte aus dem Osten im osmanischen Reich (1453-1600). Ein Beitrag zur türkisch-persischen Kulturgeschichte", Der Islam 46 (1970), 263-302.
——— 1971. „Der Verfasser der als Sulaymannama bekannten Istanbuler Prachthandschrift", Der Islam 47 (1971), 286-289.
Sourdel, D. et J. 1976. *La civilization de l'Islam classique*, Paris 1976 .
Spies, Otto 1963. „Die türkische Volksliteratur", in: *Turkologie. Handbuch der Orientalistik I. V/l.* Leiden-Köln 1963, pp. 383-417.
Spuler, Bertold 1952. *Iran in früh-islamischer Zeit*, Wiesbaden 1952.
Stchoukine, Ivan 1966. *La peinture Turque d'après les manuscrits illustrés. Ier a 'Oṣmân II. 1520-1622*, Paris 1966.
Storey, C. A. 1970. *Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey* vol. I, London 1970².
Stori, Č. A. [Storey, Ch. A.] – Bregel', Ju. E. 1972. *Persidskaja literatura. Bio-bibliografičeskij obzor* v trex častjax. Perevel s anglijskogo, pererabotal i dopolnil Bregel', Yu. E., I-III, Moskva 1972 (folyamatos lapszámozás).
Strauss, Eli 1950. „The social isolation of Ahl adh-dhimma". (ed.) O. Komlós, Etudes orientales à la mémoire de Paul Hirschler (Keleti tanulmányok Hirschler Pál emlékére), Budapest 1950. 73-94.
Šukurov, Šarif Muxammadovič 1983. *«Šah-name» Firdousi i rannaja illustrativnaja tradicija (Tekst i illustracija v sisteme iranskoj kultury XI-XIV vekov)*, Moskva 1983.
Szamota István 1891. *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717,* Budapest 1891.
Takáts Sándor. é. n. *Régi magyar kapitányok és generálisok.* 2. bővített kiad., Budapest é. n.
Tarlan, A. Nihât 1946. *Yavuz Sultan Selîm Divanı*, İstanbul 1946.
Tauer, Felix 1932. „Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul. Quatrième partie D. Histoire des États Turcs en Asie Mineure et de l'empire Ottoman", Archív Orientální 4 (1932), 92-107.
——— 1954. „Les versions Persanes de la legende sur la construction d'Aya Sofya", Byzantinoslavica 15 (1954), 1-20.
Tayşî, M. Serhan 1979. „Kıyafet ilmi ve Seyyid Loqmân Çelebi' nin kıyâfetnâmesi", Islâm medeniyeti dergisi 4 (Kasim 1979). 2 skk.
Tekindağ, M. C. Şehâbeddin 1957. „Malta", in: *Islâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1957, 262-266.
——— 1970. „Selîm-nâmeler" Tarih Enstitüsü Dergisi 1 (1970) 197-231.

Teply, Karl 1980. *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Wien-Köln-Graz 1980.

Tevhid Bey, Ahmed 1911. „Seyyid Lokmân Çelebi ve Hünernamesi" TOEM 1 (1911).

Thúry József 1891. „Szigetvár elfoglalása 1566-ban. Török forrás szerint". Hadtörténeti Közlemények 4 (1891), 60-70; 208-225.

——— 1893-1916. *Török történetírók.* Az MTA Történelmi Bizottságának megbízásából ford. és jegyzetekkel kísérte Thúry József I-II., Budapest 1893-1896.

Tietze, Andreas 1979-1982. *Muṣṭafā ʿĀlī's Counsel for Sultans of 1591.* Edition, Translation, Notes I-II, Wien 1979-1982. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 137, 158 Band)

Titley, Norah M. 1977. *Miniatures from Persian Manuscripts,* London 1977.

Török történetírók III. 1916. Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre (1566-1659), Budapest 1916.

Turan, Şerâfeddin 1960. „Piyâle paşa". *Islâm Ansiklopedisi* 9. cilt, İstanbul 1960. 566.

——— 1966. „Sakız'ın türk hâkimiyeti altına alınması", Tarih Araştırmaları Dergisi 4 (1966) 173-199.

——— 966a. „Sinan paşa" in: Islâm Ansiklopedisi, 10. cilt, İstanbul 1966, pp. 670-675.

——— 1970. „Rodos'un Zaptından Malta Muhasarasına" *Kanuni Armağanı*, Ankara 1970. 47-117.

Ṭûsî Nasîr al-dîn 1964. *The Nasirean Ethics.* Trans. G. M. Wickens, London 1964.

Uğur, Ahmed 1985. *The Reign of Sultan Selīm I in the Light of the Selīm-nāme Literature.* Berlin 1985.

Ungnád Dávid 1986. *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai.* Fordította, a bevezető tanulmányt írta Kovács József László. A jegyzeteket írta Fenyvesi László, Kovács József László, Budapest 1986.

Uzunçarşılı, Ismail Hakki 1943. 1944 *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları. I. Acemi Ocağı ve Yeniceri Ocağı*, Ankara 1943; *II. Cebeci, Topcu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lağamcı Ocakları ve Kapukulu Suvarileri*, Ankara 1944.

——— 1945. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945.

——— 1965. *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, Ankara 1965.

——— 1975³. *Osmanlı tarihi.* II. cilt. *İstanbul'un fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar*, Ankara 1975.

Ünver, İsmail 1977. „Ahmedî'nin İskender-nâmesindeki Mevlid bölümü", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1977, 355-411.

——— 1983. *Aḥmedî – İskendernâme*. İnceleme – Tıpkıbasım, Ankara 1983.

Váczy Péter 1981. „Honfoglalás kori hősi énekeink nyelve és előadásmódja" in: (szerk.) Béládi Miklós-Jankovics József-Nyerges Judit. *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Előadásai. Budapest 1981 augusztus 10-14*, Budapest 1985, 51-56. ua.: Váczy Péter, *A magyar történelem korai századaiból*, Budapest 1994, 22-27.

Vajda G. 1971. „Idrīs", *The Encyklopaedia of Islam*, new ed. III, Leiden-London 1971. 1030-31.

Vasić, M. 1964. „Die Martolosen im Osmanischen Reich". Zeitschrift für Balkanologie 2 (1964), 172-189.

Waczulik, M. 1937. *A török korszak kezdetének nyugati történeti irodalma a XVI. sz.-ban*, Budapest 1937.

——— 1963. „Szigetvár 1566. évi ostroma az egykori történetírásban", in: (szerk.) Ruzsás Lajos, *Szigetvári emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*, Budapest 1966, 287-306.

Wagner, Georg 1966. „Maximiliam II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget", in: (szerk.) Ruzsás Lajos, *Szigetvári emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára*, Budapest 1966. 237-268.

Walsh, J. R. 1965. 'Fenārī-zāde', *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., II, Leiden-London 1965. 879.

——— „The Revolt of Alqās Mīzā" WZKM 68 (1976) 61-78.

Watt, William Montgomery 1948. *Free Will and Predestination in Early Islam*, London 1948.

Weitzmann, K. 1947. *Illustrations in Roll and Codex. A Study of the Origin and Method of Text Illustrations*. Princeton 1947.

Wensinck, A. J. 1916. „The Ideas of the Western Semites concerning the Navel of the Earth", Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 17/1 (1916).

Wienand, Adam 1970. *Der Johanniter-Orden / Der Malteser Orden. Der ritterliche Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem. Seine Aufgaben, seine Geschichte*, hrsg. von Adam Wienand, Köln 1970.

Wittek, Paul 1952. „Yazıcıoğlu Ali on the Christian Turcs of the Dobruja", BSOAS 14 (1952), 639-668.

Wolff, Fritz 1965. *Glossar zu Firdousis Schahname*, Hildesheim 1965 [1935].

Wolfson, Harry Austin 1976. *The Philosophy of the Kalam*, Cambridge (Mass.)-London 1976.

Woodhead, Christine 1982. 'From Scribe to Litteratur: The Career of a Sixteenth-Century Ottoman Katib' Bulletin, British Society for Middle Eastern Studies 9 (1982), 55-74.

——— 1983. „An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnāmeci in the Ottoman Empire c. 1555-1605", WZKM 75 1983, 157-82.

——— 1983a. *Ta'līkī-zāde's şehnāme-i hümāyūn. A history of the Ottoman campaign into Hungary 1593-94*, Berlin 1983.

Wüstenfeld, Ferdinand-Mahler, Ede 1961. *Wüstenfeld-Mahlerische Vergleichungstabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung mit Tafelu zur Umrechnung orient-christlicher Ären.* 3. verb. u. erw. Aufl. Unter Mitarb. v. Joachim Mayr, neu bearb. v. Bertold Spuler, Wiesbaden 1961.

Yazıcı, Tahsin 1991. „Ârîfi Fethullah Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı Islâm Ansiklopedisi* c. 3., İstanbul 1991, 371-73.

——— 1990. „Čelebī, Fatḥ-āllāh ʿĀref", in: *Encyclopaedia Iranica*, V, New York 1990, 120-121.

Yuraydın, Hüseyn G. 1952. „Sigetvarnâmeler" Ilâhiyat Fakültesi Dergisi 1952, 124-136. (A cikket nem sikerült megszereznem)

——— 1976. „Maṭrâḳçi Naṣûa göre İstanbul-Budapeşte arası menzilleri" *VIII. Türk Tarihi Kongresi, Ankara – 11 – 15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler.* II. Cilt, Ankara 1981, pp. 1247-1256.

Zabarella 1902. C. Samminiateli, *Zabarella, l'assedio di Marla del 1565*, 1902.

Zambaur, E. de 1927. *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam*, vol I, Hanovre 1927.

Zirojević, Olga 1976. *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku*, Novi Sad 1976.

——— 1987. „Zur historischen Topographie der Heerstrasse nach Konstantinopel zur Zeit der osmanischen Herrschaft", Etudes balkaniques 1 (1987), 81-106.

Zrínyi Miklós, *Szigeti Veszedelem*, in: (kiad.) Széchy Károly, Badics Ferenc, *Gróf Zrínyi Miklós költői művei*, Budapest 1906.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA